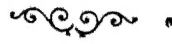

ॐ तत्सत् ।

श्रीशंकराचार्यविरचितग्रंथसंग्रहः

तृतीयो भागः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत
इत्यनेन गार्ग्यगोत्रजचितपावनब्राह्मणेन
पुण्यपत्तनस्थेन संशोधितम् ।

प्रथमं स्करणम् ।

पुण्यपत्तने

अष्टेकर कंपनी

इत्येतैः प्राकाश्यं नीतम् ।

शालिवाहनशकान्दाः १८४०

४५
११५

४
भू

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशं रभगवत्पादाचार्यविरचित-
तग्रंथानां अल्पमूल्या आवृत्तिः संप्रति मुद्रयितुं प्रवृत्ता वयमित्येत-
द्विदितमेव । तस्या अयं तृतीयो भागः । भग ता बादरायणेन जी-
तानि वेदान्तसूत्राणि श्रीशंकराचार्यैः विरचितेन शारीरकभाष्येण
सह अस्मिन्नस्माभिर्मुद्रयितानि । अस्मिन्भाष्ये शांकरा विद्या प्रकृष्ट-
त्वेन विभातीति सकलावनितलतत्त्वज्ञानमैकमत्यम् ।

पश्चिमदिग्देशस्थगौरकायजनसमूहान्योन्यस्पर्धाजनितेन चतु-
र्वर्षात्मकेण भीषणसंग्रामेण मुद्रणकार्ये आनीतानामनेकविधानामाप-
त्तीनां पारं महता प्रयासेनापि गतवन्तो वयमित्येष केवलो भगव-
त्कृपाया एव प्रभाव इति मन्यामहे वयम् । श्रीमदाचार्याणां प्र रण-
ग्रंथादीनामपि भागद्वयं समुद्रय्य नातिचिरात्कालात्तत्तत्त्वविद्यार्थेषू-
न्मोदयिष्याम इत्याशासहे ।

काशकाः ।

ब्रह्मसूत्रभाष्यविषयानुक्रमणिका

१० अध्यायः मन्वयाख्यः ।

प्रथमः पादः—स्पष्टब्रह्मालिङ्गवा यसमन्वयः ।

उपोद्घातः अध्यासविचारः ।

१ ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ।

२ ब्रह्म जगतः कारणम् ।

३ ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं ।

४ ब्रह्मपरा वेदान्ताः ।

५ ११ प्रधानमेव जगत्कारणमिति सांख्यानां पूर्वपक्षः, तस्य निर-
सनं, चेतनस्यैव ब्रह्मणः जगत्कारणत्वसमर्थनम् ।

१२—१९ 'आनन्दमय आत्मा' [तै. २.५] परमेव ब्रह्म ।

२०—२१ 'य एषोऽतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' [छां. ३.६.६] स
परमेश्वर एव ।

२२ आकाशशब्देन [छां. १.९.१] ब्रह्माभिधीयते ।

२३ प्राणस्य [छां. १.११.५] ब्रह्मत्वम् ।

२४ २ 'परो दिवो ज्योतिः' [छां. ३.१३.७] इति वाक्ये तदेव
ब्रह्म परामृश्यते ।

२८—३१ 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' [कौ. ३.२] इत्ययं ब्रह्मोपदेश एव ।

द्वितीयः पादः उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिसमन्वयाख्यः ।

१—८ 'मनोमयः प्राणशरीरः' [छां. ३.१४.२] इत्यादिषूपदिश्य-
मानेषु देव ब्रह्म संनिहितं भवति ।

९—१० अत्ता [कठ. २.२५] परमात्मैव ।

११—१२ गुहां प्रविष्टौ [कठ. ३.१] विज्ञानात्मपर त्मानौ ।

१३—१ 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' [छां. ४.१५.१] अंतरः
परमेश्वरः ।

- १८ २० परमात्मैवांतर्यामी 'यौऽतरो यमयति' [बृ. ३.७.३].
- २१—२३ 'यत्तदद्रेश्यं' [मुं. १.१.६] इत्यद्रेश्यत्वादिगुणको भूत-
योनिः परमेश्वर एव ।
- २४ ३२ 'वैश्वानरः आत्मा' [छां. ५.११.६] परमेश्वर ए ।
- तृतीयः पादः ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिसमन्वितः ।
- १ ७ 'यस्मिन्धौः पृथिवी चांतरिक्षं ओतं' [मुं. २.२.५] इत्येत-
द्दशुप्रभृतीनां ओतत्ववचनादवगतं शुम्बाद्यायतनं पर-
मेव ब्रह्म ।
- ८ ९ भूमरूपता [छां. ७.२३] परमात्मनः ।
- १०—१२ अक्षरं [बृ. ३.८.८] परमेव ब्रह्म ।
- १३ 'त्रिमात्रेणोकारालंबनेन परमात्मानं' [प्रश्न ५.५] अभिध्या-
यतः फले ब्रह्मलोकप्राप्तिः ।
- १४ २१ 'दहरः' [छां. ८.१.१] परमेश्वरः ।
- २२ २३ 'न तत्र सूर्यो भाति' [मुं. २.२.१०] इत्यत्र यं भान्तं सर्व-
मनुभाति तद्ब्रह्मैव ।
- २४—२५ 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषः' [कठ. ४.१२] परमात्मैव ।
- २६—३३ देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । वेदस्य नित्यत्वम् ।
- ३४—३८ नाधिकारः शूद्राणाम् ।
- ३९ 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति' [कठ. ६.२] इत्यत्र
प्राणस्य परमात्मानिश्चयः ।
- ४० 'एष संप्रसादो परं ज्योतिरुपपद्य' [छां. ८.१२.३] इत्यत्र
परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् ।
- ४१ 'आकाशो वै नाम' [छां. ८.१.४] इत्यत्र परमेव ब्रह्म
आकाशशब्दम् ।
- ४२ ४३ 'तम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' [बृ. ४.३.]
इतीदं परमेश्वरोपदे परमेव वाक्यम् ।
- ५ पादः । अव्यक्तादिसंदिग्धपदमात्रसमन्वितः ।
- १ 'महः परमव्यक्तं' [. ३.११] इत्यत्र अव्यक्तशब्दे

सांख्यपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ।

- ८ १० 'अजामेकां [श्वे. ४.५] इत्यस्मिन्मंत्रे न काचित्प्रकृतिः
प्रधानं नाम अजा त्रेणाम्नाय । परमेश्वरादुत्पन्ना प्रकृ-
तिभूतेय जा प्रतिपत्तव्या ।
- ११—१३ 'पंच पंचजनाः' [बृ. ४.४.१७] इत्यस्मिन्मंत्रे न सांख्यानां
पंचविंशति त्वानामुपसंग्रहः, किं तर्हि, प्राणादय एव
पंच निर्दिष्टाः ।
- १४—१५ वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मविषयं गतिसामान्यम् । 'अ द्वा इदमग्र
आसीत्' [तै. २.] इत्यत्र, च्छब्दः नामरूपव्याकृत-
वस्तुविषयः प्रायेण प्रसिद्ध इत्यतः,—सदेव ब्रह्म अस-
दिवासीदित्युपचर्यते ।
- १६—१८ 'यो वै बालक एतेषां पुरुषाणां कर्ता' [कौ. ४.१९]
इत्यत्र परमेश्वर एवायं सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेषु
अवधारितः ।
- १९—२२ 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः'
[बृ. २.४.५] इत्यत्र परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेशः ।
- २३—२७ आत्मनः कर्तृत्वं प्रकृतित्वं च ।
- २८ प्रधानकारणवादप्रातिषेधेन अण्वादिकारणवादा अपि प्रति-
षिद्धाः ।

द्वितीयोऽध्यायः अविरोधाख्यः ।

- प्रथमः पादः
ख्ये णादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्तकैश्च
वेदान्त मन्वयविरोधपरिहाराख्यः ।
- १— २ कपिलस्य तंत्रं वेदविरुद्धम् । न केवलं स्वतंत्रप्रकृतिकल्पन-
यै , किं तर्हि, आत्मभेदकल्पनयापि ।
- ३ योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता ।
- ४—११ आगमवशेन आगमानुसारितकवशेन च चेतनं ब्र ज :
कारणं प्रकृतिश्च ।

- १२ एतेन प्रधानाणवादनिराकरणेन अण्वादिकारणवादा
अपि निराकृताः ।
- १३ णः अनन्यत्वेऽपि उपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः ।
- १४—२० कार्यस्य कारणादनन्यत्वम् । कृत्स्नस्य जगतः ब्रह्मकार्यत्वं
तदनन्यत्वं च ।
- २१—२३ यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छरीरस्यैव । अ : स्वतंत्रः कर्ता सन्न
हितमेवात्मनः कुर्यान्नाहि म् । यदा तु अभेदः प्रति-
बोधितो भवति, अपगतं तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्म-
णश्च स्रष्टृत्वं, न तु परमार्थतोऽस्ति सारः ।
- २४—२५ परिपूर्णशक्तिकं ब्रह्म न बाह्यं साधनमपेक्षते ।
- २६—२९ ब्रह्म सर्वव्यवहारास्पदं प्रतिपद्यते, पारमार्थिकेन च रूपेण
सर्वव्यवहारातीतमवातिष्ठते ।
- ३०—३१ एकस्यापि ब्रह्मणः उपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्चः ।
- ३२—३३ इयं जगद्विवचिचना परमेश्वरस्य लीलैव केवला ।
- ३४—३६ वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते । देवमनुष्यादिवैषम्ये तु
तत्तज्जीवगान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि
भवन्ति । प्राक्सृष्टेः वैविध्यनिमित्तस्य कर्मणः अभावात्
तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत्—नैष दोषः, अना-
दित्वात्संसारस्य ।
- ३७ उपसं रः ।
- द्वितीयः पादः । सांख्यादि तानां दुष्टत्वप्रदर्शनम् ।
- १—१० ण्यानां प्रधानकारणवादस्य निराकरणम् ।
- ११ चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे कार्येऽपि जगति चैतनं
समवेयात्—इत्येतस्य वैशेषिकाभ्युपगमस्य निराकरणम् ।
- १२—१७ वैशेषिकाणां परमाणुकारणवादस्य निराकरणम् ।
- १८—२७ सर्वास्तित्ववादिनां बौद्धानां निराकरणम् ।
- २८—३२ विशिनवादिनां बौद्धानां निराकरणम् ।
- ३ —३६ आर्हतमपि मतं अ तम् ।

३७ ४१ पाशुपतानां ईश्वरकारणवादोऽप्यसंगः ।
४२—४५ पांचरात्रम मसंगतम् ।

तृतीयः पादः । पंचमहाभूतजीवश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यः ।

- १— ब्रह्मकार्यं वियत् ।
८ आकाशाद्वायुः ।
९ ब्र णः दात्मकस्य न कुतश्चिदन्यतः उत्पत्तिः ।
१० वायोरग्निः ।
११ अग्नेरापः ।
१२ अद्भ्यः पृथिवी ।
१३ परमेश्वर एव तेन तेनात्मना अवतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं
विकारं सृजति ।
१४ विपर्ययेण अप्ययक्रमः ।
१५ एतस्माज्जायते प्राणः मनः वैन्द्रियाणि च ।
१६ न जीवस्य देहाश्रयौ उत्पत्तिप्रलयौ स्तः ।
१ नात्मा जीवः उत्पद्यते बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभाग-
प्रतिभानम् ।
१८ आत्मा (इन्द्रियानामिव) नित्यचैतन्यस्वरूप एव, न कण-
भुजानामिव आगंतुकचैतन्यः ।
१९—३२ यस्मात्परमेव ब्रह्म जीवः, तस्माद्यावत्परं ब्र तावानेव
जीवः । तस्माद्विभुर्जीवः, न अणुः ।
३३—३९ कर्ता चायं जीवः ।
४० आत्मनः कर्तृत्वं उपाधिनिमित्तं, न स्वाभाविकम् ।
४१—४२ परस्मादात्मनः जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य सारस्य
सिद्धिः ।
४३ ५३ जीवस्य ईश्वरांशत्वम् । य । जीवः संसारदुःखमनुभवति
नैवं पर ईश्वरोऽनुभवति । जीवस्यापि भ्रमनिमित्त ए
दुःखाभिमानो न पारमार्थिकः ।

चतुर्थः पादः लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यः ।

- १ ४ प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकाराः ।
 ५ ६ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, एकं मनः इति प्राणाः ।
 प्राणाः सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च ।
 ८ मुख्यश्च प्राणः इतरप्राणवद्ब्रह्मविकारः ।
 ९ १२ मुख्यः प्राणः प्राणोऽपानो व्यान उदानः मान इति
 पञ्चविधः ।
 १३ अणुश्चायं मुख्यः प्राणः ।
 १४ १६ वागादीनां प्राणानां देवताधिष्ठितत्वमेव ।
 १ १९ तत्त्वांतरभूता एव मुख्यात्प्राणादितरे ।
 २० २२ नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकर्तृकम् । त्रिवृत्करणपूर्वकमेवेदानीं
 नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते । त्यापि त्रिवृत्करणे वैशे-
 ष्यादेव भूतभौतिकविषय उपपद्यते ।

तृतीयोऽध्यायः धनाख्यः ।

प्रथमः पादः पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य गत्यागतिचिं वैराग्यनिरूपणाख्यः ।

- १— ७ जीवो मुख्यप्राणसचिवः पूर्वदेहं विहाय देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः
 असंपरिष्वक्तो देहांतरं गच्छति ।
 ८ ११ सुकृतदुष्कृते एव देहांतरप्रतिपत्तौ कारणम् ।
 १२ २१ इष्टादिकारिणश्चंद्रमसं गच्छन्ति । इतरे वदुष्कृतानुरूपाः
 यामीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहन्ति । ये
 न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः, नापि कर्मणा
 पितृयाणे तेषां क्षुद्रजंतुलक्षणोऽसकृद्वावर्ती तृतीयः पंथा
 भवति । आंडजं जीवजं उद्भिज्जं स्वेदजं इति चतुर्विधः
 भूतग्रामः ।
 २२ आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्य अवरोहप्रारः ।
 २३ अल्पेनैव कालेन अवरोहः ।
 २४ २ अन्यैर्जीराधिष्ठितेषु त्रौ दिषु सर्गा त्रिमनुशविनः प्रतिप-

चन्ते । ततः अन्नाद्रेतः रेतसः शरीरं जायते ।

द्वितीयः पादः तत्त्वंपदार्थपरिशोधनाख्यः ।

१ ६ गगनितप्रभववासनानिर्मितत्वात् स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ।

७—८ सुषुप्तावस्थापरीक्षणम् । आत्मैव सुप्तिस्थानम् ।

९ स एव जीवः प्रतिबुध्यते ।

१० मोहस्वापयोः भेदः । मोहः द्वारं मरणस्य । यदास्य साव-
शेषं कर्म भवति दा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः, यदा
तु निरवशेषं दा प्राणोष्माणवपगच्छतः ।

११—२१ अपास्तसमस्तविशेषमेव ब्र ।

२२—३० निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म ।

३१—३७ कानिचित् वाक्यानि आपातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि
परमन्यत्तत्वं प्रतिपादयन्तीव, तेषां परिहारः ।

३८—४१ इष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं त्रिविधं जंतूनां कर्मफलं ईश्वराद्भवि-
तुमर्हति । जैमिनिः धर्मं फलस्य दातारं मन्यते । बाद-
रायणस्तु ईश्वरमेव फलहेतुं मन्यते ।

तृतीयः पादः परापरब्रह्मविद्यागुणोप हाराख्यः ।

१—४ विद्यैकत्वम् । उपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वासिद्धिः ।

५ सर्वविज्ञानानां समाने विज्ञाने उप हारो भवति ।

६ ८ छांदोग्य [१.३]-वृ दारण्यक [१.३]-प्राणसंवादयोः विद्यै-
कत्वम् ।

९ ॐ उद्गीथयोः बंधः ।

१० बृहदारण्यक [६.१.१४]—छांदोग्य [५.१.१३]—कौषी-
तकि [२.१४]—प्राण देशेषु एकप्रधानं ब्रह्म धर्मा
उपसंहर्तव्याः ।

११ १३ आनंदादयो ब्रह्मधर्माः सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः । त्यकामत्वा-
दीनां धर्माणां न सर्वत्र प्राप्तिः ।

१४—१५ 'इन्द्रियेभ्यः परा र्थाः' [कठ. .१०-११] इत्यत्र पुरुष
एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपादितः ।

- १६—१ 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' [ऐ. १.१] इत्यत्र
पर एवात्मा इह आत्मशब्देन गृह्यते ।
- १८ 'स्माद्वा 'एतदशिष्यन्तः' [i. ५.२], 'द्विद्वा :
श्रोत्रियाः' [बृ. ६.१] इत्युभयत्र वा गेविज्ञानमेव विधी-
यते नाचमनम् ।
१९. वाजसनेयिशाखायां अग्निरहस्य[श. ब्रा. १०.६.३]—
बृहदारण्यक[५.६]योः विद्यैकत्वं गुणोपहारश्च ।
- २० २२ 'अहरित्यधिदैवतं' 'अहमित्यध्यात्मं' [बृ. ५.६] अनयोरुप-
निषदोः व्यवस्था ।
- २ वीर्यप्रभृतीनां ब्रह्मणो विभूतीनां शांडिल्याविद्यादिष्वनुपसंहारः ।
- २४ शास्त्रांतराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणं आशीर्मेत्रादीनामप्राप्तिः
तैत्तिरीयके ।
- २५ मंत्राणां कर्मणां वा संनिधिपाठमात्रेण न विद्याशेषत्वम् ।
- २६—२८ तांदिशास्त्राद्यनिश्चुत्योः संगतिः ।
- २९—३० देवयानः पंथाः पर्येकविद्यादिषु गुणेषूपसनेषु उपलभ्यते ।
- ३१ सर्वासामेव गुणानां विद्यानां अविशेषेणैषा देवयानाख्या
गतिर्भवितुमर्हति । नहि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यां [छां.
५.१०.१] अंतरेण विद्याबलं एषा गतिर्लभ्यते । वाज-
नेयिनां पंचाग्निविद्याधिकारे [बृ. ६.२.१५] सत्यं=ब्रह्म
उपासते इति व्याख्येयम् ।
- ३२ ब्रह्मविदः स्वातंत्र्येणैव देहान्युपगपत्क्रमेण वा अधितिष्ठन्ति ।
ऐकांतिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः ।
- ३३ 'एतद्वै तदक्षरं गार्गी' [बृ. ३.८.८] 'अथ परा यया तद-
क्षरं' [मुं. १.१.६] इत्युभयत्र अभिन्नमेव ब्र ।
- ३४ 'द्वा सुपर्णा' [मुं. ३.१.१] 'ऋतं पिबन्तौ' [कठ. ३.१]
उभावप्येतौ मंत्रौ जीवद्वितीयमीश्वरं प्रतिपादयतः नार्थो-
त्तरम् ।
- ३५—३६ तथा 'यत्साक्षादपरोक्षाद्' इति श्रुतिद्वये [बृ. ३.४.;

३.५] विद्यैकत्वमेव । पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे कार्यकरणव्यति-
रिक्तस्य आत्मनः सद्भावः कथितः, उत्तरस्मिन्स्तु तस्यैव
अज्ञानायादि रसधर्तितत्वम् ; इत्येकार्थतोपपत्तिः ।

३७ ध्यानाय द्विरूपा कृता मतिः एकरूपैव ।

३८ वृ. ५.४ तथा ५.५ इत्यत्र विद्यैकत्वं, (न वृ. ५.४.५
तथा छां. १.६.७ इत्यत्र) ।

९ छां. ८.१.१-५ तथा वृ. ४.४.२२ इत्यत्र सामान्यं
विशेषश्च ।

४०—४१ वैश्वानरविद्याविचारः ।

४२ कर्मोपव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि ।

४३ अधिदैवतं वायुः [छां. ४.३], अध्यात्मं च प्राणः [वृ. १.
५.२१] इत्येते वायुप्राणौ पृथगेवोपगंतव्यौ ।

४४—५२ अग्निरहस्ये [श. ब्रा. १०.५] मनश्चिदादयः केवलविद्या-
त्मकाः ।

५३—५४ अनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वम् ।

५५—५६ उद्गीथादिकर्मोपावबद्धाः प्रत्ययाः सर्वशाखास्वनुवर्तेरन् ।

५७ समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयान् ।

५८ वेद्याभेदेऽपि विद्या भिन्ना ।

५९ विद्याभेदे विद्यानामन्यतममादाय तत्परः स्यात् ।

६० काम्याः विद्याः यथाकामं समुच्चोत्तरेण वा ।

६१—६६ यथाकामं उपासनानां समुच्चयो विकल्पो वा ।

चतुर्थः पादः निर्गुणविद्याया अंतरंगबहिरंगसाधनविचारः ।

१ ७ औपनिषदमात्मज्ञानं स्वतंत्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवति ।

८ २० अनुष्ठेयमाश्रमांतरं इति बादरायण आचार्यो मन्यते । सिद्धा
ऊर्ध्वरेतेसामाश्रमाः, सिद्धं च ऊर्ध्वरेतःसु विधानादि-
द्यायाः स्वातंत्र्यम् ।

२ —२२ उपा नविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः ।

२३ २४ कर्मश्रुतिगतानामाख्यानानां सनिहितविधिस्तुत्यर्था ।

- २५ विद्यया स्वार्थसिद्धौ कर्माणि नापेक्षितव्यानि ।
 २६—२७ आश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते उत्पत्तौ चापे-
 क्ष्यन्ते ।
 २८ ३१ प्राणात्ययप्रसंगे प्राण धारणाय अभक्ष्यमपि भक्षयितव्यं,
 स्वस्थावस्थायां तु त कर्तव्यं विद्यावतापि ।
 ३२—३५ आश्रमकर्माणि विद्यामकामयमानस्य, न फलांतरमकामय-
 मानस्य ।
 ३६—३९ विधुरादीनामपि विद्यायामधिकारो न विरुध्यते ।
 ४० प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथंचिदप्यप्रातिपात्तिः ।
 ४१ ४३ यदि ब्रह्मचारी अवकीर्येत तस्य प्रायश्चित्तम् ।
 ४४ ४६ उपासनानि यजमानकर्माणि ऋत्विक्कर्माणि वा ।
 ४७—४९ विद्यासहकारिणो मौनस्य [बृ. ३.५.१] वात्यपांडित्य-
 वद्विधिरेव ।
 ५० वात्यस्य लक्षणम् ।
 ५१ कर्मजनितं विद्याफलं ऐहिकमामुष्मिकं वा ।
 ५२ विद्यालक्षणे फ उत्कर्षापकर्षः न मुक्तिफले ।

चतुर्थोऽध्यायः फलनिर्णयाख्यः ।

अथमःपादः जीवन्मुक्तिनिरूपणाख्यः ।

- १ २ प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या, दर्शनपर्यवसाना ।
 ३ आत्मेत्येवेश्वरे मनो दधीत ।
 ४ न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते ।
 ५ ब्रह्मदृष्टिरेव आदित्यादिषु [. ३.१९.१]
 ६ 'य एवासौ तपति मुद्गीथमुपासीत' [छां. १.३.१] इत्यत्र
 आदित्यादिदृष्टय एव उद्गीथादिषु ।
 ७ १० आसीनकर्म उपासनम् ।
 १ यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मनसः कैर्येणैकाग्रता

भवति तत्रैवोपासीत ।

१२ आ प्रायणादेवावर्तयेत्प्रत्ययम् ।

१३ ब्रह्माधिगमे ति उत्तरपूर्वस्य विनाशः ।

१४ पुण्यस्यापि मरणः अघवदंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो
भवतः । तस्यापि ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसंगात् ।

१५ प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः संचिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात्क्षीयेते ।
ननु आरब्धकार्ये सामिभुक्तफले याम्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निर्मितम् ।

१६—१ न ब्रह्मविदः आगाम्याग्निहोत्रादि संभवति । सगुणासु तु
विद्यासु भवति ।

१८ विद्या युक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहो-
त्राद्विशिष्टम् ।

१९ आरब्धकार्यैक्षये विदुषः कैवल्यम इयं भवति ।

द्वितीयः पादः उत्क्रांतिगतिनिरूपणाख्यः ।

१—२ अपरा विद्या । प्रायणकाले वाङ्मनासि संपद्यते ।

३ मनः प्राणे ।

४—६ प्राणः विज्ञानात्मानि जीवे । प्राणसंपृक्तस्य जीवस्य तेजः-
सहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ।

७ अविद्वान् पुनर्भवाय भूतसूक्ष्मामाश्रित्य रति । विद्वांस्तु
ज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते ।

८—११ तेजआदि भूतसूक्ष्मं आ संसारमोक्षादवतिष्ठते ।

१२—१४ परा विद्या । अभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रांत्योः ।

१५ परब्रह्मविदो कृत्स्नं कलाजातं ब्रह्मैव पद्यते ।

१६ विदुषः कलाप्रलयो निरवशेषः ।

१ अपरा विद्या । विद्वान्मूर्धन्यया शताधिकया नाड्या निष्क्रा-
मति, इतराभिरितरे ।

१८—१९ शताधिकया रात्रिदिवं अविशेषेण रम्यन्तु री ।

२० २१ दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्ये विद्याफलम् ।

तृतीयः पादः सगुणविद्यावतो मृतस्योत्तरमार्गाभिः । ख्यः ।

१— ३ सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुः अर्चिरादिनैवाध्वना रंहति । अर्चिषोऽहरह्
आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्बुदङ्ङेति मासांस्ता-
न्मासेभ्यः संवत्सरं वत्सरादादित्यं आदित्याच्चंद्रमसं
चंद्रमसो विद्युतं विद्युतः वरुणो वरुणादधि इंद्रप्र-
जापती ।

४— ६ आतिवाहिका एवैते ।

—१४ एनान्ब्रह्म गमयति । कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्मतत्

१५—१६ न प्रतीकालंबनानां इतरैस्तुल्यफलत्वम् ।

चतुर्थः पादः प्राप्तिब्रह्मलोकस्थितिनिरूपणाख्यः ।

१— ३ परा विद्या । देवलोकान्युपभोगस्थानेषु केवलेनैवात्मना
आविर्भवति ।

४ परस्मादात्मनः अविभागेनैवावतिष्ठते ।

५— आत्मरूपस्यार्थभेदाः ।

८— ९ संकल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्योपपत्तिः ।

१०—१४ अभावः शरीरैर्द्रियाणां मोक्षे ।

१५—१६ एकोऽपि विद्वानैश्वर्ययोगात्सर्वाणि शरीराण्यविशति ।

१—२२ गदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वा अन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं
मुक्तानां भवितुमर्हति । म्यग्दर्शनविध्वंस तम । सिद्धे-
वानावृत्तिः ।

॥ ॐ तत्सत् ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितं ह्यसूत्रभा यम्

प्रथमः समन्वयाध्यायः ।

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

उपोद्घातः ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोः तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभाब-
योरिरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि तस्मादितरेतरभावानुपपत्तिः,
इत्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य
तद्धर्माणां चाध्यासः, तद्विपर्ययेण विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मि-
थ्येति भवितुं युक्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्ये-
तरेतराविवेकेन, अत्यन्ताविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मि-
थुनीकृत्य, अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥* आह—
कोऽयमध्यासो नामेति । उच्यते— स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं
केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाप्र-
हनिबंधनो भ्रम इति । अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्प-
नामाचक्षते । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्याभिचरति । तथाच
लोकेऽनुभवः—शुक्तिका हि रजतवदवभासते, एकश्चंद्रः स द्वितीयवदिति ॥

कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । सर्वो हि
पुरोऽवस्थिते एव विषये विषयान्तरमध्यस्यति, युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्य-
गात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाधिपयः, अस्म-
त्प्रत्ययाविषयत्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । नचायमस्ति नियमः
पुरोवस्थिते एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यामिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे
बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः ।
तमेतमेवंलं गमध्यासं पंडिता आविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च स्तुस्व-

रूपावधारणं विद्यामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽगुमात्रेणापि स न संबध्यते, तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानराहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहिन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति । नचाधिष्ठानमंतरेणैन्द्रियाणां व्यवहारः संभवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसति असंगस्यात्मनः प्रमानुत्पन्नपपद्यते । न च प्रमातृत्वमंतरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति । पश्चादभिश्चाविशेषात् । यथाहि पश्चादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा दंडोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हंतुमयमिच्छतीति पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्वलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रत्यभिमुखीभवन्ति । अतः समानः पश्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्चादीनां च प्रसिद्धोऽविवेकपुरःसरः प्रत्यक्षदिव्यवहारः । तत्सामान्यदर्शनाद्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसंबन्धमधिक्रियते, तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदं असंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते, अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । प्राक्च तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रं अविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तते । तथाहि—‘ब्राह्मणो यजेत’ इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति ब्राह्मधर्मानात्मन्यध्यस्याति, तथा देहधर्मान्—स्थूलोऽहं, कुशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि, गच्छामि, लंघयामि चेति । तथैन्द्रियधर्मान्—मूकः, काणः, ह्रीबः, बधिरः, अंधोऽहमिति । त । अंतःकरणधर्मान्कामसंकरूपविचिकित्साध्यवसा-

यादीन् । एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति । एवमयमनादिः अनंतो नैसर्गिकोऽध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते । यथाचायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां, तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ॥

१ * जिज्ञासाधिकरणम् । सू० १ ।

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य इदमादिमं सूत्रम्—

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥

तत्राथशब्द आनंतर्यार्थः परिगृह्यते, नाधिकारार्थः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मंगलप्रयोजनो भवति, पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलतः आनंतर्यव्यतिरेकात् । सति चानंतर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासापि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते तद्वक्तव्यम् । स्वाध्यायानंतर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानंतर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । यथाच हृदयाद्यवदानानामानंतर्यनियमः, क्रमस्य विवक्षितत्वान्न तथेह क्रमो विवक्षितः, शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात् धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः, फलजिज्ञास्यभेदाच्च । अशुद्ध्यफलं धर्मज्ञानं, तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति, पुरुषव्यापारतंत्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यवृत्तत्वान्न पुरुषव्यापारतंत्रम् । चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुजानैव पुरुषमवबोधयति । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं, अवबोधस्य चोदनाऽजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । यथाक्षार्थसंनिकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् । तस्मात्किमपि वक्तव्यं यदनंतरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति । उच्यते— नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः,

* अधिकरणमिति—विषयः संदेहः संगतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तः इत्येकैकमधि रणं पंचावयवं ज्ञेयम् ।

शमदमादिसाधनसंपत्, मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि तु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च, न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसंपत्त्यानंतर्यमुपदिश्यते ॥

अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयः । धनानां अनित्यफलतां दर्शयति— ‘यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते’ इत्यादिः । था ब्रह्मज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति— ‘ब्रह्मविदाम्नोति परम्’ इत्यादिः । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनंतरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥

ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति । अतएव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थोत्तरमाशंकितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणिषष्ठी न शेषे, जिज्ञास्यापेक्षत्वाजिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, संबंध-सामान्यस्य विशेषेण त्वात् । एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् । न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेन्न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामप्यर्थार्थाक्षिप्तत्वात् । ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् । तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थार्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा राजासौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्याद्याः श्रुतयः, ‘तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म’ इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणिषष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणिषष्ठी ॥ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगातिपर्यंतं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म फलविषयत्वादिच्छायाः । ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगंतुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः, निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिवर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥ तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं न जिज्ञासितव्यम् । अथाप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति । उच्यते— आरित तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं, सर्वज्ञं, सर्वशक्तिसमन्वितम् । ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते,

बृहतेर्धातोरर्थानुगमात् । सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो ह्यात्मा-
स्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो
लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि तर्हि लोके ब्रह्मात्म-
त्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् । न । तद्विशेषं
प्रति विप्रतिपत्तेः । देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लौकायति-
काश्च प्रतिपन्नाः । इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे । मन इत्यन्ये । विज्ञान-
मात्रं क्षणिकमित्येके । द्रव्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्तो
भोक्तृत्यपरे । भोक्तृत्व केवलं न कर्तृत्वके । अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वशः
सर्वशक्तिरिति केचित् । आत्मा स भोक्तृत्यपरे । एवं बहवो विप्रतिपन्ना
युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः । तत्राविचार्य यत्किञ्चित्प्रतिपद्यमानो
निःश्रेयसात्प्रतिहन्येत अनर्थं चेयात् । तस्मात् ब्रह्माजिज्ञासोपन्याससमुच्चैः
वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणे निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥
२ जन्माद्यधिकरणम् । सू० २ ।

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किलक्षणं पुनस्तत् ब्रह्म इत्यत आह
भगवान्सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः ॥२॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्वृत्तिसंविज्ञानो बहुब्रीहिः । जन्मस्थितिभंगं
समासार्थः । जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्दे-
शस्तावत् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्र-
लयानां क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि, जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थि-
तिप्रलय भवात् । अस्येति प्रत्यक्षादिसंनिधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः ।
षष्ठी जन्मादिधर्मसंबन्धार्था । यत इति कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नाम-
रूपाभ्यां व्याकृतस्थाने कर्तुंभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनिधयतदेशकालनिमित्तक्रिया-
फलाश्रयस्य मनसाध्यचित्तरचनारूपस्य जन्मस्थितिभंगं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः
कारणाद्भवति तद्वद्वेति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिव्येवा-
न्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानां तु "जा-
यतेऽस्ति" इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले संभाव्यमानत्वान्मूल-
कारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत, तन्मा शङ्कि

इति योत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणात् तत्रैव स्थितिः प्रलयश्च त एव गृह्यन्ते । नच यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वान्यतः प्रधानादचेतनादणुभ्यो वाऽभावाद्वा सारिणो वा उत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यम् । नच स्वभावतः, विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् । एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादि । धनं मन्यन्ते ईश्वरकारणवादिनः ॥

नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे । न । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु, तदर्थग्रहणदाढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते, श्रुत्यैव च सहायत्वेन । तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् । तथाहि—‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ इति श्रुतिः ‘पंडितो मेधावी गंधारानेवोपपद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद’ इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् । किंतु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासंभवमिह प्रमाणं, अनुभवावसानत्वाद्भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मज्ञानस्य । कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात्पुरुषाधीनात्मलभत्वाच्च कर्तव्यस्य । कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म, यथाश्चेन गच्छति, पद्मचामन्यथा वा न वा गच्छतीति । तथा “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति”, “उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति” इति विधिप्रतिषेधाच्चात्रार्थवन्तः स्युः, विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । नतु वस्त्वैवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः । न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् । किं तर्हि वस्तुतंत्रमेव तत् । नहि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम् । स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानं, वस्तुतंत्रत्वात् । एवं भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतंत्रम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतंत्रमेव, भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचरणानर्थिकैव प्राप्ता । न । इंद्रियाविषयत्वेन संबंधाग्रहणात् । स्वभावतो विषयविषयाणींद्रियाणि, न ब्रह्माविषयाणि । सति हींद्रिय-

विप्रयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा बद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा संबद्धं किमन्येन केनचिद्वा संबद्धं—इति न शक्यं निश्चे-
 म् । तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रदर्श-
 नार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणैह लिलक्षयिषितम् । ‘भृगुर्वै वा-
 रुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति’ इत्युपक्रम्याह—
 ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसं-
 विशन्ति । तद्विजिज्ञानसस्व । तद्ब्रह्मेति ।’ तस्य च निर्णयवाक्यं—‘आनंदा-
 द्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं
 प्रयन्त्यभिसंविशन्ति’ इति अन्यान्यप्येवजातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्ध-
 मुक्तस्वभाव वर्जस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥

३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् । सू० ३ ।

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तं तदेव द्रढयन्नाह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥३॥

महत् ऋग्वेदादौः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वा-
 र्थावद्योतिनः वर्जकत्वस्य योनिः कारणं ब्रह्म । नहीदृशस्य शास्त्रस्यर्वेदा-
 दिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वि स्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोऽस्ति । यत्रद्विस्तरार्थं
 शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशा-
 र्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके । किमु वक्तव्यं अनेक-
 शाखाभेदाभिन्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदाद्याख्यस्य
 वर्जानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिःश्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्यो-
 नेः संभवः,—‘अस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यदृग्वेदः’ इत्यादिश्रुतेः—
 तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ॥ अथवा यथो-
 क्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे ।
 शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यते इत्यभिप्रायः । शा-
 स्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादि । किमर्थं
 तर्हीदं सूत्रं, यावता पूर्वसूत्रेणैवैवजातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्र-
 ह्मणो दर्शितम् । उच्यते—तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्ज-
 न्मादिसूत्रेण केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं

सूत्रं प्रवृत्ते शास्त्रयोनित्वादिति ॥

४ समन्वयाधिकरणम् । ०० ४ ।

कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते, यावता “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्” इति क्रियापरत्वं तस्य प्रदर्शितम् । अतो वेदान्तानामानर्थक्यं, अक्रियार्थत्वात् । कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वं, उपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं संभवति, प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः, तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् । अतएव “सोऽरोदीत्” इत्येवमादीनामानर्थक्यं मा भूदिति “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् । मन्त्राणां च “इषे त्वा” इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायकत्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् । अतो न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टोपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिः भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः । तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभ्यान्नैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, इति प्राप्ते उच्यते—

चु न्वयात् ॥४॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्ब्रह्म सर्वज्ञ सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवावगम्यते । कथम्, मन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैतत्स्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम्’ ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’ ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमबाह्यम्’ ‘अयमात्मा ब्रह्म वानुभूः’ ‘ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्’ इत्यादीनि । नच तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते मन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् । नच तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते, ‘तत्केन कं पश्येत्’ इत्यादि क्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । नच परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्येदिविषयत्वं ब्रह्मणः, ‘तत्त्वमा’ इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणावगम्यमानत्वात् । यच्च हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति, नैष दोषः,

हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः । देवतादि-
प्रतिपादनपरस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः । नतु तथा
ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं संभवति, एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकार-
कादिद्वैतविज्ञानोपमदोषपक्षेः । नहि ब्रह्मैकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञा-
नस्य पुनः संभवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते । यद्य-
प्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न ह, तथाप्यात्मविज्ञा-
नस्य फलपर्यंतत्वात् तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न
चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत । तस्मात्सिद्धं
ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् ॥

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते— यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिप-
त्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते । यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकि-
कान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् । कुत एतत् ? प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिप्रयोजनपरत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्याविद आहुः— “दृष्टो हि
तस्यार्थः कर्मावबोधनं” इति । “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम्” “तस्य
ज्ञानमुपदेशः” “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः” “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादान-
र्थक्यमतदर्शानाम्” इति च । अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्त्यत्कुतश्चि-
द्विषयविशेषान्नवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् । तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् । तत्सा-
मान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गा-
दिकामस्याग्निहोत्रादिसाधनं विधीयत, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधी-
यत इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्— कर्मकांडे भव्यो धर्मो
जिज्ञास्य, इह तु भूतं नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र धर्मज्ञानफला-
दनुष्ठानसापेक्षाद्वैलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् ।
कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’
इति । ‘य आत्माऽपहतपाप्मा...सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’ ‘आ-
त्मेत्येवोपासीत’ ‘आत्मानमेव लोकमुपासी’ ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’
इत्यादिविधानेषु सत्सु, कोसावात्मा किं तत् ब्रह्म इत्याकांक्षायां त्वस्वरूप-
समर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः— नित्यः सर्वज्ञः वर्गलो नित्यतृतो
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानंदं ब्र इत्येवमादयः । तदुपासनाच्च

शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यतीति । कर्तव्याविध्यननुप्रवेशे वस्तुमा
थने हानोपादाना भवात्, सतद्वीपा वसुमती, राजा गौ गच्छति इत्या
वाक्यद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज
रियं नायं र्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं, तथेहा
संसार्थात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदे
यदि रज स्वरूपश्रवणमात्रेण इव र्पभ्रान्तिः, सारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्र
वणमात्रेण निवर्तते । नतु निवर्तते, श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादि
सारिधर्मदर्शनात्, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यायि तव्यः' इति च श्रवणोक्त
कालयोः मनननिदिध्यासनयोर्विधेदर्शनात् । तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयै
शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगंतव्यमिति ॥

अत्राभिधीयते— न । कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् । शरीरं वाचि
मानसं च कर्म श्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं, याद्विषया जिज्ञासा “अथातो धर्मं
जिज्ञासु” इति सूत्रिता । अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वादि
ज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्या
सु दुःखे शरीरावस्थानोभिरेवोपभुज्यमाने विषयैर्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादि
स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनु
भूयते । तच्च तद्वेतोर्धर्मस्यापि तारतम्यं गम्यते । धर्मतारतम्यादधिकारि
तारतम्यम् । प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्याद्विद्वत्तादिकृतमाधिकारितारतम्यम्
तथाच यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनं, केवलै
रिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनं, तत्रापि सुखतारतम
त्साधनतारतम्यं च शास्त्रात् 'यावत्संपातमुषित्वा' इत्यस्माद्गम्यते । तथ
मनुष्यादिषु स्थावरान्तेषु खलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते
तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत् दुःखतारतम्यदर्श
नात्तद्वेतोर्धर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते
एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यानिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखा
तारतम्यानिमित्तं साररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथाच श्रुतिः— “
ह वै सशरीरस्य तः प्रियाप्रिययोरपहातिरस्ति” इति यथावर्णितं संसाररूपं
अनुवदति । ‘अशरीरं वाव न्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः’ इति प्रियाप्रियरूप-

दर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत
इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अशरीर-
त्वमेव धर्मकार्यमिति चेन्न, तस्य स्वाभाविकत्वात् । ‘अशरीरं शरीरेष्वनव-
स्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति’ ‘अप्राणो
ह्यमनाः शुभ्रः’ ‘असंगो ह्ययं पुरुषः’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठेयक-
र्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् । तत्र किञ्चित्पारिणामि
नित्यं यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा पृथिव्या-
दिजगन्नित्यत्ववादिनाम् । यथा वा सांख्यानां गुणाः । इदं तु पारमार्थिकं
कूटस्थनित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतुल्यं निरवयवं स्वयं-
ज्योतिःस्वभावं, यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तते । तदे-
तदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तत् ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा
प्रस्तुता । तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मो-
क्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् । तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तार-
तम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत । नित्यश्च मोक्षः
सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते । अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशे युक्तः ।
अपिच ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ‘श्रीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे’
‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाञ् न विभेति कुतश्चन’ ‘अभयं वै जनकं प्राप्नोऽसि’
‘तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्’ ‘तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यतः’ इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यान्तरमेव मोक्षं दर्श-
यन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति । तथा ‘तद्वैतत्पश्यन्नुपनिषद्भिर्यः प्रतिषेदे-
ऽहं मनुरभवत् सूर्यश्च’ इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवार-
णायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन्गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्या-
न्तरं नास्तीति गम्यते । ‘त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं
तारयसि’ ‘श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्माविदिति सोऽहं भगवः
शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु’ ‘तस्मै मृदितकपायाय
तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः’ इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्ष-
प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । तथाच आचार्यप्रणीतं

न्यायोपबृंहितं सूत्रं—‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तद-
 नंतरापायादपवर्गः’ इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति ।
 चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं संपद्रूपम् । यथा ‘अनंतं वै मनोऽनंता विश्वे-
 देवा अनंतमेव स तेन लोकं जयति’ इति । न चाध्यासरूपम् । यथा
 ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ इति च मनआदित्यादिषु
 ब्रह्मदृष्ट्यध्याः । नापि विशि क्रियायोगनिमित्तं ‘वायुर्वाव वर्गः’ ‘प्राणो
 वाव संवर्गः’ इतिवत् । नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्मो गंस्काररूपम् ।
 संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने ‘त्वमसि’ ‘अहं ब्रह्मा-
 स्मि’ ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रति-
 पादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत । ‘मिथ्यते हृदयग्रंथिशिछद्यन्ते सर्वं शयाः’
 इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
 भवति’ इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि संपदादिरूपत्वे न सामंज-
 स्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न संपदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न
 गुरुष्वव्यापारतंत्रा ब्रह्मविद्या । किं तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवत्
 वस्तुतंत्रा । एवंभूतस्य ब्रह्मणतज्ज्ञानस्य च न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्या-
 नुप्रवेशः कल्पयितुम् । नच विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः,
 ‘अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि’ इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात्,
 ‘येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्’ इति च । तथोपास्तिक्रिया-
 कर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति—‘यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते’ इत्यविष-
 यत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य, ‘तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते’ इति । अवि-
 षयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याकल्पितभेद-
 निवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य । नहि शास्त्रमिदंतया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयि-
 षति । किं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्य-
 वेदितृ-वेदनादिभेदमपनयति । तथाच शा — ‘यस्यामतं तस्य मतं मतं
 यस्य न वेद : । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्’ ‘न दृष्टेर्द्रष्टारं
 पश्येः... न विज्ञातोर्विज्ञातारं विजानीयाः’ इति चैवमादि । अतोऽविद्या-
 कल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्व-
 दोषः । यस्य तूपाद्यो मोक्षः तस्य गानसं वाचिकं काथिकं वा कार्यमपेक्षते

इति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । नहि दध्यादि विकार्यं, उत्पाद्यं वा घटादि, नित्यं दृढं लोके । न चाप्यत्वेनापि कार्यपेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वं, सर्वगतत्वेन नित्यात्मस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मणः, आकाशस्येव । नापि स्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि नाम संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयनेन वा । न तावत् गुणाधानेन संभवति, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयनेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, यथा आदर्शे निघर्षणक्रियया स्क्रियमाणे भास्वरत्वं धर्म इति चेत् । न । क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः । यदाश्रया क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते । यद्यात्मा स्वाश्रयक्रियया विक्रियेत अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति चैवमादीनि वाक्यानि ब्राह्मेरन् । तच्चानि म् । तस्मान्न स्वाश्रया क्रिया आत्मनः संभवति । अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविपयत्वान्न तयात्मा संस्क्रियते ॥

ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयशोपवीतधारणादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः । न । देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः संस्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् । तथा देहाश्रयया त्संहत एव कश्चिदविद्ययात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियते इति युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिनः आरोग्यफलं, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्नानाचमनयशोपवीतधारणादिना अहं शुद्धः संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते । स च देहेन संहत एव । तेनैव ह्यहंकारहंप्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते । तत्फलं च स एवाश्नाति, 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति मंत्रवर्णात् । 'आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः' इति च । तथाच 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति, 'पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम्' इति च । एतौ मंत्रौ अनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्म-

भावश्च मोक्षः । तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् । तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाय गंधमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते ॥

ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । न । वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नास्मा, यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषचित्तव्यापाराधीना च । यथा 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वष्टृकरिष्यन्' इति, 'संख्या मनसा ध्यायेत' इति चैवमादिषु । ध्यानं चिंतनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं, पुरुषतंत्रत्वात् । ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयं, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यम् । केवलं वस्तुतंत्रमेव तत् न चोदनातंत्रं नापि पुरुषतंत्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् । यथाच 'पुरुषो वाव गौतमाग्निः', 'योषा वाव गौतमाग्निः' इत्यत्र योऽपि पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति । केवलचोदनाजन्यत्वात् क्रियैव सा पुरुषतंत्रा च । या तु प्रसिद्धेऽग्नायग्निबुद्धिर्न सा चोदनातंत्रा नापि पुरुषतंत्रा । किं तर्हि प्रत्यक्षविषयवस्तुतंत्रैवेति ज्ञानमेवैतन्न क्रिया । एवं वर्षप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवं सात यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातंत्रम् । तद्विषये लिङादयः श्रूयमाणा अपि अनियोज्यविषयत्वात्कुंडीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तश्रुतैश्चक्ष्यादिवत्, अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् । किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादीनि विधिच्छायाणि वचनानि । स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः । यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति, नच तत्रात्यंतिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यंतिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वाभाविकात्कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचरादिमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तथा प्रवर्तयन्ति 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात्' 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिभिः । यदपि अकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते । अलंकारो यस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति ।

तथाच श्रुतिः 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इति । "एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत" इति च स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् ॥

यदपि केचिदाहुः—प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तु-
वादी वेदभागो नास्ति इति, तन्न । औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् ।
योऽग्नौ उपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारि ब्रह्मस्वरूपः उत्पाद्यादित्तु-
र्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्योऽनन्यशेषः, नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति
वा शक्यं वदितुम्, 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यात्मशब्दात्, आत्मनश्च
प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वात् । नन्वात्मा अहं-
प्रत्ययविषयत्वाद् औपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम् । न । सत्साक्षित्वेन प्र-
त्युक्तत्वात् । नहि अहंप्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम-
एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कसमये वा केनचिदधिगतः सर्व-
स्यात्मा । अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यो, विधिर्शेषत्वं वा नेतुम् ।
आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वे हि विनश्यद्विकारजातं
पुरुषान्तं विनश्यति । पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्व-
भावाच्च कूटस्थनित्यः, अतएव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः । तस्मात् 'पुरु-
षाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि'
इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्सु प्राधान्येन प्रकाशयमानत्वं उप-
पद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् ॥

यदपि शास्त्रतार्थविदामनुक्रमणम्—'दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माव-
बोधनम्' इत्येवमादि, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्धिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्र-
ष्टव्यम् । अपिच 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्' इत्येतदे-
कान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसंगः । प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण
भूतं चेद्रस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः ।
नहि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधन-
त्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैव दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रिया-
निर्वर्तनशक्तिमद्द्रस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य † न चैतावता
वस्तुनुपादिष्टं भवति । यदि नामोपादिष्टं किं तव तेन स्यादिति, उच्यते—

अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति । दवगत्या मिथ्याज्ञानस्य सारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियते इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन । (अपिच 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इति चैवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । नच सा क्रिया । नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानां उपदेशोऽनर्थकश्चेत् 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् । तच्चानिष्टम् । नच स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं, हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैष स्वभावो यत्स्वसंबन्धिनोऽभावं बोधयतीति । अभावबुद्धिश्चौदासीन्ये कारणम् । । च दग्धेधनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे, अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः । तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयं आनर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम् ॥) **८२२**

यदप्युक्तं—कर्तव्याविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रं च्यमानं अनर्थकं स्यात् 'सद्वीपा वसुमती' इत्यादिवदिति, तत्परिहृतम् । रज्जुरियं नायं पं इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वं नान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् । अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं, वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् । नहि शरीराद्यात्माभिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं इष्टमिति, तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । नहि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति, तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति । नच कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलिवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं भवति । दुक्तं श्रुत्या 'अशरीरं वाच न्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति । शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यात्, न जीवत इति चेन्न, सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । नहि आत्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरीरत्वमकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । त्कृतधर्माधर्म-

निमित्तं सिद्धेः, शा पैरषानाति मात्रेण रा कर्तृत्वोपपत्ति निमित्तं एतेन यज आत्मीये ते त्वमुख्यत्व षोऽन्वयव्य पुरुषः प्रा सिंहशब्द प्रत्ययौ अत्यगृह्यमा स्माद्रजत शब्दप्रत्यय आत्मानात्स भवतः । त न गौणः । विदुषोऽशरीर लीके ता ब्रह्मैव तेज समना अम प्रज्ञस्य का संबंधं दर्शय तु यथापूर्वं यत् ब्रह्मणो, न

निमित्तं शरीरत्वमिति चेन्न, शरीरसंबंधस्यासिद्धत्वाद्वर्माधर्मयोरात्मकृतत्वा-
 सिद्धेः, शरीरसं धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरे राश्रयत्वप्रसंगात्, अंध रं-
 पैरषानादित्वकल्पना, क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः । निधान-
 मात्रेण राजप्रभृतीनां ह कर्तृत्वमिति चेन्न, धनदानाद्युपाजितभृत्य बंधित्वात्तेषां
 कर्तृत्वोपपत्तेः, न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिभाव बंध-
 निमित्तं किंचिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः संबंधहेतुः ।
 एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः—देहादिव्या रिक्तस्यात्मन
 आत्मीये देहादावभिमानो गौणो न मिथ्येति चेन्न, प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौण-
 त्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केसरादिमानाकृतिविशे-
 षोऽन्यव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्गमुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः
 पुरुषः प्रायिकैः कौर्यशौर्यादिभिः सिंहशुणैः संपन्नः सिद्धः, तस्य तस्मिन्पुरुषे
 सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतो नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य । तस्य त्वन्यत्रान्यशब्द-
 प्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतो न गौणौ । यथा मंदांधकारे स्थाणुरयमि-
 त्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथावा शुक्तिकायामक-
 स्माद्रजतमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ, तद्वद्देहादिसंघातेऽहमिति निरुपचारेण
 शब्दप्रत्ययावात्मानात्माविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वर्द्धितुम् ।
 आत्मानात्मविवेकिनामपि पंडित्तनामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ
 भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहंप्रत्ययो मिथ्यैव
 न गौणः । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य, द्विं जीवतोऽपि
 विदुषोऽशरीरत्वम् । तथाच ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः—‘तद्यथाहिनिर्त्वयनी व-
 ल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं ते, अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो
 ब्रह्मैव तेज एव’ इति । ‘सचक्षुरचक्षुरिव कर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव
 समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव’ इति च । स्मृतिरपि च—“स्थित-
 प्रज्ञस्य का भाषा” इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याच ना विदुषः सर्वप्रत्य-
 बंधं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं सारित्वम् । यस्य
 तु यथापूर्वं सारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् ।

यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं
 ब्रह्मणो, न र रूपपर्यवसायित्वमिति । न । श्रवणवदवगत्यर्थत्वात्मननानि-

दिध्यासनयोः । यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत्तदा त्रिधिशेषत्वम् । ननु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवतीत्यतः स्वतंत्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् । एवं च सति ‘अथा १ ब्रह्मजिज्ञासा’ इति तद्विषयः पृथक्शास्त्रारंभ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्येवारब्धत्वाच्च पृथक्शास्त्रमारभ्येत । आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—“अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेति”, “अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा” इतिवत् । ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तः शास्त्रारंभः ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानि । नह्यहेयानुपादेयाद्वैतात्मावगतौ सत्यां निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति । अपिचाहुः— “गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥ अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः । अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” इति ॥४॥

इति चतुःसूत्री समाप्ता ।

५ ईक्षत्यधिकरणम् । सू० ५-११ ।

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामंतरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् । ब्रह्म च वंशं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणमित्युक्तम् । सांख्यादयस्तु परिनिष्ठितं स्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति । सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्ष्यधिषितम् । प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति सांख्या मन्यन्ते । काणादास्त्वेतैभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते, अणूश्च समवायिकारणम् । एवमन्येऽपि तार्किका वाक्याभा युक्त्याभासावभाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वदर्शनाय वाक्या-

भासयुक्त्याभासविप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षकृत्य निराक्रियन्ते ॥

तत्र सांख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं स्वतंत्रं जगतः कारणमिति मन्यमाना आहुः— यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते । एवं सर्वज्ञत्वमभ्युपगच्छते । कथम् ? यत्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः “सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकरणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः । सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षेण सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम् । त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यत इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवश्यं च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्मेत्यभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमुपगन्तव्यम् । नहि सर्वदा विषयं ज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथाहि— ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातंत्र्यं ब्रह्मणो हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया उपरमे उपरमेतापि ब्रह्म, तद्वा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपिच प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया । नच ज्ञानसाधनानां शरीरेंद्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपिच प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसंभवात्कारणत्वोपपत्तिर्भूदादिवत्, नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः । इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमस्म्यते—

ई तेर्नाशब्दम् ॥५॥

न सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत् । कथमशब्दत्वं, ईक्षतेः ईक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य । कम् ? एवं हि श्रूयते— ‘देव स्म्यदेमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इत्युपक्रम्य ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत’ इति । तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपव्याकृतं जगत्प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेः स्रष्टृत्वं दर्शयति । तथान्यत्र— ‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आत् । नान्यार्त्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकानु सृजा

इति । स इमौल्लोकानसृज ' इतीक्षापूर्विकामेव दृष्टिमाचरे । कचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह— ' ईक्षांचक्रे । प्राणमसृजत' इति । ईक्षते-रिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः, यजतेरिति वत् । न धातुनिर्देशः । तेन 'यः वंशः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । स्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपरसं च ज्ञायते' इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यान्युदाहर्तव्यानि ॥

यत्तुक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, नोपपद्यते । नहि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात्सत्त्वधर्मो ज्ञानं भवति । ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति स्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य वंशं प्रधानमुच्येत, कामं रजस्त-सौव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबंधकशक्तिमाश्रित्य किंचिज्ज्ञमुच्येत । अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते । न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्यापि कल्प्येत, यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धत्वम्, तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति उक्तम् । यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातंत्र्यासंभवादिति, अत्रोच्यते— इदं तावद्भवान्प्रवृत्त्यः, कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति । यस्य हि सर्वविषयावभा नक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् । नाहं ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातंत्र्यव्यपदे नोपपद्यत इति चेन्न, प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातंत्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, ननु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्म योगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः । न । असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाश इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात् । एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणः 'तदैक्षत' इति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयः सुतरामुपपन्नाः । किं पुनस्तत्कर्म, यत्प्रागुत्पत्तेरेश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति ? तत्त्वान्यत्वाभ्यां

अनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः । यत्प्रसादाद्धि
योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः, किमु
चक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थिति दृष्टिविषयं नित्यज्ञानं भव-
तीति । यदप्युक्तं प्रागुक्तस्तेब्रह्मणः शरीरादि बंधमंतरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमि-
ति, न तच्चोद्यमवतरति, सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञान-
साधनापेक्षानुपपत्तेः । अपिचाविद्यादिमतः सारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानो-
त्पत्तिः स्यान्न ज्ञानप्रतिबंधकारणरहितस्येश्वरस्य । मंत्रौ चेमावीश्वरस्य शरी-
राद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः 'न तस्य कार्यं करणं च वि-
द्यते न तत्समश्चाभ्यधिकं दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभा-
विकी ज्ञानबलक्रिया च' इति । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः
स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं
महान्तम्' इति च ॥ ननु नास्ति तावज्ज्ञानप्रतिबंधकारणवानीश्वरादन्यः
संसारि, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इति श्रुतेः । तत्र
किमिदमुच्यते, संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैश्वरस्येति ? अत्रोच्यते—
सत्यं, नैश्वरादन्यः संसारि । थापि देहादिसंघातोपाधि बंध इष्यत एव,
घटकरकगिरिगुहाबुपाधिसंबंध इव व्याप्तेः । तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो
लोकस्य दृष्टो, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि, तत्कृता
चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा । तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबंध-
धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः । दृश्यते चात्मन एव सतो देहादि-
संघातेऽनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण । सति चैवं
संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः । यदप्युक्तं प्रधानस्यानेका-
त्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति, तत्प्रधानस्याशब्द-
त्वेनैव प्रत्युक्तम् । यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वाहुं शक्यते
न प्रधानादीनां, था प्रपंचयिष्यति— 'न बिलक्षणत्वादस्य—' इत्येव-
मादिना ॥५॥

अत्राह— यदुक्तं नाचे नं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादि
तदन्यथाप्युपपद्यते, अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् । यथा प्रत्यासन्न-
पतनतां नद्याः कुलस्यालक्ष्य कूलं पिपा पतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचा-

रो दृष्टः, तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नं गे चेतनवदुपचारो भविष्यति 'तदैक्षत' इति । यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा मुक्त्वा चापराह्णे ग्रामे रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वानंतरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितुत्वमौपचारिकं कल्प्यते ? 'तत्तेज ऐक्षत', 'ता आप ऐक्षन्त' इति चाचेतनयोरप्यतेजोऽश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् कर्तृकमपीक्षणं औपचारिकमिति गम्यते, उपचारप्राये वचनात् । एवं प्राप्तं इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥६॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं तास्मिन्नौपचारिकमीक्षितृत्वं, अतेजसोरिवेति, तद त् । कस्मात्, आत्मशब्दात् । 'देव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रम्य 'तदैक्षत' 'तत्तेजोऽसृजत' इति च तेजोऽब्रह्मानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृतं सदीक्षितुं, तानि च तेजोऽब्रह्मानि देवताशब्देन परामृश्याह— 'सैयं देवतैक्षत' 'हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्योक्षितुं कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात्सैयं देवतेति परामृश्येत । न तदा देवता जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता, तत्प्रासिद्धोर्निर्वचनाच्च । सकथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् । आत्मा हि नाम स्वरूपम् । नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हति अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितुं परिगृह्येत, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग उपपद्यते । तथा 'स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा' तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यत्र 'स आत्मा' इति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अतेजसोस्तु—विषयत्वादचेतनत्वं, नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, नचात्मशब्दवर्त्किंचिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति—युक्तं कूलकद्वौणत्वमीक्षितुत्वस्य । तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितुत्वम् । सतस्त्वात्मशब्दान्न गौणमीक्षितुत्वमित्युक्तम् ॥६॥

अथोच्येत— अचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः, आत्मनः सर्वार्थका—

रित्वात्, यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो समात्मा भद्रसेन इति । प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति, राज्ञ इव भृत्यः संधिविग्रहादिषु वर्तमानः । अथैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति, भूतात्मा इंद्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात् । यथैक एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः । तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमित्यत उत्तरं पठति

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥७॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति, 'आत्मा' इति प्रकृतं सदर्शमानमादाय 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति चेतनस्य श्वेतकेतोर्मोक्षयित्वस्य तन्निष्ठामुपदिश्य 'आचार्यवान्पुरुषो वेद', 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति मोक्षोपदेशात् । यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दावाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति, तदा विपरीतवादि शास्त्रं पुरुषस्थानार्थित्वप्रमाणं स्यात् । ननु निर्दोषं इदं शास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्धधानतयान्धगोलांगूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सति पुरुषार्थादिहृन्त्येतानर्थं च कृच्छेत् । तस्माच्च या स्वर्गागर्थिनोऽग्निहोत्रादिमाधनं यथाभूतमुपदिशति, तथा मुमुक्षोरपि 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवंच सति तत्परशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसंधस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा ह्यमुग्न्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे "अहमुक्त्यमस्मीति विद्यात्" इतिवत्संपन्मात्रमिदं अनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत । तस्मान्न सदर्शिमन्वात्मशब्दस्य गौणत्वम् । भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो समात्मा भद्रसेन इति । अपिच क्वचित् गौणः शब्दो दृष्ट इति नेतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थं गौणी कल्पना न्याया, सर्वधानाशासप्रसंगात् । यत्तुक्तं चेतनाचेतनयोः साधारणः आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरेव ज्योतिःशब्द इति, तत्र । अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । तस्मान्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचारात् भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रक-

रणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते । न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किञ्चित्कारणमस्ति । प्रकृतं तु सदीक्षितुं, सन्निहितश्च चेतनः श्वेतकेतुः । नहि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा संभवतीत्यवोचाम । तस्माच्चेतनाविषयः इहात्मशब्दः इति निश्चीयते । ज्योतिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढोऽर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन कृतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा पूर्वसूत्र एवात्मशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वशक्तया व्याख्याय, ततः स्वतंत्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्' इति । तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥७॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

हेयत्वावचनाच्च ॥८॥

यद्यनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं 'स आत्मा तत्त्वमसि' इतीहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथारुंधतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां ताराममुख्यां प्रथममरुंधतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुंधतीमेव ग्राहयति, तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् । नचैवमवोचत् । न्मात्रात्मावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्र ज्येत । कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । 'उत तमादेशमप्राश्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति, कथं नु भगवः २ आदेशो भवतीति, यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । 'एवं सोम्य स आदेशो भवति' इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् । नच सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति, अप्रधानाविकारत्वात् भोक्तृवर्गस्य । तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥८॥

कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्—

स्वाप्ययात् ॥९॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते— 'यत्रैतत्पुरुषः स्वापिति

नाम सता सोम्य तदा पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति, स्मादेनं स्व-
पितीत्याचक्षते स्वं पीतो भवति' इति । एषा श्रुतिः स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य
लोकप्राप्तिं नाम निर्वक्ति । स्वशब्देनेहात्मोच्यते । यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्य-
स मपीतो भवत्यपिगो भवतीत्यर्थः । अपिपूर्वस्यैतेर्ल्यार्थत्वं प्राप्तिद्वं, प्रम-
वाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् । मनःप्रचारोपाधिविशेषं बंधा-
दिन्द्रियार्थान्यहंस्ताद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति । तद्वा नाविशिष्टः स्वप्नान्पश्य-
न्मनःशब्दवाच्यो भवति । स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायां उपाधिकृत-
विशेषाभावात्त्वात्मानि प्रलीन इवेति 'स्वं ह्यपीतो भवति' इत्युच्यते । यथा
हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दाशितम्— 'स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव
निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्हृदयमिति' इति । यथावा अशनायोदन्याशब्दप्रवृ-
त्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः— 'आप एव दशितं नयन्ते' 'तेज एव तत्पीतं
नयते' इति च । एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवतीतीममर्थं स्व-
पितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । नच चेतन आत्माऽचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन
प्रतिपद्येत । यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि
चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत । श्रुत्यंतरं च— 'प्राज्ञेनात्मना संप-
रिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' इति सुषुप्तावस्थायां न्वेतनेऽप्ययं
दर्शयति । अतो यास्मिन्नप्ययः 'प्रां चेतनानां चेतनं सच्छब्दवाच्यं
जगतः कारणं नाचेतनं प्रधानम् ॥९॥

कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम्—

गतिं सा न्यात् ॥१०॥

यदि तार्किकसमय इव वेदानेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभाविष्यत्,
क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं, क्वचिदचेतनं प्रानं, क्वचिदन्यदेवेति,
ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापि ईक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत् ।
नत्वेतदस्ति । समानैव हि वेषु वेदानेषु चेतनकारणावगतिः । "यथाग्ने-
र्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिगा विप्रश्छिरेन्नेवमेवैतस्मादात्मनः वै प्राणा
यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणभ्यो देवा देवभ्यो लोकाः" इति, 'तस्माद्वा एत-
स्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति, 'आत्म एवेदं र्वं' इति, 'आत्मन
एष प्रा ॥ जायते' इति चात्मनः ।रणत्वं दर्शयति सर्वे वेदान्ताः । आ-

रमशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च प्रामाण्यकारणमेतद्वेदान्त-
ाक्यानां चेतनकारणत्वे मानगतित्वं, चक्षुरादीनामिव रूपादिषु । अतो
गतिसामान्यात् सर्वं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥१०॥

कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम्—

श्रुतत्वाच्च ॥११॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते श्वेताश्वत-
राणां मंत्रोपनिषदि सर्वशमीश्वरं प्रकृत्य 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य
कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इति । तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं
प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥

६ आनन्दमयाधिकरणम् । सू० १२-१९ ।

'जन्माद्यस्य यतः' इत्यारभ्य 'श्रुतत्वाच्च' इत्येवमन्तैः सूत्रैरन्युदा-
हृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थिति-
लयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् । गति-
सामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् ।
अतः परस्य ग्रंथस्य किमुत्थानमिति उच्यते— द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते, ना-
मरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । 'यत्र हि
द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं
पश्येत्', 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्याद्विजानाति स भूमाथ यत्रा-
न्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्याद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं
तन्मर्त्यम्', 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्त्यदास्ते',
'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरंजनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेधन-
मिवानलम्', 'नेति नेति', इति 'अस्थूलमनणु', 'न्यूनमन्यत्थानं संपूर्ण-
मन्यत्' इति चैवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्श-
यन्ति वेदान्तवाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणः
सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित्क-
ममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमुद्ध्यर्थानि । तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः ।
एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति त-
थापि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते । 'तं यथा यथोपासते तदेव

भवति' इति श्रुतेः, 'यथाऋतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति' इति च । स्मृतेश्च—“यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा द्वावभाविताः ॥” इति । यद्यप्येक आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरजंगमेषु गूढस्तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यस्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृतस्य तारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते— “तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद” इत्यत्र । स्मृतावपि—“यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशंसंभवम् ॥” इति यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते । एवमिहाप्यादित्यमंडले हिरण्मयः पुरुषः सर्वपाप्मोदयल्लिगात्पर एवेति वक्ष्यति । एवं 'आकाशस्तल्लिगात्' इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानं उपाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमपि अविवक्षितोपाधिसंबंधविशेषं परापरविषयत्वेन संदिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति । यथेहैव तावत् 'आनंदमयोऽभ्यासात्' इति । एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसंबंधं निरस्तोपाधिसंबंधं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तोपपत्तिरित्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रंथ आरभ्यते । यच्च 'गतिसामान्यात्' इत्येतेनकारणनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्माविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते—

आनंदमयोऽभ्यासात् ॥१२॥

तैत्तिरीयकेऽन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते— 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानंदमयः' इति । तत्र संशयः— किमिहानंदमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतं 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति, किंवान्नमयादिवद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति । किं तावत्प्रातः, ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मानंदमयः स्यात् । कस्मात् । अन्नमयाद्यमुखात्मप्रवाहपतितत्वात् । अथपि स्यात्सर्वान्तरत्वादानंदमयो मुख्य एवात्मेति । न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च । मुख्यश्चेदात्मा आनंदमयः स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् । इह तु 'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादि श्रूयते । शारीरत्वं च श्रूयते— 'तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य' इति । तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनंदमय इत्यर्थः ।

नच सशरीरस्य तः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं क्यः । तस्मात् 'यैवानन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्त इदमुच्यते— 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' । पर एवात्मानन्दमयो भवितुमर्हति । कुतः । अभ्यासात् । परस्मिन्नेव ह्यात् न्यानन्दशब्दो बहुकृत्योऽभ्यस्यते । आनन्दमयं प्रस्तुत्य 'रसो वै सः' इति तस्यैव रसत्वमुक्त्युच्यते— 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति, 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष्ट आकाश आनन्दो न स्यात् । एष 'वानन्दयाति', 'सैषानन्दस्य' मीमांसा भवति', 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति', 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन' इति । 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति च । श्रुत्यन्तरे च 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति ब्रह्मण्येवानन्दशब्दो दृष्टः । एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्यो ब्रह्मण्यभ्यादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते । यत्तुक्तं अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् आनन्दमयस्याप्यमुख्यत्वमिति, नासौ दोषः । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । मुख्यमेव ह्यात्मानमुपादिदिशु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरत्, अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूय मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राह्यत्, प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपादिदेशेति शिष्टतरम् । यथारुंधतीनिदर्शने बहुव्रीह्यपि तारास्वमुख्यास्वरुंधतीषु दर्शितासु या अंत्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुंधती भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु ब्रूषे, प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति, अतीतानंतरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरया प्रदर्श्यमानत्वात्, न पुनः साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत् । तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥

विकारशब्दान्नो चेन्न प्राचुर्यात् ॥१३॥

अत्राह— नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात्, विकारशब्दात् । प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः माधिगतः, आनन्दमय इति, मयटो विकारार्थत्वात् । तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषये एवानन्दमयशब्द इति चेत् । न । प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् । "त्प्रकृतवचने मयट्" इति हि प्रचुरतायामपि मयट् मर्यते । यथा 'अन्नमयो

यज्ञः' इत्यन्नप्रचुर उच्यते, एवमानंदप्रचुरं ब्रह्मानंदमय उच्यते । आनंद-
प्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरास्मिन्नुत्तरास्मिन्स्थाने शतगुण आनंद-
इत्युक्त्वा ब्रह्मानंदस्य निरातिशयत्वावधारणात् । तस्मात्प्राचुर्यार्थं मयट् ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ ४॥

इतश्च प्राचुर्यार्थं मयट् । यस्मादानंदहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः—
'एष ह्यैवानंदयाति' इति । आनंदयतीत्यर्थः । यो ह्यन्यानानंदयति स प्रचु-
रानंद इति प्रसिद्धं भवति । यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति
प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत् । तस्मात्प्राचुर्यार्थोऽपि मयटः संभवादानंदमयः
पर एवात्मा ॥

मांत्रवर्णिकमेव च गीयते ॥१५॥

इतश्चानंदमयः पर एवात्मा । यस्मात् 'ब्रह्मविदामोति परम्' इत्यु-
पक्रम्य 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इत्यस्मिन्मंत्रे यत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यज्ञानानंत-
विशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजंगमानि भूतान्यजायन्त,
यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थिं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञा-
नाय 'अन्योऽन्तर आत्मान्योऽन्तर आत्मा' इति प्रकान्तं, तन्मांत्रवर्णिकमेव
ब्रह्मेह गीयते 'अन्योऽन्तर आत्मानंदमयः' इति । मंत्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं
युक्तं, अविरोधात् । अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । न चान्न-
मयादिभ्य इवानंदमयादन्योऽन्तर आत्माभिधीयते । एतन्निष्ठैव च भार्गवी
चारुणी विद्या 'आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्' इति । स्मादानंदमयः पर एवात्मा ॥

नेतरोऽनुप तैः ॥१६॥

इतश्चानंदमयः पर एवात्मा, नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी
जीव इत्यर्थः । न जीव आनंदमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात् । अनुपपत्तेः ।
आनंदमयं हि प्रकृत्य श्रूयते— 'सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स
तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' इति । तत्र
प्राक्शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं, सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः,
सर्वविकारदृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ ७॥

इतश्च नानंदमयः संसारी । यस्मादानंदमयाधिकारे— 'र गो वै सः ।

रसं वायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवति' इति जीवानंदमयौ भेदेन व्यपदिशति । नहि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं तर्हि 'आत्मान्वेष्टव्यः', 'आत्मलाभात् परं विद्यते' इति श्रुतिस्मृतौ, यावता न लब्धैव लब्धव्यो भवतीत्युक्तम् ? बाढम् । तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सततत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहादिध्वनात्मस्वात्मत्वानिश्चयो लौकिको दृष्टः । तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्मा अनान्विष्टोऽन्वेष्टव्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमृतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते । प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिना । परमेश्वरस्तु अविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्या-दन्यः । यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहृतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथावा घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नात् अनुपाधि-रपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः । ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य 'नेतरोऽनुपपत्तेः', 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्युक्तम् ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥१८॥

आनंदमयाधिकारे च 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति कामयितु-त्वनिर्देशान्नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानंदमयत्वेन कार-णत्वेन वापेक्षितव्यम् । 'ईक्षतेर्नाशब्द' इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसंगात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥

अस्मिन्न य च द्योगं शारि ॥१९॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वा आनंदमयशब्दः । यस्मादस्मिन्नानंदमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगस्तद्योगः, तद्भावापात्तिः, मुक्तिरित्यर्थः । तद्योगं शास्ति शास्त्रम्— 'यदा ह्येवैष एत-स्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति' इति । एतदुक्तं भवति— यदैतस्मिन्नानंदमये अल्प प्यंतरमतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभयान्न निवर्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानंदमये निरंतरं तादा-त्म्येन प्रतिति ति तदा संसारभयान्निवर्त इति । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । स्मादानंदमयः परमात्मेति स्थितम् ॥

इदं त्विह वक्तव्यम्— ‘स वा एष पुरुषोऽन्तर मयः’ ‘तस्माद्वा एतस्मादन्तरमयात् अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः’ स्मात् ‘अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः’ तस्मात् ‘अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः’ इति च विकारार्थे मयद्वयार्हे सति आनन्दमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं चाश्रीयत इति । मात्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत्, न । अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसंगः । अत्राह— युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वं, तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्य अन्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात् आनन्दमयात् न कश्चिदन्यः आन्तरः आत्मोच्यते, तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम्, अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगादिति । अत्रोच्यते यद्यप्यन्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते— ‘तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति । तत्र यद्ब्रह्म संत्रवर्णे प्रकृतं— ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति, तदिह ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युच्यते । तद्विजिज्ञापयिष्यैवान्नमयादय आनन्दमयपर्यताः पञ्च कोशाः कल्प्यन्ते । तत्र कुतः प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगः । ननु आनन्दमयस्यावयवत्वेन ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युच्यते, अन्नमयादीनामिव ‘इदं पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम् ? प्रकृतत्वादिति ब्रूमः । नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते, आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते— तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामंजस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं, ब्रह्मशब्दसंयोगात् । नानन्दमयाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपिच ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्युक्त्वेदमुच्यते— दण्डेषु श्लोको भवति । असन्नेव भवति । असद्ब्रह्मेति चेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । न्तमेनं ततो विदुः’ इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृत्यानन्दमयं, ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोः गुणदोषाभिधानाद्भ्रम्यते ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावाशङ्का युक्ता, प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य

सर्वलोकप्रसिद्धत्वाद् । कथं पुनः स्वप्रधानं ब्रह्म, आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते— ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति ? नैष दोषः । पुच्छवत्पुच्छं, प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्म इत्येतदनेन विवक्ष्यते, नावयवत्वं, ‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति’ इति श्रुत्यन्तरात् । अपिच आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगंतव्यम् । निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते, वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्— ‘यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चनेति’ । अपिच आनन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखात्पीयस्त्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके तियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात् । तथाच सति, ‘यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति भूमा’ इति भूमिं ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरूपस्थेयम् । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वम् । ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते, ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्यानन्त्यश्रुतेः, ‘एको देवः सर्वभूतेषु शूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’ इति च श्रुत्यन्तरात् । नचानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते । प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते— ‘रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्’ । ‘सैषानन्दस्य मीमांसा भवति’ । ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन’ इति ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना’ इति च । यदिच आनन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, तत उत्तरेष्वानन्दमात्रप्रयोगेष्वपि आनन्दमयाभ्यासः कल्प्येत । न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति, प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्मात् श्रुत्यन्तरे ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ इत्यानन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात्, ‘यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्’ इत्यादिर्ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगंतव्यम् । यस्तवयं मयडंतस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः— ‘एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति’ इति, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति, विकारात्मनामेवान्नमयादीनां अनात्मनामुपसंक्रामितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् । नन्वानन्द यस्योपसंक्रामितव्यस्य अमयादिवदत्र त्वेति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत् । नैष दोषः । आनन्दमयोपसंक्रमणनिर्देष्टव्यं नैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् ॥

‘तदप्येष श्लोको भवति । यतो वाचो निवर्तन्ते’ इत्यादिना च प्रपञ्च्यमानत्वात् । या त्वानन्दमयसंनिधाने ‘सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति’ इयं श्रुतिरुदाहृता, । ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यनेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा ध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति । तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रंथस्य ‘रसो वै सः’ इत्यादेर्नानन्दमयाविषयता । ननु ‘सोऽकामयत’ इति ब्रह्मणि पुंलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः’ इत्यत्र पुंलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । या तु भार्गवी वारुणी विद्या ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ इति, तस्यां मयडश्रवणात्, प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च, युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् । तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते । नचेह विशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितं, वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयद्विशेषो न प्राचुर्यार्थः ॥

सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि— ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्यत्र किमानन्दमयावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते— ‘आनन्दमयोऽभ्यासात्’—आनन्दमय आत्मेत्यत्र ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते, अभ्यासात् । ‘अ. न्नेव भवति’ इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । ‘विरशब्दान्नो चेन्न प्राचुर्यात्’—विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः । पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः । अत्रोच्यते— नायं दोषः, प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिः, अवयवप्राये वचनमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेषु आनन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वा अवयवप्रायापत्त्या ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इत्याह, नावयवविवक्षया । यत्कारणं अभ्यासात् इति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् । ‘तद्धेतुव्यपदेशाच्च’— वस्य हि विकारजातस्य नानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते— ‘इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच’ इति । नच कारणं सत् ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्यावयव उपपद्यते । अपराण्यपि सूत्राणि यथा भवं पुच्छवाक निर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥१९॥

अंतरधिकरणम् । २०-२१ ।

अतस्तद्धर्मोपदेशात् ॥२०॥

इदमाम्नायते— ‘अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः’ ‘तस्य यथा प्यासं पुं-
रीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति
ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद’ ‘इत्यधिदैवतम्’ ‘अथाध्यात्मम्’ ‘अथ
य एषोऽन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इत्यादि । तत्र संशयः— किं विद्याक-
र्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्सं । री रूर्यमंडले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रू-
यते किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तं, संसारीति । कुतः,
रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे । वत् ‘हिरण्यश्मश्रुः’ इत्यादि रूपुदाह-
तम् । अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते— ‘तस्यैतस्य तदेव रूपं य-
दमुष्य रूपम्’ इति । नच परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्, ‘अशब्दमस्पर्शम-
रूपमव्ययं’ इति श्रुतेः, आधारश्रवणाच्च— ‘य एषोऽन्तरादित्ये’, ‘य
एषोऽन्तराक्षिणि’ इति । नह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य र्वव्यापिनः परमे-
श्वरस्याधार उपदिश्येत । ‘स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि’
इति, ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः’ इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादा-
श्रुतेश्च । ‘स एष ये चासुष्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च’ इ-
त्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा । ‘स एष ये चैतस्माद्दूर्वांचो लोकास्तेषां चेष्टे
मनुष्यकामाणां च’ इत्याक्षिपुरुषस्य । नच परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं यु-
क्तम्, ‘एष वैश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां
लोकानामसंभेदाय’ इत्यविशेषश्रुतेः । तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इ-
त्येवं प्राप्ते ब्रूमः— ‘अतस्तद्धर्मोपदेशात्’ इति । ‘य एषोऽन्तरादित्ये’ ‘य
एषोऽन्तराक्षिणि’ इति च श्रूयमाणः पुरुषः परमेश्वर एव, न संसारी । कुतः,
तद्धर्मोपदेशात् । तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदि । तद्यथा— ‘तस्योदिति
नाम’ इति श्रावयित्वा अस्यादित्यपुरुषस्य नाम ‘स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदि-
तः’ इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति । तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्य-
तिदिशति— ‘यन्नाम तन्नाम’ इति । र्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते—
‘य आत्माऽपहतपाप्मा’ इत्यादौ । तथा चाक्षुषे पुरुषे ‘व ऋक्तत्साम

तदुक्तं 'तद्यजुस्तद्ब्रह्म' इत्युक्तसामाद्यात्मकं निर्धारयति । सा च परमेश्वर-
स्योपपद्यते, सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधि-
दैवतं ऋक्सामे, वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह— 'तस्य कर्त्तृत्वम
च गेष्णौ' इत्याधिदैवतम् । तथा अध्यात्ममपि— 'यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ' इति ।
च सर्वात्मकत्वे सत्येव उपपद्यते । 'तद्य इमे वीणायां गायन्त्येते ते गायन्ति
तस्मात्ते धनं नयः' इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्श-
यति । तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते, 'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशं भवम्' इति भगवद्गीतादर्शनात् । लोक-
कामेशितृत्वमपि निरंकुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तुक्तं हिरण्यश्मश्रु-
त्वादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यत इति, अत्र ब्रूमः— स्यात्परमेश्वर-
स्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् । 'माया ह्येषा मया सृष्टा
यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति स्मर-
णात् । अपिच यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते, भवति
तत्र शास्त्रम्— 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इत्यादि । सर्वकारणत्वात्तु
विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते— 'सर्वकर्मा
र्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः' इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि
भविष्यति । यदध्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इति, अत्रोच्यते— स्वमहिम-
प्रतिष्ठस्यापि आधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति, सर्वगतत्वात् ब्रह्मणो
व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमपि अध्यात्माधिदैवतविभा-
गापेक्षमुपासनार्थमेव । तस्मात्परमेश्वर एवाध्यादित्ययोरंतरूपमिदं निश्चितम् ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥२१॥

अस्ति चादित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी,
'य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादंतरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं यं
आदित्यमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः' इति श्रुत्यंतरे भेदव्यपदे-
शात् । तत्र हि 'आदित्यादंतरो यमादित्यो न वेद' इति वेदितुरादित्या-
द्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामी स्पष्टं निर्दिश्यते । स एवेहाप्यंतरादित्ये पुरुषो
भवितुमर्हति, श्रुतिमान्वात् । तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति
सिद्धम् ॥

८ आकाशाधिकरणम् । सू. २२ ।

आकाशस्तल्लिंगात् ॥२२॥

इदमामनन्ति— ‘अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
 र्वाणि ह । इमानि भू न्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं य-
 न्याकाशो वैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्’ इति । तत्र संशयः— किमा-
 काशशब्देन परं ब्रह्माभिधीयत उत भूताकाशमिति । कुतः संशयः, उभयत्र
 प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः । ब्रह्म-
 ण्यपि क्वचित्प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा
 निर्धारितं ब्रह्म भवति, यथा— ‘यदेष आ । श आनन्दो न स्यात्’ इति,
 ‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता यदतरा ब्रह्म’ इति चै मादौ ।
 अतः संशयः । किं पुनरत्र युक्तं, भूताकाशमिति । कुतः, तद्वि प्रसिद्ध-
 तरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । नचायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः
 शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थत्वप्रसंगात् । स्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो
 भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति ।
 नच मुख्य भवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति । भवति चेह मुख्यस्यैवाका स्य
 ग्रहणम् । ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते— ‘सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इत्यादिः । नैष दोषः । भूताकाश-
 स्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि— ‘तस्माद्वा एत-
 द्वात्मन आकाशः भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः’ इत्यादि ।
 ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्यते भूताकाशस्यापि । तस्मादा-
 काशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— ‘आका स्तल्लिंगात्’ ।
 आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः, तल्लिंगात् । परस्य हि ब्रह्मण
 इदं लिंगम् ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इति ।
 परस्माद्ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । ननु भूताकाश-
 स्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् । त्वं दर्शितम् । तथापि मूल-
 कारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं, सर्वाणीति च भूतविशेषणं
 नानुकूलं स्यात् । तथा ‘आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति’ इति ब्रह्मलिंगं ‘आ । शो
 ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्’ इति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे । ज्यायस्त्वं

।पेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नात्मातम्— ‘ज्यायान्प्रथिव्या ज्यायानन्तरि-
क्षाज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः’ इति । तथा परायणत्वमपि पर-
मकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रुतिश्च भवति— ‘विशानमानन्दं ब्रह्म
रातेर्दातुः परायणं’ इति । अपि चांतवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निंदित्वा,
अनंतं किंचिद्वक्तुकामेन जैवल्लिना आकाशः परिगृहीतः, तं चाकाशमुद्गीथे
संपाद्योपसंहरति— ‘स एष परोवरीयानुद्गीथः एषोऽनंतः’ इति । त-
च्चानंत्यं ब्रह्मलिंगम् । यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतरं प्रतीयत
इति, अत्र ब्रूमः— प्रथमतरं प्रतीतमपि त् वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा
न परिगृह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः— ‘आकाशो ह वै नाम
नामरूपयोर्निर्वहिता’ इत्यादौ । तथाकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो
यते— “ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः”
‘सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता’ ‘ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म’
‘पुराणम्’ इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य
वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वा धारणा । ‘अग्निरधीतेऽनुवाकम्’ इति हि
वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं
ब्रह्मेति सिद्धम् ॥२२॥

९ प्राणाधिकरणम् । सू० २३ ।

एव प्राणः ॥२३॥

उद्गीथे— ‘प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ इत्युपक्रम्य श्रूयते—
‘कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्रा-
णमेवाभि विशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ इति ।
संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ । ‘प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः’ ‘प्राण-
य प्राण’ इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु
प्रसिद्धतरो लोकवेदयोः, अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति
भवति संशयः । किं पुनरत्र युक्तम् । वायुविकारस्य पंचवृत्तेः प्राणस्योपा-
दानं युक्तम् । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम । ननु पूर्ववत्
इहापि तल्लिगाद्वा णः ए ग्रहणं युक्तम् । इहापि हि त्र्यशेषे
भूतानां वेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते । न । मुख्येऽपि प्राणे भूत-

संवेशनोद्गमनस्य दर्शना । एवं म्नायते— “यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वा प्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायते” इति । प्रत्यक्षं चैतत्स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायां इन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते प्रबोधकाले च पुनः प्रादुर्भवतीति । इन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतं वेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपिच आदित्योऽन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानंतरं निर्दिश्यते । नच तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति, तत् मान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते सूत्रकार आह— ‘अत एव प्राणः’ इति । ‘तल्लिङ्गात्’, इति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम् । अतएव तल्लिङ्गात्प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति । प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिङ्गसंबन्धः श्रूयते— ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जहते’ इति । प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः । नूतं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि वेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं, स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अत्रोच्यते— स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न वैषां भूतानाम् । इहतु सेंद्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानां, ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि’ इति श्रुतेः । यदापि भूतश्रुतिर्महाभूतविषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्धम् । ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः— “यदा सुतः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैवं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति” इति । तत्रापि तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव । यत्पुनरुक्तं अन्नादित्यसंनिधानात्प्राणस्य अब्रह्मत्वमिति, तदयुक्तम् । वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्याकिंचित्करत्वात् । यत्पुनः प्राणशब्दस्य पंचवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं, तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम् । तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् ॥

अत्र चिदुदाहरन्ति— ‘प्राणस्य प्राणम्’, ‘प्राणबंधनं हि सोम्य मनः’ इति च । तदयुक्तम् । शब्दभेदात्प्रकरणाच्च यानुपपत्तेः । यथा पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पिता षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यः प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् ‘प्राणस्य प्राणम्’ इति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्रा-

णस्य प्राण इति निश्चीयते । नहि स एव तस्येति भेदनिर्देशाहो भवति । यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकरणी निर्दिष्ट इति गम्यते । यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे—“वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिःशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति, तथा परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे ‘प्राणबंधनं हि सोम्य मनः’ इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेत् । अतः संशयाविषयत्वाच्चैतदुदाहरणं युक्तम् । प्रस्तावदेवतायां तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥२३॥

१० ज्योतिश्चरणाधिकरणम् । सू० २४-२७ ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥२४॥

इदमामनन्ति—‘अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योतिः’ इति । तत्र संशयः— किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किंवा पर आत्मेति । अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिगाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् । इह तु तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते । किं तावत्प्राप्तम् । आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति । कुतः, प्रसिद्धेः । तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वंद्विविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते । तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः । तथा ‘दीप्यते’ इतीयमपि श्रुतिः आदित्यादिविषया प्रसिद्धा । न हि रूपादिहीनं ब्रह्म ‘दीप्यते’ इति मुख्यां श्रुतिमर्हति । द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च । नहि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता । कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् । ‘परो दिवो ज्योतिः’ इति च ब्राह्मणम् । ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद्द्युमर्यादावत्त्वं असमंजसम् । अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम् । न । अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत् । न । प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैव आदित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । ‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि’ इति चाविशेषश्रुतेः । नचात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम् । ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति ।

नैष दोषः । सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः 'परो दिवः' इत्युपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । नतु निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मणः प्रदे विशेषकल्पना भागिनी । 'सर्वतःपृष्ठेऽनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु' इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नः पुरुषे ज्योतिः' इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति । यथा— 'तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्' इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम् । 'तस्यैषा दृष्टिः' 'तस्यैषा श्रुतिः' इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् । 'देतत् च श्रुतं चेत्युपासीत' इति च श्रुतेः । 'चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद' इति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वम् । महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते । नचान्यदपि किञ्चित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मत्वलिङ्गम् । नच पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये निर्दिष्टमस्ति, 'गायत्री वा इदं वै भूतम्' इति छंदोनिर्देशात् । अथापि कथञ्चित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यादेवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति । तत्र हि 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः 'परो दिवो ज्योतिः' इति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— ज्योतिरिह ब्रह्म आ । कुतः । चरणाभिधानात् । पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद् निर्दिष्टं 'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्यनेन मंत्रेण । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणरि पादमृतं द्युसंबधिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसंबं । निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । न केवलं पूर्ववाक्याज्ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः, परस्यामपि शांडिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् । यत्तूक्तम्— 'ज्योतिर्दीप्यते' इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति । नायं दोषः । प्रकरणब्रह्मावगमे सत्यनद्योः शब्दयोरविशेषकत्वात् । दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसंभवात् । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति च मंत्रवर्णात् । यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते, अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् । 'वाचैवायं ज्योतिषास्ते', 'मनो ज्योतिर्जुषताम्' इति

च । स्माद्यद्यत्तस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । त । ति
 ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समर जगदवभा हेतुत्वादुप गो ज्योतिःशब्दः ।
 'तमेव भान्तमनुभाति' वै तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' 'देवा ज्योतिषां
 ज्योतिरायुर्होपास्तेऽमृतम्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्व-
 स्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति । अत्रोच्यते— 'गतस्यापि ब्रह्मण उपा-
 सनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्र-
 देशविशेषकत्वं । नोपपद्यत इति । नायं दोषः । निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण
 उपाधिविशेषसं' त्प्रदेशविशेषकत्वनोपपत्तेः । तथाहि— आदित्ये चक्षुषि
 हृदये इति प्रदेशविशेषसंबंधीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते । एतेन 'विश्व-
 तःपृष्ठेषु' इत्याधारबहुत्वमुपपादितम् । यदप्येतदुक्तं, औष्ण्यघोषानुमिते कौ-
 क्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्ये ज्योतिरेवेति । तदप्य-
 युक्तम् । परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिः प्रतीकत्वोपपत्तेः ।
 'दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत' इति तु प्रतीकद्वारं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति ।
 यदप्यल्पफलश्रवणात् ब्रह्मेति, तदप्यनुपपन्नं । नहि इयते फलाय ब्रह्मा-
 श्रयणीयं, इयते नेति नियमे हेतुरस्ति । यत्र हि निरर्वविशेषसंबंधं परं
 ब्रह्मात्मत्वेनोपादिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते । यन्न तु गुण-
 विशेषसंबंधं प्रतीकविशेषसंबंधं वा ब्रह्मोपादिश्यते, तत्र सारगोचराण्येवो-
 च्चावचानि फलानि दृश्यन्ते— 'अन्नादो वसुदानो विंदते वसु य एवं
 वेद' इत्याद्यासु श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्रह्मत्वं लिङ्ग-
 मस्ति तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति । दुक्तं सूत्रकारेण
 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इति । कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसंनिनेन
 ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयाच्छक्या प्रच्यावायितुम् । नैष दोषः । 'यदतः परो
 दिवो ज्योतिः' इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्यु धातुप्रत्य-
 भिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थज्ज्योतिः-
 शब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्॥
 छंदोभि ज्ञेति चे था चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम्॥२५॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति, 'गायत्री वा
 इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच' इति गायत्र्याख्यस्य छंदसोऽभिहितत्वादिति,

तत्परिहर्तव्यम् । कथं पुनश्छंदोभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता 'तावानस्य महिमा' इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शि म् । नैतदास्ति । 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीररुद्धदय-
वाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतद्वचाभ्यनूक्तं 'तावानस्य महिमा' इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मंत्रः

थमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् । योऽपि तत्र 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति ब्रह्म-
शब्दः सोऽपि छंदः प्रकृतत्वाच्छंदोविषय एव । 'य एतामेवं ब्रह्मोपनि-
षदं वेद' इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते । स्माच्च 'दोभिधानान्न
ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् । नैष दोषः । 'तथा चेतोर्पणनिगदात्' तथा
गायत्र्याख्यच्छंदोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन
ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति । नह्यक्षरसंनिवेश-
मात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं
जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं तदिह सर्वमित्युच्यते । यथा 'सर्वं त्विदं ब्रह्म'
इति । कार्यं च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः— 'तदनन्यत्वमारम्भण-
शब्दादिभ्यः' इत्यत्र । तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते—
"एतं ह्येकं बहुधा महत्युक्तं मीमांसन्त एतमग्रावध्वर्यव एतं महाव्रते छं-

दोगाः" इति । तस्मादस्ति छंदोभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् । तदेव ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यत उपासनान्तरविधानाय । अपर
आह— साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते, संख्यासामान्यात् । यथा
गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् । तथान्यत्रापि छंदो-
भिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा— ते
वा एते पंचान्ये पंचान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्' इत्युपक्रम्याह 'सैषा विराड-
ादी' इति । अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छंदोभिधानम् । सर्वथा-
प्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म इति ॥२५॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥२६॥

इतश्चैवमभ्युपगंतव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति । यतो भू-
तादीन्यादान्व्यपदिशति श्रुतिः । भूतपृथिवीशरीररुद्धदयानि हि निर्दिश्याह—
'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इति । नहि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य

दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपिच ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक्संबध्येत
 'वानस्य' इति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते, 'पादोऽस्य
 सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः । पुरुषसूक्तेऽपी-
 यमुग्ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण एव रूपतां दर्शयति—
 "वि भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति । 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति च
 निर्देश एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते । 'ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः' इति
 च हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसं धितायां विवक्षितायां भवति । तस्मा-
 दस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म प्रकृतम् । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसंबंधात्प्रत्य-
 भिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥

उपदेशभेदान्नोति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥२७॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र— 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति सप्तम्या द्यौरा-
 धारत्वेनोपादिष्टा इति, पुनः 'अथ यदतः परो दिवः' इति पंचम्या मर्या-
 दात्वेन, तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति, तत्परिहर्तव्यम् ।
 अत्रोच्यते— नायं दोषः, उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । उभयस्मिन्नपि सप्त-
 म्यन्ते पंचम्यन्ते चोपदेशे न प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते । यथा लोके वृक्षाग्रेण
 संबद्धोऽपि श्येन उभयथोपादिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः
 श्येन इति च । एवं दिव्येव ब्रह्म दिवः परमित्युपादिश्यते । अपर आह—
 यथा लोके वृक्षाग्रेणासंबद्धोऽपि श्येन उभयथोपादिश्यमानो दृश्यते, वृक्षाग्रे
 श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च । एवं च दिवः परमपि ब्रह्म दिवी-
 त्युपादिश्यते । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टं ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् । अतः
 परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धम् ॥२॥

१ प्रतर्दनाधिकरणम् । सू० २८-३१ ।

प्राणस्तथानुगमात् ॥२८॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि ईद्रप्रतर्दनाख्यायिका—'प्रतर्दना
 वै दैवोदासिरिंद्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च' इत्यार-
 म्याम्नाता । तस्यां श्रूयते— 'स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायु-
 र्मृतमित्युपास्व' इति । तथोत्तरत्रापि 'अथ खलु प्राण एव प्रज्ञामेदं श-
 रीरं परिगृह्येत्थापयति' इति । तथा 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्'

इत्यादि । अतः च 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतः' इत्यादि । तत्र संशयः— किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमाभिधीयते, उत देवतात्मा, उत जीवोऽथवा परं ब्रह्मेति । ननु 'अतएव प्राणः' इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । इहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति— 'आनंदोऽजरोऽमृतः' इत्यादि । यमिह पुनः संशयः संभवति ? अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते । सन्ति हीतरलिङ्गान्यपि । 'मामेव विजानीहि' इतींद्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम् । इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गम् । अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धेर्वायुः प्राण इति प्राप्ते इदमुच्यते— प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् । कुतः, तथानुगमात् । तथाहि—पौर्वीपर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते । उपक्रमे तावत् 'वरं णीष्व' इतींद्रिणोक्तः प्रतर्दनः परमं पुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप— 'त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इति । तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् । नह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्य' इत्यनाय' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा 'यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया' इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते । ब्रह्मविज्ञानेन हि र्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः— 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे' इत्याद्यासु श्रुतिषु । प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते । नह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं भवति । योपसंहारेऽपि— 'आनंदोऽजरोऽमृतः' इत्यानंदत्वादीनि च ब्रह्मणोऽन्यत्र म्यक् भवन्ति । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष हेव । धु र्मं कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्ननीषते । एष उ वासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते' इति, "एष क ाधिपतिरेष लोकपाल एष लो शः" इति च । र्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मश्च यिमाणेऽनुगंतुं शक्यते न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्म ॥२८॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म बंधभूमा स्मिन् ॥२९॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते । न परं ब्र प्राण ब्दम् । -

स्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात् । वक्ता हींद्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचक्षे— ‘मामेव विजानीहि’ इत्युपक्रम्य ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा’ इत्यहंकारवादेन । स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । नहि ब्रह्मणो वक्तृत्वं संभवति ‘अवागमनाः’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा विग्रहसंबन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसंभवद्विधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव— ‘त्रिशीर्षाणि त्वाष्ट्रमहनमरुमुखान्यतीज्जालावृकेभ्यः प्रायच्छम्’ इत्येवमादिभिः । प्राणत्वं चैद्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते । ‘प्राणो वै बलम्’ इति हि विज्ञायते । बलस्य चैद्रो देवता प्रसिद्धा । या च काचि लङ्कतिरिद्रकमैव तदिति हि वदन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः संभवति । अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासंभवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते— ‘अध्यात्मसंबन्धभूमा स्मिन्’ इति । अध्यात्मसंबन्धः प्रत्यगात्मसंबन्धस्तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते । ‘यावद्ब्रह्मस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः’ इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । तथास्तित्वे च प्राणानां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवैन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” इति, ‘न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्’ इति चोपक्रम्य ‘तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतः’ इति विषयैन्द्रियव्यवहारानाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । ‘म आत्मेति विद्यात्’ इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुर्न पराचीनपरिग्रहे । ‘अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः’ इति च श्रुत्यंतरम् । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदे : ॥२९॥

कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः—

या तूपदेशो मदेव ॥३०॥

हींद्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म— ‘मामेव विजानीहि’ इति । यथा

‘तद्वैतत्पद्मयन्त्रुषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च’ इति तद्वत् । ‘तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत एव तदभवत्’ इति श्रुतेः । यत्पुनरुक्तं ‘मामेव विजानीहि’ इत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते— न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेद्रस्तुत्यर्थत्वेनोप-
न्यासो यस्मादेवंकर्माहं तस्मान्मां विजानीहीति । कथं तर्हि । विज्ञानस्तुत्य-
र्थत्वेन । यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसान्युपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनु-
संदधाति— ‘तस्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह वै
तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते’ इत्यादिना । एतदुक्तं भवति— य-
स्मादीदृशान्यपि कृराणि कर्माणि कृतवन्तो मम ब्रह्मभूतस्य लो अपि न हिं-
स्यते, स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्य
इति । विज्ञेयं तु ब्रह्मैव ‘प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा’ इति वक्ष्यमाणम् । तस्माद्ब्र-
ह्मवाक्यमेतत् ॥३०॥

जीवमुख्यप्राणालिंगान्नेति चे ‘पासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह

योगात् ॥३१॥

यद्यप्यध्यात्मसंबन्धभूमदर्शनान्न पराचीं स्य देवतात्मन उपदेशः,
तथापि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति । कुतः, जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणालिंगाच्च ।
जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते ‘न वाचं विजिज्ञासीत व-
क्तारं विद्यात्’ इत्यादि । अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणा-
ध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते । तथा मुख्यप्राणालिंगमपि— ‘अथ
खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति’ इति । शरीरधारणं च
मुख्यप्राणस्य धर्मः, प्राणं वादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य ‘तान्त्रिः प्राण
उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पंचधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमव भ्य विधा-
रयामि’ इति श्रवणात् । ये तु ‘इमं शरीरं परिगृह्य’ इति पठन्ति तेषामिमं
जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि
जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणांतराश्रयत्वा-
दुपपन्नमेव । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः हवृत्तित्वेनाभेदनि-
र्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथापि निर्देश उपपद्यते— ‘यो वै
प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः’ इत्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहो-

त्कामतः' इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत । तस्मादिह जीवमुख्य-
प्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासात्रै-
विध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत— जीवोपासनं मुख्यप्राणो-
पासनं ब्रह्मोपासनं चेति । नचैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगंतुं युक्तम् । उपक्रमो-
पहाराभ्यां हि वाक्यैकत्वमवगम्यते । 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्रा-
णोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इत्युक्त्वान्ते 'एष प्राण
एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृतः' इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थै-
कत्वं युक्तमाश्रयितुम् । नच ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम् । दशा-
नां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः । आश्रितत्वा-
च्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेः, इहापि च हिततमो-
पन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद् उपदेश एवायमिति गम्यते । यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं
दर्शितम्— 'इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति' इति, तदसत् । प्राणव्यापारस्या-
पि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात् । 'न प्राणेन नापानेन
मर्थो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ' इति श्रुतेः ।
यदपि 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं
तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति । नहि जीवो नामात्यंतभिन्नो ब्रह्मणः, 'तत्त्व-
मसि', 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमा-
श्रित्य ब्रह्मैव सज्जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते । तस्योपाधिकृतविशेषपरित्या-
गेन स्वरूपं ब्रह्म दर्शयितुं 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादि-
ना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थं उपदेशो न विरुध्यते । 'यद्वाचानभ्युदितं येन
वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥' इत्यादि च श्रु-
त्यंतरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति । यत्पुनरेतदुक्तम्—
'ह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्कामतः' इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं
ब्रह्मवादे नोपपद्यत इति । नैष दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्रा-
णयोः प्रत्यगात्माभिमुखीभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्य-
गात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् ॥

अथवा 'नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्' इत्यस्यायमन्योऽ-
र्थः— न ब्र वाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते । कथम्, उपासा-

त्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राण मेण प्रज्ञा मेण स्व-
मेण च । तत्र 'आयुरमृतमुपास्वायुः प्राणः' इति, 'इदं रीरं परिगृह्यो-
त्थापयति' इति, 'तस्मादेतदेवोक्तमुपासीत' इति च प्राणधर्मः । 'अथ य-
थास्थै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्वाख्यास्यामः' इत्युपक्रम्य 'वा-
गेवास्या एकमंगमदूदुहत्तस्थै नाम परस्तात्प्रतिविहि । भूतमात्रा प्रज्ञया
वाचं मारुह्य वाचा र्वाणि नामान्याप्नोति' इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः । 'ता वा
एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा अधिभूतम् । यद्वि भूतमात्रा
न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः । यद्वि प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः । न-
ह्यन्यतरतो रूपं किंचन सिध्येत् । नो एतन्नाना । 'तद्यथा रथस्यारेषु नेमि-
रर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामा-
त्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा' इत्यादिर्ब्रह्मधर्मः । तस्माद्ब्र-
ह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् । अ-
न्यत्रापि 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रि-
तम् । इहापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यां एकार्थत्वावगमात् प्राण-
प्रज्ञाब्रह्मलिंगावगमानच्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति द्विदम् ॥३१॥ इति
श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

थमाध्याये द्वितीयः पादः ।

१ सर्वत्र सिद्धयधिकरणम् । सू० । १-८ ।

प्रथमे पादे 'जन्माद्यस्य यतः' इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो ज-
न्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं
नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं वर्त त्वमित्र्येवंजातीयका धर्मा उक्ता एव
भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषांचिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वहेतुप्रतिपा-
दनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिंगानि संदिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णी-
तानि । पुनरप्यन्यानि । क्यान्यस्पष्टब्रह्मलिंगानि संदिह्यन्ते—किं परं ब्रह्म
प्रतिपादयन्त्याहोस्विदर्थान् रं किंचिदिति । तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयौ पा-
दावारभ्येते—

व सिद्धोपदेशात् ॥१॥

इदमाम्नायते— 'वै खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासी ।
 अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरसिद्धोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य
 भवति स क्रतुं कुर्वीत', 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादि । त्र
 यः— किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपादिश्यत
 आहोस्वित्परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । शारीर इति । कुतः ? स्य हि
 कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः बंधो न परस्य ब्रह्मणः, 'अप्राणो
 ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु 'वै खल्विदं ब्रह्म' इति स्वशब्दे-
 नैव ब्रह्मोपात्तं, कथमिह शारीर आत्मोपास्य आशङ्क्यते ? नैष दोषः । नेदं
 वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं, किं तर्हि, शमविधिपरम् । यत्कारणं 'वै ख-
 ल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति न उपासीत' इत्याह । एतदुक्तं भवति—
 यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव, तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च । नच सर्व-
 स्यै त्मत्वे रागादयः भवन्ति । तस्माच्छान्त उपासीतेति । नच शमवि-
 धिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियंतुं शक्यते । उपा नं तु 'क्रतुं
 कुर्वीत' इत्यनेन विधीयते । क्रतुः कल्पो ध्यानमित्यर्थः । स्य च विषयत्वेन
 श्रूयते— 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति जीवलिंगम् । अतो मो जीवविषय-
 मेतदुपा नमिति । 'सर्वकर्मा सर्वकामः' इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीववि-
 यमुपपद्यते । 'ए म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्त्रीहेवा यवाद्वा' इति च हृद-
 यायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्थ ब्रह्मणः ।
 ननु 'ज्यायान्पृथिव्या' इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इति । अत्र ब्रूमः—
 न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन् श्रयितुं शक्यं, विरोधात् ।
 अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयि, ज्यायस्त्वं तु
 भावापेक्षया भविष्यतीति । निश्चिते च जीवविषयत्वे यदंते ब्र कीर्तनं
 'एतद्' इति, तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव । तस्मान्मनोमय-
 तादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः— परमेव इह मोमय-
 त्वादिभिर्धर्मैरुप यम् । कुतः ? सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । यत्सर्वेषु वेदान्तेषु
 सि ब्रह्मशब्दस्यालंबनं त्कारणं, इह च 'सर्वं खल्विदं' इति
 वाक्योपक्रमे श्रु, तदेव मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्विशिष्टमुपादिश्यत इति युक्तम् ।

एवंच ति प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यः । ननु वाक्योपक्रमे शम-
विधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्ववि क्षयेत्युक्तम् । अत्रोच्यते—यद्यपि श-
मविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव
ब्रह्म निहितं भवति । जीवस्तु न संनिहितो नच स्वशब्देनोपात्त इति
वैषम्यम् ॥१॥

विवक्षित णोपपत्तेश्च ॥२॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावाच्चेच्छार्थः सं-
भवति, तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं
भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तदविवक्षि मिति । तद्वद्वेदेऽप्यु-
पादेयत्वेनाभिहितं विवक्षि भवति, इतरदविवक्षितम् । उपादानानुपादाने
तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते । तदिह ये विवक्षिता गु । उपा-
नायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयस्ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ।
सत्प्रसंकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावक-
ल्पते । परमात्मगुणत्वेन च ‘य आत्मापहतपाप्मा’ इत्यत्र ‘सत्यकामः सत्य-
संकल्पः’ इति श्रुतम् । ‘आकाशात्मा’ इति च । आकाशवदात्मास्येत्यर्थः ।
सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । ‘ज्यायान्पृथिव्याः’
इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदाप्याकाश आत्मा यस्येति व्याख्यायते,
तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् । अ-
तएव ‘सर्वकर्मा’ इत्यादि । एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपप-
द्यन्ते । यत्तूक्तं ‘मनोमयः प्राणशरीरः’ इति जीवलिंगं न तद्ब्रह्मण्युपपद्य-
इति, तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबन्धीनि
मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसंबन्धीनि भवन्ति । तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भ-
वतः— ‘त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दं-
डेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः’ इति । “सर्वतःपाणिपादं त्स-
र्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति” इति च । ‘अ-
प्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु ‘मनोमयः प्रा-
णशरीरः’ इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः पर-
मेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥२॥

अनुपपत्तेस्तु शरीरः ॥३॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता । अनेन तु शरीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणं, नतु शरीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः । यत्कारणं 'सत्य-संकल्पः, आकाशात्मा, अवाकी, अनादरः, ज्यायान्पृथिव्या' इति चैवंजातीयका गुणा न शरीर आंजस्येनोपपद्यन्ते । शरीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति । सत्यम् । शरीरे भवति नतु शरीर एव भवति । 'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षात्', 'आकाशवत् वेगतश्च नित्यः' इति च व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव भवति, तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥३॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥४॥

इतश्च न शरीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति शरीरमुपा कं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन । अभि भवितास्मीति प्रातास्मीत्यर्थः । नच त्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः । तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव । तस्मादपि न शरीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥४॥

शब्दविशेषा ॥५॥

इतश्च शरीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यंतरे— "यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाक-तंडुलो वैवमयमंतरात्मनुरुषो हिरण्मयः" इति । शरीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यंतोऽन्तरात्मन्निति । तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः । तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥

स्मृतेश्च ॥६॥

स्मृतिश्च शरीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति— "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया" इत्याद्या । अत्राह— कः पुनरयं शरीरी नाम परमात्मनोऽन्वः, यः प्रतिबिध्यते 'अनुपपत्तेस्तु न शरीरः' इत्यादिना । श्रुतिस्तु— 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ना-

न्योऽतोऽस्ति गेता' इत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि— “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि वर्क्षेत्रेषु भारत” इत्येवंजातीयकेति ॥ अत्रोच्यते— सत्यमेवैतत् । पर एवात्मा देहेंद्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधि-

।दपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक् ‘तत्त्वमसि’ इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वात्मैकत्वे बंधमोक्षादि व्यवहारपरि माप्तिरेव स्यात् ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय त्वादेवं व्योमवच्च ॥ ॥

अर्भकमल्पमो गो नीडं, ‘एष म आत्मान्तर्हृदये’ इति परिच्छि आयतनत्वात्, स्वशब्देन च ‘अणीयान्त्रीहेर्वा यवाद्वा’ इत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते, न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते— नायं दोषः । न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः यमप्युपपद्यते । ‘गतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि याचिदपेक्षया संभवति । यथा स स्तव धाधितिरपि हि त्रयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते कया पुनरपेक्षया सर्वगतः - त्रींश्वतोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति । निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः । एवमणीयस्त्वादिव गुणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुंडरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते । य । शालग्रामे रिः । तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् । वर्गतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति । व्योमवच्चैतत् द्रष्टव्यम् । यथा वर्गतोऽपि व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षया र्भकौको णीयश्चेति व्यपदिश्यते, एवं पि । तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं गो र्भकौ स्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम् । तत्र यदाशंक्यते, हृदयातनत्वाद्वा गो हृदयातनानां तिशरीरं भिन्न- ।द्विन्नायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदोषदर्शनाद्वा ह्यणोऽपि तत्प्रसंग इति, तदपि परिहृतं भवति ॥ ॥

भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥८॥

व्योमवत्सर्वगत यन्नक्षणः सर्वप्राणिहृदधात्, चिद्रूपतया च । रीरादविशि ।त्, खदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च । नहि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते, ‘नान्योऽतोऽस्ति वि-

ज्ञाता' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः संसारसंभोगप्राप्तिरिति चेत्,
 । वैशेष्यात् । न । वत्सर्वप्राणिहृदयसंबंधात् चिद्रूपतया च शारीरवद्ब्र-
 णः संभोगप्रसंगः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः ।
 एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च । एकस्तद्विपरीतोऽ-
 पहतपाप्मत्वादिगुणः । एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य । यदि
 च निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यबन्धोऽभ्युपगम्येत, आकाशा-
 दीनामपि दाहादिप्रसंगः । वृगतानेकात्मवादिनामपि मावेतौ चो-
 द्यपरिहारौ । यदन्येकत्वाद्विब्रह्मणः आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन
 ब्रह्मणो भोगप्रसंग इति, अत्र वदामः इदं तावद्देवानांप्रियः
 प्रष्टव्यः । कथमयं त्वयात्मान्तराभावोऽध्यवसित इति । 'तत्त्वमसि'
 'अहं ब्रह्मास्मि' 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' इत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत्, य-
 थाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो, न तत्रार्थजर्जरीयं लभ्यम् । शास्त्रं
 च 'तत्त्वमसि' इत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिश-
 च्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति । कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोग-
 प्रसंगः । अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं दा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीर-
 स्योपभोगः, न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः । नहि बालैस्स मलिन-
 तादिभिर्व्योमिन् विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम
 भवति । तदाह— न वैशेष्यादिति । नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण
 उपभोगप्रसंगः, वैशेष्यात् । विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः ।
 मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । नच मिथ्याज्ञान-
 लिपतेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानं वस्तु स्पृश्यते । तस्मान्नोपभोगगंधोऽपि
 शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥८॥

२ त्वधिकरणम् । २० ९-१० ।

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥९॥

कठवल्लीषु प ते— 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोमे भवत ओदनः ।
 मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र' इति । अत्र कश्चिदोदनोपसेचन-
 सूचितोऽत्ता तीयते । न किमग्निरत्ता स्यात्, उत जीवः, अथवा परमा-
 त्मेति संशयः । विशेषानवधारणात् । त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रथे

श्रोपन्यासोपलब्धेः । किं तावत्प्राप्तम् । अग्निरत्तेति । कुः ; 'अग्निरन्नादः' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । जीवो वाक्ता स्यात्, 'तयोरन्यः पिप्प स्वाद्वत्ति' इति दर्शनात् । न परमात्मा, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— अत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः, चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्थावरजंगमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते, तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनो न्यः काल्पन्येनात्ता संभवति । परमात्मा तु विकारजातं सहरन्सर्वमतीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते, कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । नैष दोषः । मृत्यूपसेचनत्वेन इहाद्यत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात्, ब्रह्मक्षत्रयो प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । यत्तु परमात्मनोऽपि । नृत्वं भवति, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति दर्शनादिति । अत्रोच्यते— कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधे कमेतद्दर्शनं, तस्य संनिहितत्वात् । न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् । तस्मात्परमात्मैवेहात्मा भवितुमर्हति ॥

प्रकरणाच्च ॥१०॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति, यत्कारणं प्रकरणमिदं परमात्मनः, 'जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादि । प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् । 'क इत्था वेद यत्रः' इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मालिंगम् ॥
३ गुहाप्रविष्टाधिकरणम् । सू० ११-१२ ।

गुहां प्रविष्टावात् । नौ हि तद्दर्शनात् ॥११॥

कठबल्लीष्वेव पठ्यते— 'ऋतं पिवं गौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिके १ः' इति । तत्र संशयः, किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टावुत जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ, ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणघाताद्विलक्षणो जीवः प्रातिपादितो भवति । तदपीह प्रतिपादयितव्यं, 'येयं प्रेते विचिकित् । मनुष्ये-
तिव्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तु-
तौवः' इति पृष्टत्वात् । अ जीवपरमात्मानौ ततो जीवादि क्षणः परमात्मा प्रातिपादितो भवति । दपीह प्रतिपादयि व्यं, 'अन्यत्र धर्मादन्यप्राधर्मा-

दन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद' ॥
इति पृष्टत्वात् । अत्राहाक्षेप्ता— उभावप्येतौ पक्षौ न भवतः । कस्मात्,
ऋतपानं हि र्मफलोपभोगः, 'सुकृतस्य लोके' इति लिंगात् । तच्चेतनस्य
क्षेत्रज्ञस्य संभवति, नाचे नाया बुद्धेः । 'पिबन्तौ' इति च द्विवचनेन द्वयोः
पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न भवति । अतएव क्षे-
त्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न भवति, चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासंभवात् ।
'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति मंत्रवर्णादिति । अत्रोच्यते— नैष दोषः ।
त्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां अच्छत्रिणां छत्रित्वोपचारदर्श-
नात् । एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येते । यद्वा जीवस्तावत्पिबति,
ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते । पाचयितर्यपि पक्त्वप्रसि-
द्धिदर्शनात् । बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि संभवति, करणे कर्तृत्वोपचारात् । ए-
धांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । नचाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचित् द्वावृत्तं
पिबन्तौ भवतः । तस्मात् बुद्धिजीवौ स्यातां, जीवपरमात्मानौ वेति
यः ॥

किं तावत्प्राप्तं, बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । कुतः, 'गुहां प्रविष्टौ' इति विशे-
षणात् । यदि शरीरं गुहा, यदि वा हृदयं, उभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां
प्रविष्टावुपपद्येते । नच सति संभवे र्वगतस्य ब्रह्मणो विशि देशत्वं युक्तं
कल्पयितुम् । 'सुकृतस्य लोके' इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । पर-
मात्मा तु न सुकृतस्य वा दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते, 'न कर्मणा वर्धते नो
कनीयाद्' इति श्रुतेः । 'छायातपौ' इति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते ।
छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् । तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः— विज्ञानात्मपरमात्मानौ इहोच्येयाताम् । कस्मात्, आत्मानौ हि
। उभावपि चेतनौ समानस्वभावौ । संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके
। तिर्दृश्यते । अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते,
नाश्वः पुरुषो वा । तादिह ऋतपानेन लिंगेन निश्चिते विज्ञानात्मानि द्विती-
यान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते । ननूक्तं गुहाहितत्व-
दर्शनान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति । गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्ये-
तव्य इति वदामः । गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्य-

ते— 'गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्' 'यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमञ्ज' 'आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्' इत्याद्यासु । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्धर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकावर्तित्वं तु छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् । छायातपावित्यप्यविरुद्धम् । छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोः । अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य, पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य । तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ॥११॥

कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते—

विशेषणाच्च ॥१२॥

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति । 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु' इत्यादिना परेण ग्रंथेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति । 'सोऽध्वनः पारमाप्रोति तद्विष्णोः परमं पदम्, इति च परमात्मानं गंतव्यं कल्पयति । तथा 'तं दुर्दशं गूढमनुप्राविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति' इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रंथे मंतुमंतव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ । प्रकरणं चेदं परमात्मनः । 'ब्रह्मविदो वदन्ति' इति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते । तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम् । एष एव न्यायः 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इत्येवमादिष्वपि । तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वात्ति' इत्यदनर्लिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति । 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इत्यनश्नान्चेतनत्वाभ्यां परमात्मा । अनन्तरे च मंत्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि— 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' इति ॥

अपर आह— 'द्वा सुपर्णा' इति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते, पैगिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्याख्यातत्वात्— "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वात्ति सत्त्वमनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतित्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ"—इति । सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते, तन्न, सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशरीरपरतया प्रसिद्धत्वात् । तत्रैव च व्या-

ख्यातत्वात्— 'तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति, अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ' इति । नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षभावं भजते । नह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते । कथं तर्हि ? सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः' इति वचनात् । 'त्व-सि' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । ताव । च विद्योप-संहारदर्शनमेवमेवावकल्पते, 'वितौ त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रज आध्वंसते' इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्पक्षे 'तयोरन्यः पिप्पलं र द्वतीति सत्त्वम्' इत्यचेतेने त्वे भोक्तृत्ववचनमिति । उच्यते— नेयं श्रुतिरचे-नस्य त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि, चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्या-भोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति । तदर्थं सुखदुःखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च त्वक्षेत्रज्ञयोरि-तरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते । परमार्थं स्तु नान्यतरस्यापि संभवति, अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य । अविद्याप्रत्युपस्थापितस्व-भावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न भवति । तथाच श्रुतिः— 'यत्र वा अन्य-दिव स्यात्तन्नान्योऽन्यत्पश्येत्' इत्यादिना स्वप्नदृष्ट्यादिव्यवहारज्ञदेविद्या-विषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य र्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहाराभावं दर्शयति ॥१२॥
४ अंतराधिकरणम् । सू० १३-१ ।

अंतर उपपत्तेः ॥१३॥

'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-तद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छति' इ-त्यादि श्रूयते । तत्र संशयः— किमयं प्रतिविंबात्माक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते अथवा विज्ञानात्मा, उत दैवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाता अथवेश्वर इति । किं तावत्प्रातम्, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति । कुतः, तस्य दृश्यमानत्वप्रति ज्ञेः । 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् । विज्ञानात्मनो वायं निर्देश इति युक्तम् । हि चक्षुषा रूपं पश्यंश्चक्षुषि संनिहितो भवति । आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति । आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः

प्रतीकते, 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः' इति श्रुतेः । अमृतत्वादीनां च दे-
वतात्मन्यपि कथंचित्संभवात् । नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशात्, इत्येवं प्राप्ते
ब्रूमः परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मात्, उप-
पत्तेः । उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातं इहोपदिश्य नम् । आत्मत्वं त्व-
न्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते । 'आत्मा तत् मसि' इति श्रुतेः ।
अथ त्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृत् श्रूयेते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्था-
नम् । यथाहि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तः, अपह पाप्मत्वादिश्रवणात् । त-
थाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं, 'तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी
एव मच्छति' इति श्रुतेः । संयद्द्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते ।
'एतं यद्द्वाम इत्याचक्षते एतं हि वाणि वामान्यभि यन्ति' । 'एष उ
एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति' । 'एष उ एव भामनीरेष हि
सर्वेषु लोकेषु भाति' इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥१३॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥१४॥

कथं पुनराकाशवत् वर्गतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्यत्वं स्थानमुपपद्यत इति ।
अत्रोच्यते— भवेदेषाऽनवकल्पितः, यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् ।
सन्ति ह्यन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि— 'यः पृथिव्यां
क्षिण्ण' इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टम्— 'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इति ।
'स्थानादिव्यपदेशा' इत्यादिग्रहणेनैतद्वर्शयति— न केवलं स्थानमेवैकमनु-
चित् ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं दृश्यते, किं तर्हि नामरूपमित्येवंजातीयकमप्य-
नामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते— 'तस्योदितं नाम' 'हि-
रण्यमश्रुः' इत्यादि । निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं
त्र तत्रोपदिश्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्था-
नविशेषो न विरुध्यते, शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥१४॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥१५॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति ।
सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे
प्रक्रान्तं 'प्राग्ने ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति, तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपरिग्र-
हस्य न्याय्यत्वात् । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गतिमात्राभिधानप्र-

तिशा ।त्। कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उच्यते—
 ‘प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपको उवाच—
 ‘विज्ञानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विज्ञानामि’ इति । तत्रेदं -
 तिवचनम्— ‘यद्वाच कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्’ इति । तत्र खंशब्दो
 भूताकाशे निरूढो लोके । यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः खवाची नो-
 पादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्म शब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रा-
 येण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् । तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसंपर्कजनिते
 सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्, यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत, लौ-
 किकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः यात् । इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं
 ब्रह्म गमयतः । तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने
 कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वेऽनुपादीयमाने गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्मा भू-
 दित्युभयोः कं शब्दयोर्ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं ‘कं ब्रह्म खं ब्रह्म’ इति । इष्टं हि
 यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् । देवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोप-
 दिष्टम् । प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं महिमानमुपदिश्य ‘एषा सोम्य
 तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या च’ इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति ।
 ‘आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता’ इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरवि-
 वक्षां वारयति । ‘यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवाविदि पापं
 कर्म न श्लिष्यते’ इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विज्ञानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्न-
 क्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति । स्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां
 संयद्वात्मत्वादिगुणतां चोक्त्वाचिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीत्युपक्रमते—
 ‘व एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच’ इति ॥१५॥

तुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥१६॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः, यस्मात् श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरह-
 स्थविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ— ‘अथोत्तरेण
 तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते, एतद्वै प्रा-
 णानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते’ इति । स्मृ-
 त्वापि— “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रवाता गच्छ-
 न्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” इति । सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्य-

ते । 'अथ यदु चैवास्मिञ्छब्दं कुर्वन्ति यदि च नार्विषमेवाभिसंभवन्ति' इत्युपक्रम्य 'आदित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः एना-
न्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मप एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमा तं ना-
वर्तन्ते' इति । तदिह ब्रह्म द्विषयया सिद्धया गत्याक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं
निश्चीयते ॥१६॥

अनवस्थितेर नेतरः ॥१॥

यत्पुनरुक्तं छाया ।, विज्ञानात्मा, देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान
इति । अत्रोच्यते— न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात्, अन-
वस्थितेः । न । वच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं संभवति । दैव हि
कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते, अपगते स्मिन्न
दृश्यते । 'य एषोऽक्षिणि पुरुषः' इति च श्रुतिः । 'त्रिधानास्त्वचक्षुषि
यमानु पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । चोपासनाकाले छायाकरं कंचित् -
रुषं चक्षुःसमीपे निधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् । 'अस्यैव शरीरस्य
। शमन्वेष नश्यति' इति श्रुतिः च्छायात्मनोऽप्यनवस्थितत्वं दर्शयति । अ-
भवाच्च, तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः । तथा वि-
ज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरोन्द्रियसंबन्धे सति न चक्षुष्येवावस्थितत्वं
वक्तुं शक्यम् । ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेश-
विशेषसंबन्धः । समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानाम् भवः । य-
द्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव, तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं स्मि-
न्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते । संयद्वात्मत्वादयश्च
एतस्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवतात्मनस्तु 'रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः'
इति श्रुतेर्यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्तथाप्यात्मत्वं तावन्न संभवति, परायूप-
त्वात् । अमृतत्वादयोऽपि न भवन्ति, उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अ रत्व-
मपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् । ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभा-
विकम् । 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादिभिश्चंद्रश्च मृत्यु-
र्धावति पंचमः' इति मंत्रवर्णात् । तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षि स्थानः प्रत्ये-
तव्यः । अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति सिद्धवदुपादानं शा । यपेक्षं विद्वाद्रि-
षयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥१७॥

५ अंतर्यामि धिकरणम् । सू० १८-२० ।

अंतर्यामि धिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ ८॥

‘य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति’ इत्युपक्रम्य श्रूयते— ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः’ इत्यादि । अत्राधिदैवतमाधिलोकं अधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदं रवस्थितो यमयितान्तर्यामीति श्रूयते । किमधिदैवाद्याभिमानी देवतात्मा कश्चिर्किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवा र्यान्तरं किंचिदित्यपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः । किं तावः प्रतिभाति ? संज्ञाया अप्राप्तिदत्त्वात्संज्ञिनाऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद्भवितव्यमिति । अथवा । निरूपितरूपमर्थान्तरं किंचिदपि शक्यमस्त्यभ्युपगंतुम् । अंतर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यंतमप्रसिद्धः । तस्मात्पृथिव्याद्याभिमानी कश्चिदेवोऽन्तर्यामी स्यात् । तथाच श्रूयते— ‘पृथिव्येव यस्यायतनमग्निलोको मनो ज्योतिः’ इत्यादि । च कार्यं रणवत्त्वात्पृथिव्यादीन् अंतस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुपवेशेन यमयितृत्वं स्यात् । ननु परमात्मा प्रतीयेत, अकार्यकरणत्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । ततः, तद्धर्मव्यपदेशात् । स्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं मस्तं विकारजातमस्ति न्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते । वैविकारकारणत्वे ति वैशक्त्युपपत्तेः । ‘एष त आत्माऽन्तर्ऽम्यमृतः’ इति चात्मत्वात् तत्त्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्यते । ‘यं पृथिवी न वेद’ इति च पृथिवीदेव त्या अविज्ञेयमन्तर्यामिणं वन्देवतात्मनोऽन्यं अंतर्यामिणं दर्शयति । ‘पृथिवी देवता हमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात्’ ‘द्योऽश्रुतः’ इत्यादिव्यदेशो पादिविहीनः । परमात्मन उपपद्यत इति । यत्त्वकार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति, नै दोषः । यान्निवृच्छति तत्कार्यकरणैरेव, तस्य कार्यकरणवत्तोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यन दोषश्च भवति, भेदाभावात् । भेदे सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात्परमा-

सैवान्तर्यामी ॥१८॥

नच स्मार्तमतद्धर्माभिलाषा ॥१९॥

स्यादेतत् । अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते, रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव वर्ततः” इति हि स्मरन्ति, तस्यापि नियतृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् । ‘ई तेर्नाशब्दः’ [१.१.५] इत्यत्र निराकृतमपि प्रधानं इहादृष्टत्वादिव्यपदेशसंभवेन पुनराशङ्क्यते । अत उत्तरमुच्यते— नच स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात्, अतद्धर्माभिलाषात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य भवति, तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति, प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् । ‘अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता’ इति हि वाक्यशेष इह भवति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥१९॥

यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्य भवात् नानर्याभ्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु । शारीरो हि चेतनत्वात् द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति, आत्मा च प्रत्यक्त्वात् । अमृतश्च, धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः । दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात् । ‘न द्रष्टेर्द्रष्टारं पश्येः’ इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकरणसंघातमन्तर्यामयितुं शीलं, भोक्तृत्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीत्यत उत्तरं पठति

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैव धीयते ॥२०॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । शारीरश्च नान्तर्यामीष्यते । कस्मात् । यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य संभवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वाच्च कास्त्वेन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियतुं च शक्नोति । अपिचोभयेऽपि हि शास्त्रेणः काष्ठा माध्यंदिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैव शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते— ‘यो विज्ञाने तिष्ठन्न’ इति काष्ठाः, ‘य आत्मानि तिष्ठन्न’ इति माध्यंदिनाः । ‘य आत्मानि तिष्ठन्न’ इत्यस्मिन् स्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । ‘यो विज्ञाने तिष्ठन्न’ इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते । विज्ञानमयो हि शारीरः ।

स्माच्छारीरादन्व ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारवुपपद्येते, यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः । का पुनरिहानुपपत्तिः । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्येत । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विशा तं चात्मानं तिषेधति । नियंत्रंतरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत् । न । नियंत्रंतराप्रसङ्गादविशेषश्रवणाच्च । अत्रोच्यते— अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्रत्यगात्म भवति, न द्वौ प्रत्यगात्मानौ भवतः । एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतो यथा घटाकाशो महाका इति । तश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रु यः क्षादीनि च प्रमाणानि सं इरानुभवो विधिप्रतिषेधशालं चेति र्वमेतदुपपद्यते । तथाच श्रुतिः— 'यत्र हि द्वैतामिव भवति तादितर इतरं पश्यति' इत्यविद्याविषये वै व्यवहारं दर्शयति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्वेन कं पश्येत्' इति विद्याविषये वै व्यवहारं वारयति ॥२०॥

६ अदृश्यत्वाधिकरणम् । सू० २१-२३ ।

अदृश त्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥२१॥

'अथ परा यथा तदक्षरमाधिगम्यते', 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमन्वक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति श्रूयते । तत्र शयः— किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यात् उत शारीरः, आहोस्वित्परमेश्वर इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तं, अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । 'यथोर्णानाभिः सृजते गृह्यते च यथा प्रुथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम्' इति । नमूर्णानाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ । नेति ब्रूमः । नहि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं वास्ति । चेतनाधिष्ठितं चेतनमूर्णानाभिः शरीरं सूत्रस्य योनिः, पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्राप्तिः । अपिच पूर्वत्रादृष्टत्वाद्याभिलाषसंभवेऽपि द्रष्टृत्वाद्याभिलाषासंभवाच्च प्रधानमभ्युपगतम् । इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने संभवन्ति । चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते । ननु 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्ययं वा

षोऽचेतने प्रधाने न भवति, कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते— ‘यथा तदक्षरमधिगम्यते’ ‘यत्तददृश्यम्’ इत्यक्षरशब्देनादृश्य-
 ादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति— ‘अक्षरात्परतः
 परः’ इति । तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः स र्वज्ञः र्ववित् भविष्यति । प्र-
 धानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दि- भूतयोनिः । यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची
 तदा चारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति ।
 एवं प्राप्तेऽभिधीयते— योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव
 स्यान्नान्य इति । कथमेतदवगम्यते ? धर्मोक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहो-
 च्यमानो दृश्यते— ‘यः र्वज्ञः र्ववित्’ इति । नहि प्रधानस्याचेतनस्य
 शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः र्वज्ञत्वं र्ववित्त्वं वा भवति । नन्वक्षर-
 शब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनिः परस्यैव एतत् र्वज्ञत्वं र्ववित्त्वं च, न भूतयोनिवि-
 षयमित्युक्तम् । अत्रोच्यते— नैवं भवति । यत्कारणं ‘अक्षरात्संभवतीह
 विश्वम्’ इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्य, अनंतरमपि
 यमानप्रकृतित्वेनैव र्वज्ञं निर्दिशति— ‘यः र्वज्ञः र्वविद्यस्य ज्ञानमयं
 तपः । तस्मादेतद्द्र नाम रूपमन्नं च जायते’ इति । तस्मादिदं शताम्येन
 प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनिः र्वज्ञत्वं र्ववित्त्वं च धर्म
 उच्य इति गम्यते । ‘अक्षरात्परतः परः’ इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेर-
 रात्परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते ? ‘येनाक्षरं पुरुषं वेद त्वं प्रोवाच
 तां तत्त्व गो विद्याम्’ इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य
 वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् । कथं तर्हि ‘अक्षरात्परतः परः’ इति व्यपदिश्यत इति
 उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपिचात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते ‘परा चैवापरा
 च’ इति । तत्रापरापरावेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा वीति— ‘अथ परा
 यथा तदक्षरमधिगम्यते’ इत्यादि । त्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रु-
 तम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुण क्षरं परिकल्प्येत नेयं परा
 विद्या स्यात् । परापरविभागो यं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेय या परि-
 लभ्यते । नच धानस्य विद्या निःश्रेय फला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च
 विद्याः प्रतिज्ञायेरन्त, त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनिः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमा-
 नत्वात् । द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे । ‘स्मिन्नु भगवो विज्ञाते

सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति चैकविज्ञानेन वैविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्माणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्यते, नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने, भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरी । अपिच 'स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठासथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' इति ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्य अक्षरस्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् । अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रमे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै । 'प्लवा ह्येते अट्टा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरा-मृत्युं ते पुनरेवापियन्ति' इत्येवमादिनिदावचनात् । निंदित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति— 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचित्तान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्लकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समि-त्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति । यत्तुक्तं अचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानात् दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेनैव भूतयोनिना भवितव्यमिति । तदयुक्तम् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यंतसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपिच स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते । तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥२१॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥२२॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतरौ, शारीरः प्रधानं वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्ष-णत्वेन— 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति । नह्येतद्विव्यत्वादिविशेषणं अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्मान्स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते । तस्मात् ।-क्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति— 'अक्षरात्परतः परः' इति । अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं, सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारस्तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं नाम किञ्चित्स्वतंत्रं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश

उच्यते । किं तर्हि, यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादि-
शब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत, परिकल्प्यताम् । तस्मान्नेदव्यपदेशात्परमे-
श्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते ॥२२॥

ॐ श्व परमेश्वरो भूतयोनिः—

रूपोपन्यासा ॥२३॥

अपिच 'अक्षरात्परतः परः' इत्यस्यानंतरं 'एतस्माज्जायते प्राणः'
इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां त्वानां रंमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः स-
र्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः— 'अग्निमूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृ-
थिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा' इति । तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं, सर्वविकार-
कारणत्वात् । न शारीरस्य तन्तुमीहम्नः । नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः—
भवति, सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात् । तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नैतराविति
गम्यते । कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते ? प्रकरणात् । 'एषः' इति
च प्रकृतानुकर्षणात् । भूतयोनिं हि प्रकृत्य 'एतस्माज्जायते प्राणः', 'एष
सर्वभूतान्तरात्मा' इति वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यद्योपाध्यायं प्र-
कृत्य एतस्मादधीष्वेष वेदवेदांगपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति
तद्वत् । कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति ? सर्वा-
त्मत्वविवक्षयेदमुच्यते नतु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः । 'अहमन्नमहमन्नादः'
इत्यादिवत् ॥

अन्ये पुनर्मन्यन्ते— नायं भूतयोने रूपोपन्यासः, जायमानत्वेनोप-
न्यासात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योति-
रापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यंतं तत्त्वजातं
जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्रापि च 'तस्मादाग्निः समिधो यस्य सूर्यः'
इत्येवमादि, 'अतश्च वा ओषधयो रसाश्च' इत्येवमंतं जायमानत्वेनैव नि-
र्दिक्ष्यति । इहैव कथमकस्मादंतराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् ? सर्वात्मत्वमपि
सृष्टिं परि माप्योपदेक्ष्यति— 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म' इत्यादिना । श्रुति-
स्मृत्यो त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे— 'हि-
रण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य : पतिरे आसीत् । दाधार पृथिवीं

द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम” इति । मवर्ततेत्यजायतेत्यर्थः । तथा “स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता भूतानां ब्रह्माग्रे मवर्तत” इति च । विकारपुरुषस्यापि र्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् । अस्मिन्पक्षे “पुरुष एवेदं वि कर्म” इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥२३॥

वैश्वानराधिकरणम् । सू० २४-३२ ।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषा ॥२४॥

‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इति, ‘आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यक्ष्ये-
षि तमेव नो ब्रूहि’ इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेज-
स्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिंदया च वैश्वानरं प्रत्येषां मूर्धादिभावमुपादि-
श्याम्नायते— ‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते

वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमति, तस्य ह वा एतस्यात्मनो
वैश्वानरस्य मूर्धैव’ सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः वायुः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो
बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिल्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्ह-
पत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः’ इत्यादि । तत्र संशयः— किं
वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यते, उत भूताग्निः, अथ तदभिमानीनि दे-
ता, अथवा शरीर, आहोस्वित्परमेश्वर इति । किं पुनरत्र संशयकारणम् ।
वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मैति च शरी-
रपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः ।
किं तावत्प्राप्तम्, जाठरोऽग्निरिति । कुतः । न हि विशेषण क्वचित्प्रयोगो
दृश्यते— ‘अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमंतः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदम-
द्यते’ इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्, तत्सामान्येनापि प्रयोगदर्शनात्—
“विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृण्वन्” इत्यादौ । अग्नि-
शरीरा वा देवता स्यात्, तस्यामपि प्रयोगदर्शनात्— “वैश्वानरस्य सुमतौ
स्याम राजा हि कं भुवनानामभिः” इत्येवमाद्यायाः श्रुतेः देवतायामैश्व-
र्याद्युपेतायां संभवात् । अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् उपक्रमे च ‘को
न आत्मा किं ब्रह्म’ इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन च वैश्वानर-
शब्दः परिणेतव्य इत्युच्यते, यापि शरीर आत्मा स्यात्, २ भोक्तृत्वेन

वैश्वानरसंनिकर्षात् । प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने संभवात् । तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते तत् इदमुच्यते— वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हतीति । कुतः, । धारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्द-योर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्येतावुभावपि आत्मवैश्वानराशब्दौ सा-धारणशब्दौ,—वैश्वानरशब्दस्तु त्रयाणां साधारणः, आत्मशब्दाश्च द्वयोः,— तथापि विशेषो दृश्यते, येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते,— ‘तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः’ इत्यादि । अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते, कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिः अव-स्थादत्त्वादयुल्लेकाद्यवयवत्वमुपपद्यते । ‘स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वे-ष्वात्मस्वप्नमसि’ इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे संभवति । ‘एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते’ इति च तद्विदः सर्वपाप्म-प्रदाहश्रवणम् । ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रमः । इत्येवमेतानि लिंगानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वा-नरः ॥२४॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥२५॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात्परमेश्वरस्यैव ‘अग्निरास्यं द्यौ-र्मूर्धा’ इतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते— “यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं ना-मिश्वरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः ॥” इति । एतत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपर-त्वेऽनुमानं लिंगं गमकं स्यादित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मादिदं गमकं तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि स्तुतिरियं ‘तस्मै लोकात्मने नमः’ इति, तथापि स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण संभवति । ‘द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥” इत्येवंजातीयका स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥२५॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठान नेति चे तथादृष्ट्युपदे-
दसंभवात्पुरुषमपि चैन धीयते ॥२६॥

अत्राह— न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति । कुतः, शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च । शब्दस्तावत् वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति, अर्थान्तरे रूढत्वात् । तथामिश्रशब्दः ‘ एषोऽग्निवैश्वानरः’ इति । आदिशब्दात् ‘हृदयं गार्हपत्यः’ इत्याद्याग्नित्रेताप्रकल्पनम् । ‘तद्यद्रक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्’ इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः । तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते— ‘पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ इति । तच्च जाठरे संभवति । यदप्युक्तं— ‘मूर्धैव सुतेजाः’ इत्यादेर्विशेषात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर इति । अत्र ब्रूमः— कुतो ह्येष निर्णयः, यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति । अथवा भूतामेरंतर्बाहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति । तस्यापि हि द्युलोकादिसंबन्धो मंत्रवर्णादवगम्यते— ‘यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोद ी अंतरिक्षम्’ इत्यादौ । अथवा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद्द्युलोकाद्यवयवत्वं भविष्यति । तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति ॥

अत्रोच्यते— न तथादृष्ट्युपदेशादिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः, तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यते, ‘मनो ब्रह्मेत्युपासीत’ इत्यादिवत् । अथवा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते, ‘मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः’ इत्यादिवत् । यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत, ततो मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषस्यासंभव एव स्यात् । तथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपादायितुं न शक्यते तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वम् । पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः— “स एषोऽग्निवैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते । ये तु ‘पुरुषविमपि चैनमधीयते’ इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः— केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न पुरुषविधत्वं । पुरुषविधमपि चै-

नमधीयते वाजसनेयिनः— 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । पुरुषविधत्वं च प्रकरणाद्यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादि चुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं तत्परिगृह्यते ॥२६॥

अतएव न देवता भूतं च ॥२७॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्रेरपि मंत्रवर्णे द्युलोकादिसंबंधदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यतीति, यच्छरीराया देवताया वैश्वर्ययोगादिति, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—अतएवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः । तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः । नहि भूताग्निरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते, विकारस्य विकारान्तरात्मत्वा भवात् । तथा देवतायाः सत्ययैश्वर्ययोगे न द्युमूर्धत्वादिकल्पना संभवति । अकारणत्वात्पस्मेश्वराधीनैश्वर्याच्चा । अ.त्मशब्दासंभवश्च वैश्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥२७॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥२८॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तं अंतःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन । इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुद्ध्येन्निति । अत्रोच्यते— अंतःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते । नहीह 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते । स्यात्प्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च । कथं हि यत्प्रकृतं मूर्धादिचुबुकान्तेषु पुरुषाववेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते— 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । तथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत् । अथवा यः प्रकृतः परमात्माध्यात्ममाधिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिः तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते— 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते । विश्वश्चायं नरश्चेति, विश्वेषां वायं नरः, विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा, सर्वात्मत्वात् । विश्वानर एव विश्वानरः । तद्वितोऽन्यन्यार्थः राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यात् । गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहु-

त्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥२८॥

कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरूपपद्यत इति तां व्याख्या मारभते—

अभिव्यक्तेरित्याश्रमरथ्यः ॥२९॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते । प्रदेशेषु वा हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरूपपद्यत इत्याश्रमरथ्य आचार्यो मन्यते ॥२९॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥३०॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वायं मनसानुस्मर्यते, तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबन्धाद्व्यज्यते, नचेह परमेश्वरगतं किंचित्परिमाणमस्ति यद्बुद्धयसंबन्धाद्व्यज्येत । तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथाकथंचिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वायमप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥३०॥

संपत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति ॥३१॥

संपत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः । कुतः । तथाहि— मानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं क्षुप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु संपादयत्प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति— ‘प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाचैष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाचैष वै रयिवैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति’ । चुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः । छा-

न्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायत आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः । -
थापि नैतावता विशेषेण किञ्चिद्दीयते, प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । वर्शा-
खाप्रत्ययत्वाच्च । संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो
मन्यते ॥३१॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥३२॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः— “य
एषोऽनंतोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्तं प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मि-
न्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा
का च नासीति” । तत्र चेमामेव नासिकां या सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि
वारयतीति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासीति
वरणा नासीति निरुच्य पुनरामनन्ति— “कतमचास्य स्थानं भवतीति ।
भ्रुवोर्ब्राणस्य च यः संधिः स एष द्युलोकस्य परस्य च संधिर्भवति” इति ।
तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वा-
भिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिविमानः । अ-
भिगतो वायं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियोगादित्यभिर्विमानः । अभिवि-
मिमीते वा सर्वे जगत्कारणत्वादित्यभिर्विमानः । तस्मात्परमेश्वरो वैश्वानर
इति सिद्धम् ॥३२॥ इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

थमाध्याये तृतीयः पादः ।

१ बुभ्वाद्याधिकरणम् । सू० १-७ ।

बुभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥१॥

इदं श्रूयते— ‘यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणै
वैः । तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष ेतुः’ इति ।
अत्र यदेतद्दशुप्रभृतीनां ओतत्ववचनादायतनं किञ्चिदवगम्यते, तत्किं परं
ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्यते । तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्या-

दिति प्राप्तम् । कस्मात्, 'अमृतस्यैष सेतुः' इति श्रवणात् । पारवान्हि लोके सेतुः प्रख्यातः । नच परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुं, 'अनंतमपारम्' इति श्रवणात् । अर्थान्तरे चायतने परिग्रह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धे प्रधानं परिग्रहीतव्यं, तस्य कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात्, 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि भवन्ति' इति वायोरपि विधारणत्वश्रवणात् । शारीरो वा स्यात् । तस्यापि भोक्तृत्वान्द्रोग्यं प्रपञ्चं प्रत्याययतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते इदमाह— द्युभ्वाद्यायतनमिति । द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ, द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि । यदेतदस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यंतरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः, स्वशब्दात्, आत्मशब्दादित्यर्थः । आत्मशब्दो हीह भवति— 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे । क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते— 'सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः' इति । स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्ठाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते— 'पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्' इति । 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण' इति च । तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् । सर्वे ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् । यथानेकात्मको वृक्षः शाखा स्कंधो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशंका संभवति, तां निवर्तयितुं सावधारणमाह— 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति । एतदुक्तं भवति— न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः । किंतर्हि अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तः तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानथैकरसमिति । यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तः दानयेत्युक्त आसनमेवानयति न देवदत्तम् । द्विदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते । विकारानृताभिसंघस्य चापवादः श्रूयते 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । 'वै ब्रह्म' इति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चप्रविलापनार्थं नानेकर ताप्रतिपादनार्थम् । 'स यथा सैन्धवघ्नोऽन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो र घन एवैवं वा अरोऽयमात्मानंतरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' इत्येकरसताश्रवणात् । तस्माद्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ।

यत्तुक्तं, सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण बुभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति । अत्रोच्यते विधारणत्वमात्रमेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते न पारवत्त्वादि । नहि मृदास्मयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृदास्मय एव सेतु-
रभ्युपगम्यते । सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि, षिञो
‘धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः । अपर आह— ‘मेवैकं जानथ आत्मानम्’
इति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतत् ‘अन्या वाचो विमुंचथ’ इति वा-
ग्विमोचनं, तदत्रामृतत्वसाधनत्वात् ‘अमृतस्यैष सेतुः’ इति सेतुश्रुत्या सं-
कीर्त्यते, न तु बुभ्वाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण बु-
भ्वाद्यायतनेन भाव्यमित्येतदयुक्तम् ॥१॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥२॥

इतश्च परमेव ब्रह्म बुभ्वाद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्यतास्य व्यप-
दिश्यमाना दृश्यते । मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् । देहादिष्वनात् स्वहमस्मी-
त्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषस्तदुच्छेददर्शना-
द्भयं मोहश्चैवेवमयमनंतभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः । तद्वि-
पर्ययेण अविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं उपगम्यमेतदेति बुभ्वाद्यायतनं
प्रकृत्य न्यपदेशो भवति । कथम्, ‘भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे’ इत्युक्त्वा ब्रवीति— ‘तथा वि-
द्वान्नामरूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्’ इति । ब्रह्मणश्च मुक्तोप-
सृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे— ‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते’ इत्येवमादौ । प्रधानादीनां तु न
क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वमस्ति प्रसिद्धम् । अपिच ‘तमेवैकं जानथ आत्मानम-
न्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुः’ इति वाग्विमोक्तपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह बु-
भ्वाद्यायतनस्योच्यते । तच्च श्रुत्यंतरे ब्रह्मणो दृष्टम्— ‘तमेव धीरो विज्ञाय
प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्’
इति । तस्मादपि बुभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥२॥

नानुमानमतच्छब्दा ॥३॥

यथै ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशे-
षिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह । नानुमानिकं ग्व्यस्मृतिपरिकल्पितं प्र-

धानमिदं शुभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । कस्मात्, अतच्छब्दात् । तस्या-
चेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दः, न तच्छब्दोऽच्छब्दः । न
ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनाचेतनं प्रधानं
कारणत्वेनायतनत्वेन वावगम्येत । तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽ-
त्रास्ति— 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिः । अतएव न वायुरपीह शुभ्वा-
द्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥३॥

प्राणभृच्च ॥४॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथा-
प्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि
न शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । नचोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो
शुभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक्संभवति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥४॥

कुतश्च न प्राणभृद्शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

भेदव्यपदेशात् ॥५॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति— 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इति ज्ञेय-
ज्ञातृभावेन । तत्र प्राणभृतावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म
ज्ञेयं शुभ्वाद्यायतनमिति गम्यते, न प्राणभृत् ॥५॥

कुतश्च न प्राणभृद्शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

प्रकरणात् ॥६॥

प्रकरणं चेदं परमात्मनः । 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं वि-
ज्ञातं भवति' इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वा-
त्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न केवले प्राणभृति ॥६॥

कुतश्च न प्राणभृद्शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः—

स्थित्यदनाभ्यां च ॥७॥

शुभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' इत्यत्र स्थि-
त्यदने निर्दिश्येते । 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति कर्मफलाशनं, 'अन-
श्नन्नयोऽभिचाकशीति' इत्यौदासीन्येनावस्थानं च । ताभ्यां च स्थित्यदना-
भ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेश्वरो शुभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितस्त-
स्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते । अन्यथा ह्यप्रकृतवच-

नमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात् । ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत । न । तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो, नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वात् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यत इति न तस्याकस्मिकं वचनं युक्तम् । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि' इत्यत्राप्येतद्वर्णितं 'द्वा सुपर्णा' इत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञाबुध्यते इति । यदापि पैगुपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञाबुध्यते तदापि न विरोधः कश्चित् । कथम् । प्राणभृद्धीह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो बुभ्वाद्यायतनं न भवतीति निषिध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषु पाधिभिर्विनोपलक्ष्यते परमात्मैव स भवति । यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति, तद्वत्प्राणभूतः परमादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते । तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव बुभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः । तस्मात्परमेव ब्रह्म बुभ्वाद्यायतनम् । तदेतत् 'अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः' इत्यनेनैव सिद्धम् । तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्य इदं पठितम् 'यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षम्' इति । प्रपञ्चायै तु पुनरुपपत्त्यस्तम् ॥७॥

२ भूमाधिकरणम् । सू० ८-९ ।

भूमा संप्रसादादध्युपदेशा ॥८॥

इदं समामनन्ति — 'भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्' इत्यादि । तत्र संशयः — किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित्परमात्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते, "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति भूमशब्दस्य भाष्यप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकांक्षायां 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इति संनिधानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्माविदिति सोऽहं भगवः शोचामि ते मा भगवाञ्छोकेस्य पारं तारयतु' इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति । तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः । किं

तावत्प्रातम् । प्राणो भूमेति । कस्मात् । भूयःप्रश्नप्रतिवचनपरंपरादर्शनात् ।
 तथा हि 'अस्ति भगवो नाम्नो भूयः' इति, 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति ।
 तथा 'अस्ति भगवो वाचो भूयः' इति, 'मनो वाव वाचो भूयः' इति
 च, नामादिभ्यो ह्य प्राणान्द्वयःप्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः प्रवृत्तः । नैवं प्राणा-
 त्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते— 'अस्ति भगवः प्राणान्द्वयः' इति,
 अदो वाव प्राणान्द्वयः' इति । प्राणमेव तु नामादिभ्यः आशान्तेभ्यो
 भूयांसं 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्यादिना सप्रपञ्चसुकृत्वा प्रा-
 णदर्शिनश्चातिवादित्वम्— 'अतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापहुवीत'
 इत्यभ्यनुज्ञाय 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति प्राणव्रतम-
 तिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरंपरया भूमानमवतारयन्प्राणमेव
 भूमानं मन्यत इति गम्यते । कथं पुनः प्राणे भूमानि व्याख्यायमाने 'यत्र
 नान्यत्पश्यति' इत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति । उच्यते— सु-
 पुतचवस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्संभवति
 प्राणस्यापि 'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्येतल्लक्षणम् । तथाच श्रुतिः 'न शृणोति
 न पश्यति' इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यरतमयरूपां सुपुतचवस्थासुवत्त्वा
 'प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति' इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य
 जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुपुत्स्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रु-
 तम् 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति, तदप्यविरुद्धम् । 'अत्रैष देवः स्वप्नान्न
 पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्शरीरे सुखं भवति' इति सुपुतचवस्थायामेव सुखश्रवणा-
 त् । यच्च 'यो वै भूमा तदमृतम्' इति, तदपि प्राणस्याविरुद्धं, 'प्राणो वा
 अमृतम्' इति श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य 'तरति शोक-
 मात्मावित्' इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते ? प्राण एवेहात्मा
 विवक्षित इति ब्रूमः । तथाहि— 'प्राणो ह पिता प्राणो गता प्राणो भ्राता
 प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः' इति प्राणमेव सर्वात्मानं करो-
 ति । 'यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वे समर्पितम्' इति
 च, सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च संभवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्रा-
 णस्य । तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं तम् ॥

त इदमुच्यते— परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः । क-

स्मात् । प्रसादादध्युपदेशात् । संप्रसाद इति सुष्ठुतं स्थानमुच्यते, सम्प्र-
 कप्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् । बृहदारण्यके च स्वप्नजागारितस्थानाभ्यां
 सह पाठात् । स्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र प्र-
 सादोऽभिप्रेयते । प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः । प्राण एव चे-
 द्भूमा स्यात् एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेवैतत्स्यात् । नहि नामैव ना-
 म्नो भूय इति नाम्न ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं
 वागाख्यम्— 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति । तथा वागादिभ्योऽप्या प्रा-
 णादर्थान्तरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टम् । द्वत्प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा
 प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति । नन्विह नास्ति प्रश्नोऽस्ति भगवः प्राणा-
 द्भूय इति, नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाव भूयोऽस्तीति, कथं प्राणादधि
 भूमोपदिश्यत इत्युच्यते । प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं प-
 श्यामः— 'एष तु वा अतिवदति यः त्येनातिवदति' इति । तस्मान्ना-
 स्ति प्राणादध्युपदेश इति । अत्रोच्यते— न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादि-
 त्वस्य एतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं, विशेषवादात् 'यः सत्येनातिवदति'
 इति । ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति । कथम् । यथैषो-
 ऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते, न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि, अग्नि-
 होत्रेणैव । सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते । तथा 'एष तु वा अ-
 तिवदति यः सत्येनातिवदति' इत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वम्, केन
 तर्हि, प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव । सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत
 इति । नेति ब्रूमः । श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसंगात् । श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनाति-
 वादित्वं प्रतीयते— 'यः त्येनातिवदति सोऽतिवदति' इति । नात्र प्राण-
 विज्ञानस्य कीर्तनमस्ति । प्रकरणानु प्राणविज्ञानं संबध्यते । तत्र प्रकरणा-
 नुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न गच्छेत
 'एष तु वा अतिवदति' इति । 'सत्यं त्वेव विजिज्ञासि व्यम्' इति च प्र-
 यत्नान् रकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति । स्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायां
 एष तु हाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीते इत्येकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः
 स्यते, ऽहेतुतत् द्रष्टव्यम् । च श्रमप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविव या भ-
 वि व्यमिति नियमोऽस्ति । प्रकृतसंबन्धा भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः ।

तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पा-
दयति, यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तत्
'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति । तत्र त्यामिति परं ब्र-
ह्मोच्यते, परमार्थरूपत्वात् । 'त्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति च श्रुत्यंतरात् ।
तथा व्युत्पादिताय नारदाय 'गोऽहं भगवः त्येनातिवदानि' इत्येवं प्रवृ-
त्ताय विज्ञानादिसाधनपरंपरया भूमानमुपदिशति । तत्र यत्प्राणादधि सत्यं
वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते । तस्मादस्ति प्राणादधि
भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति इति । एवं
चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा वि-
वक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते । नहि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्यात्मत्वमस्ति । न-
चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'
इति श्रुत्यंतरात् । 'तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु' इति चोपक्रम्योप-
संहरति— 'तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः'
इति । तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्रा-
णस्यान्यायत्ततोच्येत । 'आत्मतः प्राणः' इति च ब्राह्मणम् । प्रकरणान्ते
परमात्मविवक्षा भविष्यति, 'भूमा तु प्राण एवेति चेत्' । न । 'स भगवः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि' इत्यादिना भूम्न एव आ प्रकरणसमाप्तेः
अनुकर्षणात् । वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता र्वकारणत्वात्परमात्मनः सुत-
रा पपद्यते ॥८॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥९॥

अपिच ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते । 'यत्र नान्य-
त्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति दर्शनादिव्यवहारा-
भावं भूमन्यवगमयति । परमात्मानि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः
'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिश्रुत्यंतरात् । योऽप्यसौ
सुषुप्तावस्थायं दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासंगत्वविव-
क्षयोक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात् । यदपि तस्यामवस्था-
यां ुक्तं, दप्यात्मन एव ुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत्. आह
'एषोऽस्य परम आनंद ए स्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मा मुपजीवन्ति'

इति । इहापि 'यो वै भूमा तत्सुखं नात्ये सुखमस्ति भूमैव सुखम्' इति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति । 'यो वै भूमा तदमृतम्' इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति । विकाराणाममृतत्वस्थापेक्षिकत्वात्, 'अतोऽन्यदार्तम्' इति च श्रुत्यंतरात् । तथाच सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र । तस्मान्द्रूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥९॥

३ अक्षराधिकरण । सू० १०-१२ ।

अक्षरमंबरान्तधृतेः ॥१०॥

'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु' इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः— किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णं प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धयतिक्रमस्य चायुक्तत्वात् 'ॐकार एवेदं सर्वम्' इत्यादौ च श्रुत्यंतरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात्, वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्रात उच्यते— पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः । कस्मात् । अंबरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तविकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्य 'आकाश एव तदोतं च' इत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा 'कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् । तथाचोपसंहृतम्— 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति । नचेयमंबरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति । यदपि 'ॐकार एवेदं सर्वम्' इति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्षरत्यश्रुते चैति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥१०॥

स्यादेतत् कार्यस्य चेत्यारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते, प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते । कथमंबरान्तधृतेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिः । इत्यत उत्तरं पठति

सा च प्रशासना ॥११॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव म । कस्मात् । प्रशासनात् । प्रशा नं हीह श्रूयते— 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा ने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ

विधुतौ तिष्ठतः' इत्यादि । प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म । नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशासनं भवति । न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥११॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥१२॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यम् । तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति, तस्याः । एतदुक्तं भवति— 'यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्भावादिदम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः— 'तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यह' दष्टश्रुतं श्रोत्रमतं मंत्रविज्ञातं विज्ञातु' इति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि संभवति । द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न संभवत्यचेतनत्वात् । तथा 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मंतृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातु' इत्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम् । 'अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः' इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । नहि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥१२॥

४ ईक्षतिकर्मव्यपदेशाधिकरणम् । सू० १३ ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥१३॥

'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदौकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति' इति प्रकृत्य श्रूयते— 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इति । किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यं उपदिश्यते आहोस्विदपरमिति । एतेनैवायतनेन परमपरं वैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः । तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् । कस्मात् । 'जासि सूर्ये संपन्नः' 'सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इति च द्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । नहि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तम्, वर्गतत्वात्परस्य ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते । नैष दोषः । पिं पि या प्राणस्य परत्वोपपत्तेः । इत्येवं प्राप्तेऽभिधी ते— परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते । कस्मात् । ई तिकर्मव्यपदेशात् । ईक्षतिदर्शनम् । दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म । ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभि-

ध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति ' एतस्माज्जीवधना-
त्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति । तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म
भवति । मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्यायतिकर्मत्वात् । ईक्षतेऽ तथाभूतमेव
वस्तु लोके कर्म दृष्टं, इत्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनवि यभूत ईक्षतिकर्म-
त्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः
प्रत्यभिज्ञायते । नन्वभिध्याने परः पुरुष उक्तः, ईक्षणे तु परात्परः, कथमि-
तर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति । अत्रोच्यते परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र
साधारणौ । नचात्र जीवधनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृ-
श्यते, येन तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् । कस्तर्हि जी-
घन इति । उच्यते— घनो मूर्तिः । जीवलक्षणो घनो जीवधनः । सैन्धव-
खिल्यवद्भ्यः परमात्मनो जी रूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रि-
येभ्यः सोऽत्र जीवधन इति । अपर आह— ' ।मभिरुच्यते ब्रह्मलो-
कम्' इत्यतीतानंतरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरभ्यः । तेऽत्र
जीवधन इत्युच्यते । जीवानां हि वैष्णं करणपरिवृतानां सर्वकरणआत्मानि
हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवधनः ।
तस्मात्परो यः पुरुषः परमात्मेक्षणकर्मभूतः एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति
गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते । परो
हि पुरुषः परमात्मैव भ ति यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति, 'पुरुषा परं किं-
चित्सा काष्ठा सा परा गतिः' इति च श्रुत्यंतरात् । 'परं चापरं च ब्र य-
दौकारः' इति च विभज्यानंतरमौकारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव
ब्रह्म परं पुरुषं गमयति । 'यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै
पाप्मना विनिर्मुच्यते' इति पाप्मविनिर्मुक्तफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्या-
तव्यं सूचयति । अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नफलं यु-
ज्यत इति । अत्रोच्यते त्रिमात्रेणोकारेणालंबनेन परमात्मानमभिध्यायतः
फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेत-
द्भविष्यतीत्युदोषः ॥१३॥

५ दहराधिकरणम् । सू. ४-२ ।

दहर उत्तरेभ्यः ॥ ४॥

‘अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुं रीकं वैश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशस्तस्मिन्त्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्’ इत्यादिवाक्यं समाम्नायते । तत्र योऽयं दहरे हृदयपुंडरीके दहर आकाशः श्रुतः किं भूताकाशोऽथवा विज्ञानात्मा अथवा परमात्मेति संशय्यते । कुतः संशयः । आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम् । आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च ब्रह्माणि प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्यात्किंवा पर इति संशयः । तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा, तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथवा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम् । तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वम् । ‘द्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावः द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःमाहितं, अशात्मनाकाशस्यैकत्वात् । अथवा जीवो दहर इति प्राप्तम्, ब्रह्मपुरशब्दात् । जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात् । भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । नहि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः संबन्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशोऽवस्थानं ह, यथा राज्ञः । मनउपाधिकश्च जीः, मनश्च प्राये हृदये प्रतिष्ठितं, इत्यतो जीवस्यैवेदं हृदयेऽन्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैव आराग्रोपमितत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । नचात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते । ‘तस्मिन्त्यदं’ इति परविशेषणत्वेनोपादानादिति ॥

अत उत्तरं ब्रूमः— परमेश्वर एवा दहराकाशो भवितुमर्हति, न भूता । न जीवो वा । कस्मात् । उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः । तथाहि— अन्वेष्टव्यतयाभिहितस्य दहरस्याकाशस्य ‘तं चेत् ब्रूयुः’ इत्युपक्रम्य ‘किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्’ इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिधानवचनं भवति । ‘स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्त्या पृथिवी अंतरेव समाहिते’ इत्यादि । तत्र पुंरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य सिद्धाकाशोपम्येन दहरत्वं निवर्तय-

भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्तयतीति ग्रम्यते । यद्यप्याकाशशब्दो भू-
ताकाशे रूढः थापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशंका निव-
र्तिता भवति । नन्वेकस्याप्याका स्य । ह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोप-
मेयभावः भवतीत्युक्तम् । नैवं संभवति । अगतिका हीयं गतिः, यत्का-
ल्पनिकभेदाश्रयणम् । अपिच कल्पयित्वापि भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः
परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत । ननु परमे-
श्वरस्यापि “ज्यायानाकाशात्” इति श्रुत्यन्तरात्रैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते ।
नैष दोषः । पुंडरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य न तावत्प्रतिपा-
दनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत । नच कल्पितभेदे पुंडरी-
कवेष्टित आकाशैकदेशे व्यावापृथिव्यादीनामंतःसमाधानमुपपद्यते । ‘एष
आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः त्यकामः
सत्यसंकल्पः’ इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे संभवन्ति ।
यद्यप्यात्मशब्दो जीवे संभवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशंकापि निव-
र्तिता भवति । नह्युपाधिपरिच्छिन्नस्यारात्रोपमितस्य जीवस्य पुंडरीकवेष्टन-
कृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् । ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि
विवक्ष्येतेति चेत् । यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत, तस्यैव ब्र-
ह्मणः साक्षात् सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति
जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्ति-
त्वमस्तिवति । अत्र ब्रूमः— परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं च्छरीरं ब्रह्मपुरमित्यु-
च्यते, ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् । तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबंधः, उप-
लब्ध्याधिष्ठानत्वात् । ‘स एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते’

। अयं पुरुषः सर्वासु पूर्णं पुरिशयः’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथवा जीवपुर
एवास्मिन्नब्रह्म संनिहितमुप क्ष्यते । यथा शालग्रामे विष्णुः निहित इति
तद्वत् । ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते’ इति च कर्मणामंतवत्फलत्वमुक्त्वा ‘अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रज-
त्येतां त्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु ।मचारो भवति’ इति प्रकृतदह-
राकाशविज्ञानस्य अनंतफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति । यदप्येतदुक्तं,
न दहर काशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासि व्यत्वं च श्रुतं, परविशेषणत्वेनो-

पादानादिति अत्र ब्रूमः— यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत । नन्वेतदप्यन्तर्बर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव प्रदर्श्यते । 'तं चेत् ब्रूयुर्याददमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामंतःसमाहितत्वदर्शनात् । नैतदेवम् । एवं हि सति यदंतःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत । 'अस्मिन्कामाः समाहिताः' 'एष आत्माऽपहतपाप्मा' इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इति समुच्चयार्थेन च-शब्देनात्मानं कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विश्लेषान्वाक्यशेषो दर्शयति । तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुंडरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैर्विश्लेष्य उक्त इति गम्यते । स चोक्तैर्म्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति स्थितम् ॥१४॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिंगं च ॥१५॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपंच्यन्ते । इतश्च परमेश्वर एव दहरः, यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः— 'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ति' इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा अहरहर्जीवानां सुषुप्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यंतरे— 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशशंकां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् । गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहरहर्ब्रह्मश्लोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिंगम् ।

नह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं त्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्प-
यितुम् ॥१५॥

धृतेश्च हिम्रोऽस्यारि ननुप ब्धेः ॥ ६॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः । कथम् । ‘दहरोऽस्मिन्नंतरा-
काशः’ इति हि प्रकृत्याकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव
चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानातिवृत्तप्रकरणं
निर्दिशति— ‘अथ य आत्मा सेतुर्विधृतिरेषां लोकानाम भेदाय’ इति ।
तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्तिचः कर्तरि
स्मरणात् । यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसंपदाम भेदाय,
एवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च वि-
धारयिता सेतुरसंभेदायासंकरायेति । एवमिह प्रकृते दहरेः विधारणलक्षणं
महिमानं दर्शयति । अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यंतरादुपलभ्यते ‘ए-
तस्य वा अक्षरस्य प्रशा ने गार्गी सूर्याचंद्रम नै विधृतौ तिष्ठतः’ इत्यादेः ।
तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते— ‘एष सर्वेश्वर एष भूताधिप-
तिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय’ इति । एवं धृ-
तेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥१६॥

प्रसिद्धेश्च ॥१७॥

इतश्च परमेश्वर एव ‘दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः’ इत्युच्यते । यत्कारण-
माकाश शब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । ‘आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वाहिता’
‘वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’ इत्यादिप्रयोगदर्शना-
त् । जीवे तु न कचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु
सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसंभवान्न ग्रही व्य इत्यु-
क्तम् ॥१७॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥१८॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि
जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः— ‘अथ य एष संप्र ादोऽस्माच्छरीरात् मुत्थाय
परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाच’ इति ।
अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यंतरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वात्तदवस्थान्वन्तं जी-

शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपा यस्यैव जीवस्य शरीरा-
त्समुत्थानं भवति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं
तद्वत् । यथा चाहष्टोऽपि ग्रेके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्म-
समभिव्याहारात् 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता' इत्येवमादौ-परमे-
श्वरविषयोऽभ्युपगत एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात्
'दहरोऽस्मिन्नंतराकाश' इत्यत्र स एव जीव उच्यत इति चेत् । नैतदेवं
स्यात् । कस्मात् । असंभवात् । नहि जीवो बुद्बद्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानि
सन्नाकाशेनोपमीयेत । नचोपाधि र्मानभिमान्यमानस्य अपहतपाप्मत्वादयो
धर्माः संभवन्ति । प्रपञ्चि चैतत्प्रथमे सूत्रे । अतिरेकाशंकापरिहारायात्र तु
पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्ठात् 'अन्यार्थश्च परामर्शः' [१.३.२०]
इति ॥१८॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥१९॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशंका जाता साऽसंभवान्निराकृता । अथेदानीं
मृतस्येवामृतसंकेतात्पुनः मुत्थानं जीवाशंकायाः क्रियते, उत्तरस्मात्पाजाप-
त्याद्वाक्यात् । तत्रहि 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मा-
नमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो ह्यय एष
आत्मा' इति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति । 'एतं त्वेव ते
भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति च तमेव पुनः पुनः परामृश्य 'य एष स्वप्ने
महीयमानश्चरत्येष आत्मा' इति 'तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्येष आत्मा' इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चाप-
हतपाप्मत्वादि दर्शयति— 'एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म' इति । 'नाह खल्वय-
मेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि' इति च सुषु-
प्तावस्थायां दोषमुपलभ्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्य-
चैतस्मात्' इति चोपक्रम्य शरीरसंबन्धनिदापूर्वकं 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरी-
रात्समुत् । य परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यते स उत्तमः पुरुषः'
इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमं पुरुषं दर्शयति । स्मादस्ति भवो
जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम् । अतः 'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इति जीव
एवोक्त इति चेत्कश्चिद्भूयात्, तं प्रति ब्रूयात्— 'आविर्भूतस्वरूपस्तु' इति ।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशंका संभवतीत्यर्थः । कस्मात् । यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो वि द्यते । आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः । भूतपूर्वगत्या जीववचनम् । एतदुक्तं भवति— ‘य एषोऽक्षिणि’ इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्य उदशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्य ‘एतं त्वेव ते’ इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेन आकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्या क्रमेण ‘परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते’ इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म, तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे, न जैवेन रूपेण । यत्परं ज्योतिरुपसंपत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म । तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं, तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिशास्त्रेभ्यः, नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणमविद्यां निवर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इति न प्रतिपद्यते, तावज्जीवस्य जीवत्वम् । यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातादबुत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते, नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः, नापि संसारी, किं तर्हि तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति, तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्य अस्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति । ‘यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्य इति संभवति कूटस्थनित्यस्य ? सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसंपर्कात् अभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानां अभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । नतु तथात्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः ‘भवत्यसंसर्गित्वाद्योमन इव, दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम् । तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । वो हि जीवः पश्य-उश्रुण्वन्मन्वानो विज्ञानन्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक्समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं, किमात्मिका वा स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति ।

अत्रोच्यते— प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिः अविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादिज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छद्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणात् रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छद्येन शौक्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन् । तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्ममुत्थानं, विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पात्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च, मंत्रवर्णात् ‘अशरीरं शरीरेषु’ ‘शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते’ इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते । नत्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य संभवतः, स्वरूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः, व्योमवदसंगत्वाविशेषात् । कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इत्युपदिश्य ‘एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म’ इत्युपदिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छायात्मायमाक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसंगात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये ‘य एषः स्वप्ने महीयमानश्चरति’ इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषात् द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः, ‘एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि’ इत्युपक्रमात् । किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्ष नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याच । द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति, य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये ‘नहि खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि’ इति सुषुतावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु तत्र ‘विनाशे वापीतो भवति’ इति, तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव, न विज्ञातुविनाशाभिप्रायम् । ‘नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्’ इति श्रुत्यंतरात् । तथा ‘चतुर्थेऽपि पर्याये ‘एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मात्’ इत्युपक्र-

२ 'वचन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसंबन्धप्रत्याख्यानेन 'प्रसादशब्दोदितं जीवं 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमुताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मविवक्षायां 'एतं त्वेव ते' इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितं अपहृतपाप्मत् ॥दिगुणकमात्मानं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति कल्पयन्ति । तेषां एतं इति संनिहितावलंबिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत । भूयःश्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेण अनभिधीयमानत्वात् । 'एतं त्वेव ते' इति च प्रतिज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत । तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितं अपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वरारागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि, तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहृतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपद्यते, सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्तेऽस्मदीयाश्च केचित् । तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिबोधायेदं शारीरकमारब्धम् । एक एव परमेश्वरः कूटस्थानित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः— 'ना भवात्' [१.३.१८] इत्यादिना, तत्रायमाभिप्रायः— नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थानित्ये एकस्मिन्ने परमात्मनि ताद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादि परिकल्पितम् । तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्त्यत्वं द्रढयति । जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादाविषति किं त्वनुबदत्वेवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुज्ञादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते । प्रतिपाद्यं तु स्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति— 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' [१.३.२०] इत्यादिना । वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥१९॥

अन्यार्थश्च परा र्शः ॥२०॥

अथ योऽयं दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः— 'अथ य एष

संप्र । दः' इत्यादिः, स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने, जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदे इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीति । अत आह— अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शो न जीवस्वरूपपर्यवसायी । किं तर्हि, परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी । कथम् । संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरि व्यवहारे देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नाब्जाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेष्युर्भयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसंपद्य, विशेषविज्ञानवत्त्वं च परित्यज्य, स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । यदस्योपसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते स एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥२०॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥२१॥

यदप्युक्तं 'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराग्नौपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति, तस्य परिहारो वक्तव्यः । उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति 'अर्भकौकस्त्वात्तद्वचपदेशाच्च नेति चे निचाय्यत्वादेवं व्योम च' [१.२.७] इत्यत्र । स एवेह परिहारोऽनुसंधातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति ॥२१॥

६ अनुकृत्यधिकरणम् । सू० २२-२३ ।

अनु तेऽस्य च ॥२२॥

'न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति तोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति समासमनन्ति । यत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिक्ति । यां तेजोधातुरिति तावत्प्रातम् । कुतः, तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषे । त्वः स्वभावकं हि चंद्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भा त इति प्रसिद्धम् । तथा ह सूर्येण र्वमिदं चंद्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभाव एव कश्चिदित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोप-

पद्यते, मानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् । गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत् । तस्मा-
 त्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते मूः— प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति । क-
 स्मात् । अनुकृतेः । अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत् ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्व-
 म्’ इत्यनुमानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । ‘भारूपः सत्यसंकल्पः’ इति हि
 प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्राप्ति-
 द्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं
 भान्तमनुभायुः । नहि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । यदप्युक्तं समानस्व-
 भावकेष्वनुकारो दृश्यते इति । नायमेकान्तो नियमः । भिन्नस्वभावकेष्वपि
 ह्यनुकारो दृश्यते । यथा सुततोऽयःपिंडोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति,
 भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । अनुकृतेरित्यनुमानमसूच्यत् । तस्य
 चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । ‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’
 इति तद्वेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । ‘तद्देवा ज्यो-
 तिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्’ इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोन्त-
 रेण सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च, तेजोन्तरेण तेजोन्तरस्य प्राप्ति-
 घातात् । अथवा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्वेतुकं विभान-
 मुच्यते । किं तर्हि, ‘सर्वमिदम्’ इत्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रिया-
 कारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिभित्ता । यथा सूर्या-
 दिज्योतिःसत्तानिभित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । ‘न तत्र सूर्यो
 भाति’ इति च तत्र-शब्दमाहरन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति । प्रकृतं च ब्रह्म ‘य-
 स्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्’ इत्यादिना । अनन्तरं च ‘हिरण्ये परे
 कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः’
 इति । कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितम्— ‘न तत्र सूर्यो भाति’
 इति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधः तेजोधातावेवान्यस्मिन्नव-
 कल्पते सूर्य इवेतरेषामिति । तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न संभवतीत्यु-
 पपादितम् । ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते । यतो यदुपलभ्यते
 तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयं
 ज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन्भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्वचनं किं नतु
 ब्रह्मान्येन व्यज्यते । ‘आत्मनैवायं ज्योतिष्ठास्ते’ ‘अगृह्यो नहि गृह्ये’ इत्या-

दिश्रुतिभ्यः ॥२२॥

अपिच स्मर्यते ॥२३॥

अपिचेदग्रूपत्वं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु “न ज्ञा-
सयते सूर्यो न शशांको न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम”
इति, “यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्ते-
जो विद्धि मामकम्” इति च ॥२३॥

प्रमिताधिकरणम् । सू० २४-२५ ।

शब्दादेव प्रमितः ॥२४॥

‘अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मानि तिष्ठति’ इति श्रूयते । तथा
‘अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य
उ श्व एतद्वै तत्’ इति च । तत्र योऽयमंगुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं
विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति
तावत्प्राप्तम् । नह्यनंतायामविस्तारस्य परमात्मनो अंगुष्ठपरिमाणमुपपद्यते ।
विज्ञानात्मनस्तूगाधिमत्त्वात्संभवति कयाचित्कल्पनया अंगुष्ठमात्रत्वम् । स्मृते-
श्च— ‘अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतम् । अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्च-
कर्षं यमो बलात् ॥’ इति । नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कर्षुं शक्यस्तेन
तत्र संसार्यंगुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते लूमः— परमात्मैवाय-
ंगुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात्, शब्दात्, ‘ईशानो भू-
भव्यस्य’ इति । नह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरंकुशमीक्षिता । ‘एतद्वै
त’ इति च प्रकृतं पृष्ठमिहानुसंदधाति । एतद्वै द्यत्पृष्ठं ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्ठं
चेह ब्रह्म ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च
भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद’ इति । शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेवेशान इति पर-
मेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः ॥२४॥

कथं पुनः सर्वं स्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः—

हृद्यपेक्षया ऽ मनुष्यधिकारत्वात् ॥२५॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानं पेक्ष्य अंगुष्ठमात्रत्वाभिदमु-
च्यते । आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वं । नह्यंजसातिमात्रस्य पर-
मात्मो अंगुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीशान-

शब्दादिभ्य इत्युक्तम् । नु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवास्थितत्तदपेक्ष-
मप्यंगुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते मनुष्याधिकारत्वादिति ।
शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति, शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्त-
त्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधिकारलक्षणे । मनुष्याणां च नियत-
परिमाणः कायः । औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामंगुष्ठमात्रं हृदयम् ।
अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षं अंगुष्ठमात्रत्वमुप-
पन्नं परमात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशास्मृतेश्च संसार्येवायमंगुष्ठमात्रः
प्रत्येतव्य इति, तत्प्रत्युच्यते 'स आत्मा तत्त्वमासि' इत्यादिवत्संसारिण
एव सतः अंगुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि दान्त-
वाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा, क्वचिद्विज्ञानात्मनः पर-
मात्मैकत्वोपदेशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नांगु-
मात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्फुटीकरिष्यति— 'अंगुष्ठमात्रः पुरु-
षोऽन्तरात्मा दा जनानां हृदये संनिविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेज्जादि-
वेष्टीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतम्' इति ॥२५॥

८ देवताधिकरणम् । सू० २६-३३ ।

दुपर्यपि दरायणः संभवात् ॥२६॥

अंगुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षया मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं,
तत्प्रसंगेनेदमुच्यते । बाढं मनुष्यानधिकरोति शा स् । नतु मनुष्यानेवेतीह
ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति । तेषां मनुष्याणामुपरिष्ठाद्ये देवादयस्तानप्यपि करोति
शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते । कस्मात् । संभवात् । संभवति हि
तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि
संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वा ग्रेचनादिनिमित्तम् । तथा । मर्थ्यमपि
तेषां संभवति, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । नच
तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत, उप-
नयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् । तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपिचैषां वि-
द्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दयति— 'एकशतं ह वै प्राणि मधवान्प्रजा-
पतौ ब्रह्मचर्यनुवा ' भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुप सार । अधीहि भ-
गवो ' इत्यादि । यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम् 'न देवानां दे-

वतान्तराभावात्' इति, 'न ऋषीणामार्षेयांतराभावात्' इति, न तद्विद्यास्व-
स्ति । नहीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति ।
नच भृग्वदीनां भृग्वदिसगोत्रतया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः
केन वार्यते । देवाद्यधिकारेऽप्यंगुष्ठमात्रश्रुतिः स्वांगुष्ठापेक्षया न विरुध्येत् ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दृष्टानात् ॥ २ ॥

स्यादेतत्, यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो
वर्ण्येत, विग्रहवत्त्वादतिवगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसंनिधानेन मीमांसा-
वोऽभ्युपगम्येत । तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् । नहीन्द्रादीनां स्वरूपसं-
निधानेन यागोऽगभावो दृश्यते । नच संभवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्यै-
द्रस्य स्वरूपसंनिधानतानुपपत्तेरिति चेत् । नायमस्ति विरोधः । कस्मात् ।
अनेकप्रतिपत्तेः । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभ-
वति । कथमेतदवगम्यते । दर्शनात् । तथाहि— 'कति देवाः' इत्युपक्रम्य
'त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा' इति निरुच्य 'कतमे ते' इत्यस्यां
पृच्छायाम् 'हि न एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः' इति वतीतिरैकै-
कस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडा-
द्यन्तर्भावक्रमेण 'कतम एको देव इति प्राणः' इति प्राणैकरूपतां देवानां
दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि—
"आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ॥ योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च
सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कौश्चित्कौश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥ क्षिपेच्च पुन-
स्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ॥" इत्येवंजातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगि-
नामपि युगपदनेक रीरयोगं दर्शयति । किमु वक्तव्यमाजानासिद्धानां देवा-
नाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकै । देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रवि-
भज्य बहुषु यागेषु युगपदंगभावं गच्छतीति । परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादि-
क्रियायोगादित्युपपद्यते ॥ 'अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्' इत्यस्यापरा व्याख्या
विग्रहवतामपि कर्मगभावचेदनास्वर्नेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि
विग्रहवानने त्र युगपदंगभावं न गच्छति, यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्रा-
ह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिच्चैकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदंगभावं गच्छ-
ति, या बहुभिर्नमस्कुर्वणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते । द्वदिहोद्देश-

परित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित्कर्मणि विध्यते ॥२७॥

वद इति चेन्नातः भवात्प्रत्यक्षानुमाभ्याम् ॥२८॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसंजि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत । कथम् । औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबंधमाश्रित्य 'अनपेक्षत्वात्' इति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपपदनेककर्मसंबंधीनि हवींषि भुंजीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती चेति, नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्ये संबंधे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं, तस्य विरोधः स्यादिति चेत् । नायमप्यस्ति विरोधः । कस्मात् । अतः प्रभवात् । अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति ॥

ननु 'जन्माद्यस्य यतः' [१.१.२] इत्यत्र ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं, कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ? अपिच यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः ? यावता वस्वो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् । तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादि ब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते ? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रिय इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेत् । न । गवादिशब्दार्थसंबंधनित्यत्वदर्शनात् । नहि ग आदिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते, नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां संबंधो न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानंत्यात्संबंधग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिभूतग्रहणानां प्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते । तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मंत्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगतव्यः । स्थानविशेषधनिमिता वै इंद्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्द त् । यो यस्तत्तत्स्थानमधिरोहति स इंद्रादिशब्दैरभिधीयत इति दोषो भवति । नचेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्म भवत -

वदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते । थं तर्हि स्थिते त्वकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसंबंधानि ब्दव्यवहारयोग्यार्थव्याक्तिनिष्पातिः ‘अतः प्रभव’ इत्युच्यते ? कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदी ? प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः, प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः, प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वा सृष्टिं दर्शयतः । ‘एते इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रामिति मनुष्यानिंदव इति पितृंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभि भोगेत्यन्याः प्रजाः’ इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि ‘स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्’ इत्यादिना तत्रत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते । स्मृतिरपि— “अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥” इति । उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः, अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासंभवात् । तथा “नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ॥” इति । “वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥” इति च । अपिच चिक्कीर्षितमर्थमनुतिष्ठस्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्भूतुः, पश्चात्तदनुगतानर्थान्ससर्जते गम्यते । तथाच श्रुतिः “स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत” इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति ॥

किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते? स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नध्वंसिनश्च वर्णाः, प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् । तथाहि—अदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति । नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं, बाधकप्रत्ययाभावात् । नच वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता । न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत्, व्यभिचारात् । नच वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति, क्रमवर्तित्वाद्दर्शनानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यदुच्येत । तन्न । संबंधग्र-

हृणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादिव । न च पूर्व-
पूर्ववर्णानुभवजनितं स्कारं हितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्ति, अप्रत्यक्षत्वात्सं-
स्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्य-
तीति चेत् । न । संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् । तस्मात्स्फोट
एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपा-
के प्रत्ययिन्ये प्रत्ययविषयतया टिति प्रत्यवभासते । नचायमेकप्रत्ययो व-
र्णविषया स्मृतिः । वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । स्य च
प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वम् । भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् ।
तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपादाभिधायकाक्रियाकारकफललक्षणं जगदाभिधे-
यभूतं प्रभवतीति ॥

‘वर्णा एव तु शब्दः’ इति भगवानुपवर्षः । ननूपन्नप्रध्वंसित्वं वर्णा-
नामुक्तं, तन्न । त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्वि-
वेति चेत् । न । प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानं
आकृतिनिमित्तमिति चेत् । न । व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चारणं
गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्य-
भिज्ञानं स्यात् । नत्वेतदस्ति । वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञा-
यन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न द्वौ गोशब्दाविति । ननु
वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रव-
णादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् । अत्राभिधीयते— सति वर्णविषये निश्चिते
प्रत्यभिज्ञाने योगविभागाभिर्व्यग्यत्वाद्द्वर्णानां अभिव्यञ्जकवैचित्र्यानिमित्तोऽयं
वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपानिमित्तः । अपिच वर्णव्यक्तिभेदवा-
दिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधि-
को भेदप्रत्ययः इत्यभ्युपगंतव्यम् । तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधि गो भेदप्र-
त्ययः, वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानं, इति कल्पनालाघवम् । एष एव च
वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानं । कं ह्येकस्मि-
न्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन्नामो गपदनेकरूपः स्यात् । दा-
त्तश्चानुदात्तश्च स्वरितं सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्चेति । अथवा ध्वनि-
कृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । : पुनरयं ध्वनिर्नाम, यो

दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति? प्रत्यासीदत् पटुमृदुत्वादिभेदं वर्णेष्वसंजयति? तन्निबंधनाश्रोदात्तादयो विशेषा न वर्ण-
स्वरूपानिबंधनाः, वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवंच सति
सालंबना एवैते उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति । इतरथा हि वर्णानां प्रत्याभि-
ज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिविशेषाः कल्प्येरन् ।
योगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वश्वयविति तु शक्यन्ते
इत्यतो निरालंबना एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपिच नैवैतदभिनिवे-
ष्टव्यं उदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । नह्यन्यस्य
भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । नहि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां
मन्यन्ते । वर्णभ्यश्चार्थप्रतीतिः संभवात्स्फोटकल्पनानार्थिका । न कल्पयाम्यहं
स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि, एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ
झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत् । न । अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात् ।
एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति मस्तवर्णविषया नार्थांतर-
विषया । कथमेतदवगम्यते? यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनु-
र्तन्ते नतु दकारादयः । यदि स्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो वि-
षयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन् । *नतु -
थारि । तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः । नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबु-
द्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं, त्प्राति लूमः— संभवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविष-
यत्वं, पंक्तिर्वनं सेना दश शतं हस्तमित्यादिदर्शनात् । या तु गौरित्येकोऽयं
शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव वर्णेष्वेकार्थावच्छेदनिबंधनौपचारिकी वन-
नादिबुद्धिवदेव । अत्राह— यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामाप-
द्यमानाः पदं स्युस्ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिप-
त्तिर्न स्यात् । त एव हि वर्णा इतरत्र चेतत्र च प्रत्यवभासन्त इति । अत्र
वदामः त्यपि मस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलि-
काः पंक्तिबुद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारो-
न्ति । त्र वर्णानामविशेषेऽपि मविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरु-
ते । वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः माद्यनुगृहीता हीतार्थविशेषसंबंधाः :
स्वव्यवहारोऽप्येकैकवर्णग्रहणान्तरं मस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव

प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघ्वी-
यसी कल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च । वर्णाश्रेमे क्रमेण
गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना
स्यात् ॥

अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये वर्णाः स्युः, तथापि प्रत्यभिज्ञा-
लंबनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगंतव्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्राक्क्रि-
या रचिता सा सामान्येषु संचारयितव्या । ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवा-
दिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥२८॥

अतएव च नित्यत्व ॥२९॥

स्वतंत्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्ति-
प्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशंक्य 'अतः प्रभवात्' इति परिहृत्येदानीं
तदेव वेदनित्यत्वं स्थितं द्रढयति— अतएव च नित्यत्वमिति । अतएव
नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् ।
तथाच मंत्रवर्णः— “यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तात्मन्वविंददृष्टिषु प्रविष्टास्”
इति स्थितामेव वाचमनुविद्वां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति— “युगा-
न्तेऽन्तर्हि तान्वेदान्तेतिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा”
इति ॥२९॥

समाननामरूपत्व । वृत्तावप्यविरो १ दर्शनात्स्मृतेश्च ॥३०॥

अथापि स्यात् । यदि पश्चादिव्यक्तवद्देवादिव्यक्तयोऽपि संतत्यैवो-
त्पत्त्येव निरुध्येरंश्च, ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्संबधानित्य-
त्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत । यदा खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तना-
मरूपं निर्लेपं प्रलीयते, प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति,
तदा कथमविरोध इति । तत्रेदमभिधीयते— समाननामरूपत्वादिति । त-
दापि संसारस्थानादित्वं तावदभ्युपगंतव्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः सं-
सारस्थानादित्वम्— “उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च” [२.१.३६] इति । अ-
नादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तर-
प्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः, एवं कल्पांतरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्ट-
व्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते— “यदा सुप्तः स्वप्नं न कंच

पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदैव वाक् विनामभिः सहाप्येति चक्षुः
 वै रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः ब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्ये-
 ति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्ने-
 वमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
 लोकाः” इति । स्यादेतत् । स्वापे पुरुषान्तरव्यवहारविच्छेदात्स्वयं च
 सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसंधानसंभवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु सर्व-
 व्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसंधातुमशक्य-
 त्वाद्वैषम्यमिति । नैष दोषः । सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये पर-
 मेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानोपपत्तेः ।
 यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसंधाना दृश्यन्त इति,
 तथापि न प्राकृतवदीश्वराणां भावितव्यम् । यथाहि प्राणिन्वाविशेषेऽपि
 मनुष्यादिस्तंबपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबंधः परेण परेण भूयान्भवन्द्दृश्यते,
 तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेण परेण
 भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादिषु असकृदनुश्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति
 वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां
 वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुग्रहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्य-
 वहारानु धानोपपत्तिः । तथाच श्रुतिः “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो
 वै वेदांश्च प्रहिणोति स्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं
 प्रपद्ये” इति । स्मरन्ति च शौनकादयः “मधुच्छंदःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाश-
 तय्यो दृष्टाः” इति । प्रतिवेदं चैवमेव कांडर्ष्यादयः स्मरन्ते । श्रुतिरप्युषि-
 ज्ञानपूर्वकमेव मंत्रेणानुष्ठानं दर्शयति— ‘यो ह वा अविदितार्षेयच्छंदोदै-
 वतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थापुं वच्छति गतं वा प्रति-
 पद्यते’ इत्युपक्रम्य ‘तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यात्’ इति । प्राणिनां च सु-
 खप्राप्तये धर्मा विधीयते । दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्र-
 विकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो, न विलक्षणविषयौ, इत्यतो धर्मा-
 धर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते । स्मृतिश्च
 भवति— “तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे । तान्येव प्रप-
 द्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ हिंसाहिंसे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृत्तानृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥” इति । प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते । शक्तिमूलमेव च प्रभवति । इतरथा आकस्मिकत्वप्रसंगात् । नचानेकाकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां, देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां, वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसंबन्धनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम् । नहीन्द्रियविषयसंबन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकत्वं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानक्षमत्वाच्चेष्टराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति । माननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः । समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः— “सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः” इति । यथा पूर्वास्मिन्कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति जगत्कृतं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः । या “अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति । एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत्” इति नक्षत्रेष्टिन्निधौ योऽग्निर्निर पद्यस्मै वाग्नये निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयति, इत्येवंजातीयका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या । स्मृतिरपि— “ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वर्यन्ते प्रसूतानां न्येवैभ्यो ददात्यजः ॥ यथर्तुवृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि न्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह । देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव ॥” इत्येवंजातीयका द्र व्या ॥३०॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥३१॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायां अस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते— देवादीनामनाधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् ? मध्वादिष्वसंभवात् । ब्रह्मविद्यायामधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषात् मध्वादिविद्यास्वप्नधिकारोऽभ्युपगम्येत । नचैवं संभवति । कथम् । ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ इत्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेष्वेवादित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत । पुनश्चा-

दित्यव्यापश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य 'य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति' इत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः ? कं वान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेयेयुः ? तथा 'अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः' 'वायुर्वाव संवर्गः' 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः भवति । तथा 'इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः' इत्यादिष्वप्युपसंबन्धेषूपपासनेषु तेषामेवर्षाणामधिकारः संभवति ॥३१॥

कुतश्च देवादीनामनधिकारः—

ज्योतिषि भावाच्च ॥३२॥

यदिदं ज्योतिर्मंडलं युस्थानमहोरात्राभ्यां बभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च । नच ज्योतिर्मंडलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयार्थित्वादिना वा योगोऽवगंतुं शक्यते, मृतादिवदचेतनत्वात् । एतेनान्यादयो व्याख्याताः ॥

स्यादेतत् । मंत्रार्थवादेतिहा पुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति । नेत्युच्यते । नहि तावल्लोको नाम किञ्चित्स्वतंत्रं प्रमाणं स्ति । प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्यभिचरितविषयेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते । नचात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमास्ति । इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात्प्रमाणान्तरमूलमाकांक्षति । अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् त्वर्थाः सन्तो न पार्यगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादि द्वावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मंत्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते । तस्मादभावो देवादीनां अधिकारस्य ॥३२॥

भावं तु । दरायणोऽस्ति ि ॥३३॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरा णस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य

देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसंभो-
धिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां संभवः । अर्थित्वसामर्थ्या-
तिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य । नच कचिदसंभव इत्येतावता यत्र संभवस्त-
त्राप्याधिकारोऽप्योद्यते । मनुष्याणामपि न वैष्णवाणादीनां सर्वेषु राज-
सूयादिष्वधिकारः संभवति । तत्र यो न्यायः । ऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्म-
विद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं— ‘द्यो यो
देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्’ इति । ‘ते
होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वोश्च लोकानामोति स-
र्वोश्च कामान्’ इति । ‘इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्’
इत्यादि च । स्मार्तमपि गंधर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि ॥

यदप्युक्तं ‘ज्योतिषि भावाच्च’ इति । अत्र ब्रूमः—ज्योतिरादिविष-
या अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं दे-
वतात्मानं समर्पयन्ति, मंत्रार्थवादादिषु तथा व्यवहारात् । अस्ति हैश्वर्ययो-
गाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं साम-
र्थ्यम् । तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे— ‘मेधातिथेर्मेधेति । “मेधातिथिं ह
एवाग्रनर्मिन्द्रो मेधो भूत्वा जहार” इति । स्मर्यते च— “आदित्यः पुरु-
षो भूत्वा कुंतीमुपजगाम ह” इति । मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽ-
भ्युपगम्यन्ते— ‘मृदब्रवीदापोऽवन्’ इत्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूत-
घातोरादित्यादिषु अचेतनत्वमभ्युपगम्यते । चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो
मंत्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तः ॥

यदप्युक्तं मंत्रार्थवादयोरन्याथार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसा-
र्थमिति । अत्र ब्रूमः— प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं, ना-
न्यार्थत्वमन्यार्थत्वं वा । तथाह्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्य-
स्तीत्येव प्रतिपद्यते । अत्राह— विषम उपन्यासः । तत्र हि तृणपर्णादिविषयं
प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभा-
वेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थेन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यव-
तुम् । नहि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक्प्रत्यायकत्वमस्ति ।
यथा ‘न सुरां पिबेत्’ इति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसंबन्धात्सुरापानप्रतिषेध ए-

वैकोऽर्थोऽवगम्यते । न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयं बंधात्सुरापानविधिर-
पीति । अत्रोच्यते— विषम उपन्यासः । युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्व-
यस्यैकत्वादान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम् । विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि
पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यन्तरं कैमर्थ्यवशेन कामं विधेः स्ता-
वकत्वं प्रतिपद्यन्ते । यथाहि— ‘वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः’ इत्यत्र वि-
ध्युद्देशवार्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना संबंधः, नैवं ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता
वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति’ इत्येषामर्थवाद-
गतानां पदानाम् । नहि भवति वायुर्वा आलमेतेति क्षेपिष्ठा देवता वा आ-
लमेतेत्यादि । वायुस्वभावसंकीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य, एवं विशिष्ट-
दैवत्वमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणांतर-
गोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धः
तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवा-
दः स्यादाहोस्वित्प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमा-
नवाद आश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मंत्रो व्याख्यातः । अपिच विधि-
भिरैवैन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । नहि
स्वरूपराहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते । नच चेतस्यनारूढस्यै तस्यै
तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । श्रावयति च— “यस्यै देवतायै ह-
विर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्” इति । नच शब्दमात्रमर्थस्वरूपं
भवति, शब्दार्थयोर्भेदात् । तत्र यादृशं मंत्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमव-
गतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि
व्याख्यातेन मार्गेण संभवनमंत्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साध-
यितुम् । प्रत्यक्षादिमूलमपि भवति । भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरंत-
नानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्य-
न्ते । यस्तु ब्रूयादिदानीं तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिरव्यवहर्तुं ।
र्थमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत् । इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः
क्षत्रियोऽस्तीति यात् । ततश्च राजसूयादिचोदनोपस्थ्यात् । इदानीमिव च
कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत । ततश्च व्यवस्थावि-
धायि । स्त्रमनर्थकं स्यात् । स्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरंतना देवादिभिः प्रत्यक्षं

व्यवजहुरिति स्थित्यते । अपिच स्मरन्ति— “स्वाध्यायादिष्टदेवता प्रयो-
गः” इत्यादि । योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलः स्मर्यमाणो न क्यते सा-
मात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति “पृथ्व्यते-
जोऽनिलखे समुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा
न मृत्युः प्रातस्य योगाग्निमयं शरीरम्” इति । ऋषीणामपि मंत्रब्राह्मणद-
र्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात् मूलमितिहा-
सपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति भवे निरालंबनाध्यवसातुं युक्ता ।
तस्मादुपपन्नो मंत्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्थित्वादि-
भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्शनान्यपि
एवमेवोपपद्यन्ते ॥३३॥

९ अपशूद्राधिकरणम् । ० ३४-३८ ।

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥३४॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वाधिकार उ-
क्तस्तथैव द्विजात्याधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशं-
कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति
वत्प्राप्तम् । अर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात् । “तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः”
इतिवत् ‘शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्तः’ इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
नधिकारकारणं शूद्रस्यानभित्वं न तद्विद्यास्वाधिकारस्यापवादकं लिंगम् ।
नह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च श्रौतं लिंगं
शूद्राधिकारस्योपोद्वलकम् । संवर्गविद्यायां हि नश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं
शूद्रशब्देन परामृशति— ‘अहं हारेत्वा शूद्रं वैव सह गोभिरस्तु’, इति ।
विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानसंपन्नाः स्मर्यन्ते । तस्मा-
दधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— न शूद्रस्याधिकारः, वे-
दाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वाधिक्रियते । नच
शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य । उपनयनस्य च
वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति ।
सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्री-
यस्य समर्थस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च समर्थस्याध्ययननिरा रणेन

निराकृतत्वात् । यच्चेदं 'शूद्रो यज्ञेऽनवकलतः' इति तन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवकलतत्वं द्योतयति, न्यायस्य साधारणत्वात् । यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिंगं मन्यसे, न तल्लिंगं, न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि लिंगदर्शनं द्योतकं भवति । नचात्र न्यायोऽस्ति । कामं चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात्, तद्विषयत्वात्, न सर्वासु विद्यासु । अर्थवादस्थत्वात् न क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत् हते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम् । कथमित्युच्यते— 'केवर एनमेतत्सन्तं युग्वानमिव रैकमात्थ' इत्यस्माद्धं सवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे, तामृषी रैकः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञताख्यापनायेति गम्यते । जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति । उच्यते— तदाद्रवणात् । शुचमभिदुद्राव, शुचा वाभिदुद्रुवे, शुचा वा रैकमभिदुद्रावेति शूद्रः । अवयवार्थसंभवात् रूढ्यर्थस्य चासंभवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥३४॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् ॥३५॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहाराल्लिंगात् गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते— 'अथ ह शौनके च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे' इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादगंतव्यम् । कापेययोगो हि चित्ररथस्यावगतः "एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयद्" इति । समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । 'तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगंतव्यम् । तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह मानायां विद्यायां संकीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्तुप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः । अतो न शूद्रस्याधिकारः ॥३५॥

स्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्च ॥३६॥

इतश्च न शू याधिकारः, यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः स्काराः प-

रामृदयन्ते—“तं होपनिन्ये” ‘अधीहि भगव इति होपससाद’ ‘ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत् वै वक्ष्यतीति ते ह समित्पान-यो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः’ इति च । ‘तान्हानुपनीयैव’ इत्यपि प्रद-शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति । शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते, “शूद्रश्चतु-र्थो वर्ण एकजातिः” इत्येकजातित्वस्मरणात् । “न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति” इत्यादिभिश्च ॥३६॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥३७॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रवृत्ते ‘नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं ोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः’ इति श्रुतिलिंगात् ॥३७॥

श्रवणाध्ययार्थप्रतिषेधात्स्मृते ॥३८॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः । यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति । वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रति-षेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावत् ‘अथास्य वेदमुपशृण्व स्रपुजतु-भ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्’ इति । ‘पद्यु ह वा एतत् इमशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छू-द्रसमीमे नाध्येतव्यम्’ इति च । अतएवाध्ययनप्रतिषेधः । यस्य हि समी-पेऽपि नाध्येतव्यं भवति स कथमश्रुतमधीयीत । भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । अतएव चार्थादर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रति-षेधो भवति ‘न शूद्राय मतिं दद्यात्’ इति, ‘द्विजातीनामध्ययनमिज्या दान-म्’ इति च । येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्या प्रभृतीनां ज्ञानो-त्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिषेद्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । “श्रावयेच्चतुरो वर्णाङ्ग” इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्यस्याधिकार-स्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् ॥३८॥

० कं नाधिकरणम् । सू० ३९ ।

पनात् ॥३९॥

अवसितः प्रासंगिकोऽधिकारविवारः । प्रकृतामेवेदानीं वाक्यार्थवि-चारणां प्रवर्तयिष्यामः । ‘यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् । महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति’ इति । एतद्वाक्यं ‘एजु

कंपने' इति धात्वर्थानुगमाल्लक्षितम् । अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पंदते, महच्च किंचिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतं, तद्विज्ञानाच्चासृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः, किं तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्प्रसिद्धेः पंचवृत्तिर्वायुः प्राण इति । प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्यात् । वायोश्चैवं माहात्म्यं संकीर्त्यते । कथम् । वमिदं जगत्पंचवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति । वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते । वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युस्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते । वायुज्ञानादेव चेदमसृतत्वम् । तथाहि श्रुत्यंतरम्— 'वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद' इति । तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम् । कुतः । पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रंथभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादंतराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि ? पूर्वत्र तावत् 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन' इति ब्रह्म निर्दिष्टं, तदेवेहापि संनिधानात् जगत्सर्वे प्राण एजतीति च लोकाश्रयवत्त्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽन्यं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, 'प्राणस्य प्राणम्' इति दर्शनात् । एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य । तथाचोक्तं— न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितः' इति । उत्तरत्रापि 'भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः' इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः । सवायुः कस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् । तदेवेहापि संनिधानात् 'महद्भयं वज्रमुद्यतं' इति च भयहेतुत्वं प्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽन्यं भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः । यथाहि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्यद्यहमस्य शा नं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तत एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो विभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तत इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथाच ब्रह्मविषयं श्रुत्यंतरं— 'भीषास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चैद्रश्च । 'मृत्युर्धावति पंचमः' इति । अमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते । ब्रह्म-

ज्ञानाद्व्यमृतत्वप्राप्तिः । 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽय-
नाय' इति मंत्रवर्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात्कचिदमृतत्वमभिहितं दापेक्षि-
कम् । तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय 'अतोऽन्यदार्तम्' इति
। आत्मादेरार्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः । 'अन्यत्र धर्मा-
दन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूतान्च भव्यान्च यत्तत्पश्यसि
तद्वद' इति परमात्मनः पृ त्वात् ॥३९॥

११ ज्योतिरधिकरणम् । सू० ४० ।

ज्योर्दर्शनात् ॥४०॥

'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रू-
पेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रूयते । तत्र संशय्यते, किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषय-
तमोपहं तेजः किंवा परं ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । प्रसिद्धमेव तेजो ज्यो-
तिःशब्दमिति । कुतः । तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । 'ज्योतिश्चरणाभि-
धानात्' [१.१.२४] इत्यत्र हि प्रकरणाज्ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्म-
णि वर्तते । चेह तद्वत्किञ्चित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथाच नाडी-
खण्डे— 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' इति
मुमुक्षुरादित्यप्राप्तिरभिहिता । तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति ।
एवं प्राप्ते मूः— परमेव ब्रह्म ज्योतिः शब्दम् । कस्मात् ? दर्शनात् ।
तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते, 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्य-
पहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञातिव्यत्वेन
च प्रतिज्ञानात् । 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति चानु धानात् ।
'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति चाशरीरतायै ज्योतिःसंपत्तेः
अस्याभिधानात् । ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः 'परं ज्योतिः' 'उ-
त्तमः पुरुषः' इति च विशेषणात् । तूक्तं मुमुक्षुरादित्यप्राप्तिरभिहितेति ।
नासावात्यंतिको मोक्षो गत्युत्क्रान्ति बंधात् । नह्यात्यंतिके मोक्षे गत्युत्क्रा-
न्ती इति वक्ष्यामः ॥४०॥

१२ र्थान्तरत्वव्यपदेशाधिकरणम् । सू० ४१ ।

आकाशोऽन्तरत्वादिक पदेशात् ॥४१॥

'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म दमृतं

आत्मा' इति श्रूयते । तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किंवा प्रसिद्धमेव भूता-
काशमिति विचारे, भूतपरिग्रहो युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन्रूढत्वात्,
नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात्, स्रष्टृ-
त्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिंगस्याश्रवणादिति । एवं प्राप्त इदमुच्यते— परमेव
ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । 'ते
यदंतरा तद्ब्रह्म' इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति । नच
ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति' सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपा-
भ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि निर्वहणं निरंकुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र
संभवति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादि-
ब्रह्मकर्तृकत्वश्रवणात् । ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्बोद्धृत्वमस्ति।
बाढमस्ति । अभेदस्त्विह विवक्षितः । नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च
स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिंगमभिहितं भवति । 'तद्ब्रह्म तदमुतं स आत्मा' इति च
ब्रह्मवादस्य लिंगानि । 'आकाशस्तल्लिगात्' [१.१.२२] इत्यस्यैवायं
प्रपञ्चः ॥४१॥

१३ सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् । ० ४२-४३ ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्यौर्भेदेन ॥४२॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते । बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके 'क्तम आत्मेति
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतज्योतिः पुरुषः' इत्युपक्रम्य भूयानात्मविष-
यः प्रपञ्चः कृतः । तत्किं 'सारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यं उतासंसारि-
स्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् ? संसारिस्वरूपमात्रवि-
षयमेवेति । कुतः । उपक्रमोप हाराभ्याम् । उपक्रमे 'योऽयं विज्ञानमयः
णेषु' इति शारीरल्लिगात् । उप हारे च ' वा एष महानज आत्मा
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति तदपरित्यागात्, मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थो-
पन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादि । एवं प्राप्ते ब्रूमः— परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं
वाक्यं न शारीरमात्रान्वाख्यानपरम् । स्मात् ? सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारी-
राद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावत् 'अयं पुरुषः शिनात्मना
संपरिष्वक्तो न बा किंचन वेद नान्तरम्' इति शरीराद्भेदेन परमेश्वरं व्य-
पदिशति । तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितुत्वात् । बा भ्यंतरवेदन -

संगे सति तत्प्रतिषेधसंभवात् । अज्ञः परमेश्वरः, वैज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् । तथोक्तान्तावपि 'अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति' इति जीवान्देदेन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्रापि शारीरो जीवः स्याच्छरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः । स्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते । यदुक्तमाद्यंतमध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति । अत्र ब्रूमः— उपक्रमे तावत् 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं, किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणास्यैकतां विवक्षति । यतो 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्येवमाद्युत्तरग्रंथप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते । तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति— 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स । एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षति, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च । कथमेतदन्नगम्यते । यत् 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति पदे पदे पृच्छति । यच्च 'अनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुषः' इति पदे पदे प्रतिवक्ति । 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हुदयस्य भवति' इति च । तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यामित्यवगंतव्यम् ॥४२॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥४३॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेव एतद्वाक्यमित्यवगंतव्यम् । यदस्मिन्वाक्ये पत्यादयः शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनपराः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' इत्येव-
तीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनपराः । 'स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवाधुना कनीयान्' इत्येवजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः । तस्मादसंसारि परमेश्वर इहोक्त इत्यवगम्यते ॥४३॥ इति श्रीमच्छंकरभगवत्पाद-
कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये थमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्रथमाऽये चतुर्थः पादः

आनुमानिकाधिकरणम् । सू० १-७ ।

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्— 'जन्माद्यस्य यतः' [१.१.२] इति । तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशंक्य तदशब्दत्वेन निराकृतम्— 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' [१.१.५] इति । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीतिं प्रपञ्चितं गतेन ग्रंथेन । इदं त्विदानीमवशिष्टमाशंक्यते— यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत् । अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः संदर्भः प्रवर्तते ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते-
दर्शयति च ॥१॥

आनुमानिकमप्यनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते— 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः' इति । तत्र य एव यन्नामानो यत्कमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते । तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः, शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसंभवात्, स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते । तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् । तदेव च जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् । नैतदेवम् । नह्येत्काठकं वाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् । नह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतंत्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते । शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते । सच शब्दो, न व्यक्तमव्यक्तमिति, यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे सुदुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते । नचायं कस्मिंश्चिद्रूढः । या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते । नच क्रममात्र-

सामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न श्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति । प्रकरणानिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते । शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । कुतः । प्रकरणात्परिशेषाच्च । तथाह्यनंतरातीतो ग्रंथ आत्मशरीयदीनां रथिरथादिरूपककल्पितं दर्शयति— ‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । विद्धि तु रथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचराह । आत्मोन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः ॥’ इति । तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः सारमधिगच्छति । यतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायां, तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इंद्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं दर्शयति— ‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा । परा गतिः ॥’ इति । तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव । अर्था ये शब्दादयो विषया इंद्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् । ‘इंद्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वम्’ इति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्य मनसः परत्वं, मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनस्तु परा विद्धिः । बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुप पीति । बुद्धेरात्मा महान्परः, यः ‘आत्मानं रथिनं विद्धि’ इति रथित्वेनोपक्षिप्तः । कुतः । आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् । अथवा “मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः । प्रज्ञा संविच्चित्तिश्च स्मृतिश्च परिपते ॥” इति स्मृतेः, “यो ब्रह्माणं विदति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहीणोति तस्मै” इति च श्रुतेः या थमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परा प्रातिष्ठा । सेह महानात्मेत्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता ती हिरण्यहोपदिश्यते । तस्या अप्यस्मदीयाम्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिन् पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन

रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् । परमार्थतः तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते । इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृताव्येव परमपददिदर्शयिष्या मनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियमगोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपक ल्पनया सारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता । तथाच 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥' इति वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्व क्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति— 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेतद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥' इति । एतदुक्तं भवति— वाचं मनसि संयच्छेत् वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्ध्याव्यवसायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तव्यग्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् । महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति च । तदेवं पूर्वापसलोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥१॥

सूक्ष्मं ७ दहृत्वात् ॥२॥

उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशंक्यते— कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात्तरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं, अस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते— सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति, तथापि तस्य त्वारंभकं भूतसूक्ष्मव्यक्तशब्दमर्हति । प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा "गोभिः श्रीणीत मत्सरम्" इति । श्रुतिश्च— 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इतीदमेव व्याकृतनामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥२॥

दधी त्वादर्थवत् ॥३॥

अत्राह यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं

अव्यक्तशब्दाहमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दाहृत्य प्रति-
ज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापञ्चेत । अस्यैव जगतः
प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते— यदि वयं स्वतंत्रां
कांचित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम, प्रसंजयेम तदा प्रधानका-
रणवादम् । परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न
तत्रा । सा चावस्थाभ्युपगंतव्या । अर्थवती हि । नहि तया विना
परमेश्वरस्य खण्ड्यत्वं सिद्धयति । शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्ता-
नां च पुनरनुत्पत्तिः । कुतः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्या-
त्मिका हि बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिः,
यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं क्वचि-
दाकाशशब्दनिर्दिष्टं— ‘एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च’
इति श्रुतेः । क्वचिदक्षरशब्दोदितं— ‘अक्षरात्परतः परः’ इति श्रुतेः । क-
चिन्मायेति सूचितम्— “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्”
इति मंत्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सा माया, तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्य
अशक्यत्वात् । तदिदं ‘महतः परमव्यक्तम्’ इत्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वात्
महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान् । यदा तु जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधी-
नत्वाज्जीवभावस्य, महतः परमव्यक्तमित्युक्तम् । अविद्या ह्यव्यक्तम् । अ-
विद्यावत्त्वेनैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः संततो वर्तते । तच्च अव्यक्तगतं
महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्यपि शरीरवदि-
न्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैव अभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणं
इन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य ॥

अन्ये तु वर्णयन्ति— द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं य-
द्विदसुपलभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते— ‘तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति संपरि-
ष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्’ इति । तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वत्र रथ-
त्वेन संकीर्तितम् । इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तश-
ब्दाहृत्वात् । तदधीनत्वाच्च बंधमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम् । यथा-
र्याधीनत्वादिन्द्रियव्यापार यैन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति । तैस्त्वेतद्व्यक्तव्यं, अ-
विशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन संकीर्तिं त्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशि-

ष्टत्वयोः, कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न नः स्थूलमपीति । आम्नात-
स्या प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाम्नातं पर्यनुयोजुम् । आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्मं
एव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्यक्तत्वात्तस्येति चेत् । न । एकवाक्यताधी-
नत्वादर्थप्रतिपत्तेः । नहीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कंचिदर्थं
प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात् । नचाकांक्षामन्तरेणैकवाक्य-
ताप्रतिपत्तिरस्ति । तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकांक्षायां यथाकां
संबन्धेऽभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवा, कुतः आम्नातस्यार्थ-
प्रतिपत्तिः । नचैवं संतव्यं, दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य
तु दृष्टव्यमिति तथा सुशोधत्वादग्रहणमिति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्वि-
वक्ष्यते । नह्यत्र शोधनविधायि किंचिदाख्यातमस्ति । अनंतरनिर्दिष्टत्वात्तु
किं तद्विष्णोः परमं पदमितीदमिह विवक्ष्यते । तथाहीदमस्मात्परमिदं अ-
स्मात्परमित्युक्त्वा 'पुरुषान्न परं किंचित्' इत्याह । सर्वथापि त्वानुमानिक-
निराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु, न नः किंचिच्छेद्यते ॥३॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥४॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते, गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति
वदद्भिः । नहि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति ।
कचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति । नचेदमिहाव्यक्तं
ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः । नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति
वाक्यमस्ति । नचानुपदिष्टपदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुम् । त-
स्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते । अस्माकं तु रथरूपककलत्रश-
रीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥४॥

वदतीति चे प्रा ० हि प्र रणात् ॥५॥

अत्राह सांख्यः— 'ज्ञेयत्वावचनात्' इत्यसिद्धम् । कथम् । श्रूयते
ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्— 'अशब्दमस्पर्शमरूप-
मव्ययं तथाऽऽरसं नित्यमगंधवच्च यत् । अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचा-
य्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥' इति । अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं
महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, तस्मात्प्रधान-
मेवेदं, तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति । अत्र ब्रूमः— नेह प्रधानं निचा-

व्यत्वेन निर्दिष्टम् । प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः । प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते 'पुरुषा परं किञ्चित्सा का सा परा गतिः' इत्यादिनिर्देशात्, 'ए वैषु भूतेषु गूढोत्मान प्रकाशते' इति च दुर्ज्ञातत्ववचनेन स्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षात् । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इति च तज्ज्ञानायैव वाङ्गादिसंयमस्य विहितत्वात् । त्व्युमुख-प्रमोक्षणफलत्वाच्च । नहि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति विवक्षितम् । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यते इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते । तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥५॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्या : प्रश्नश्च ॥६॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव पदार्थानां अग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्प्रथे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः । नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत् 'स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो ब्रूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम्' इत्याग्निविषयः प्रश्नः । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके । यमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशि स्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥' इति जीवविषयः प्रश्नः । 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृता । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥' इति परमात्माविषयः । प्रतिवचनमपि 'लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा' इत्याग्निविषयम् । 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥' इति । व्यवहितं जीवविषयम् । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादिबहुप्रपञ्चं परमात्माविषयम् । नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति । अपृष्टत्वाच्चानुपन्यसनीयत्वं तस्येति ॥

अत्राह— योऽयमात्मविषयः प्रश्नो 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति' इति, किं एवायं 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति पुनरनुकृत्यते, किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति । किंचातः । स एवायं प्रश्नः पुनरनुकृत्यत इति यद्युच्येत, तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्नि-

विषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासौ इति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इत्युच्येत, ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः । एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति ॥

अत्रोच्यते— नैवं वयमिह वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कञ्चित्कल्पयामो वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतस्येति पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरे पितुः सौमनस्यं वरे । द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम्, 'येयं प्रेते' इति 'वराणामेष वरस्तृतीयः' इति लिङ्गात् । तत्र यदि 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति । अपूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात् । जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति । प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वात् । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः । न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत् । न । जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात् । भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात् । न त्वन्यत्वमस्ति । 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शरीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति । सति हि प्रसंगे प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसंगश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पृच्छारीरस्य भवति, न परमेश्वरस्य । तथा— 'स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥' इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति । प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति दान्तरि द्वान्तः । तथाग्रे— 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योः मृत्युमाम्नोति य इह नानेव पश्यति ।' इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति ।

तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानंतरं 'अन्यं वरं नचिकेतो वृषीष्व'
 इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल,
 तदैर्न मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याऽविद्याविभागप्रदर्शनेन च
 'विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त' इति प्रश-
 स्य प्र मपि दीयं प्रशंसन्यदुवाच— 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं
 गह्वरे' पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति॥'
 इति, तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते । यत्प्रश्न-
 मित्तां च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेताः, यदि तं विहाय प्रशं-
 सानंतरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् ।
 तस्मात् 'वेयं प्रेते' इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम् 'अन्यत्र धर्मात्' इति ।
 यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तददूषणम् । तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृ-
 च्छ्यमानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टं, उत्तरत्र
 तु स्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति । यावद्व्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादि-
 गोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । तन्निवृत्तौ तु प्राज्ञ एव त्वम-
 सीति श्रुत्या प्रत्याख्यते । नचाविद्यावस्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽ-
 स्ति । यथा कश्चित्संतमसे पतितां कांचिद्रज्जुमहिं मन्यमानो भीतो वेपमानः
 पलायते, तं चापरो ब्रूयान्मा भैषीर्नायमही रज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्याहि-
 कृतं भयमुत्सृजेद्रेपथुं पलायनं च । नत्वाहिवुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तु-
 नः कश्चिद्विशेषः स्यात् । तथैवैतदपि द्रष्टव्यम् । ततश्च 'न जायते म्रियते
 वा' इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनम् । सूत्रं त्वविद्या-
 कल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् । एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्न-
 स्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसा-
 रस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते । उत्तरस्य तु
 धर्माद्यत्ययसंकीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति । ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना ।
 प्रवानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥६॥

महद्वच्च ॥७॥

यथा महच्छब्दः सांख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव
 वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । 'बुद्धेरात्मा महान्परः' 'महान्तं विभुमात्मानम्'

“वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्” इत्येवमादौ आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः । तथाव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति । अतश्च नास्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥७॥

२ चमसाधिकरणम् । सू० ८-१० ।

चमसवद्विशेषा ॥८॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह । कस्मात् । मंत्रवर्णात्— “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” इति । अत्र हि मंत्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । लोहितं रजो रजनात्मकत्वात् । शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात् । कृष्णं तम आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति । न जायत इति च अजा स्यात्, ‘मूलप्रकृतिराविकृतिः’ इत्यभ्युपगमात् । नन्वजाशब्दच्छागायां रूढः । बाढम् । सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या, विद्याप्रकरणात् । सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति । तां प्रकृतिमज एकः पुरुषो जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वानुशेते । तामेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया सं रति । अन्यः पुनरजः पुरुषः उत्तमविवेकज्ञानो विरक्तो जहात्येनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गं परित्यजति । मुच्यत इत्यर्थः । तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— नानेन मंत्रेण श्रुतिमत्त्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् । नह्ययं मंत्रः स्वातंत्र्येण कंचिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते ।

वर्त्रापि यथा कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसंपादनोपपत्तेः । सांख्यवाद एव इहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । चमसवत् । यथाहि ‘अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः’ इत्यस्मिन्मंत्रे स्वातंत्र्येण अयं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् । वर्त्रापि यथाकथंचिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एवमिहाप्यविशेषो, ‘अजामेकां’ इत्यस्य मंत्रस्य । नास्मिन्मंत्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नियंतुम् ॥८॥

त्र तु ‘इदं तच्छि र एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः’ इति वाक्यशेषाच्चम विशेषप्रतिपत्तिर्भवति । इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति ।

ब्रूमः—

ज्योतिरुपक्रमा तु । धीय एके ॥९॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोबलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रा-
य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भूतत्रय क्ष-
णैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा । कस्मात् । तथाह्येके शाखिनस्तेजो-
बलानां परमेश्वरादुत्पत्तिमात्मनाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति—‘यद-
ग्रे रोहितं रूपं तेज स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुण्डं तदन्नस्य’ इति । तान्ये-
वेह तेजोबलानि प्रत्यभिज्ञायन्ते रोहितादिशब्द इमान्यात् । रोहितादीनां च
शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्भाक्त्वाच्च गुणविषयत्वस्य । असंदिग्धेन च
संदिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते । तथेहापि “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किं-
कारणं ब्रह्म” इत्युपक्रम्य “ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स गु-
णैर्निगूढाम्” इति पारमेश्वर्याः शक्तेः मस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽ-
मात् । वाक्यशेषेऽपि “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं महेश्वरम्”
इति “यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः” इति च तस्या एवावगमान्न स्वतंत्रा
काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामंत्रेणात्मनायते इति शक्यते । कुम् । प्रकर-
णान्तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्था अनेनापि
मंत्रेणात्मनायत इत्युच्यते । तस्याश्च स्वाविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥९॥

कथं पुनस्तेजोबलात्मना त्रैरूप्येण त्रिरूपाजा प्रतिपत्तुं शक्यते । या-
व । न तावत्तेजोबलैष्वजाकृतिरस्ति । नच तेजोबलानां जातिश्रवणादजाति-
निमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीति । अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥१०॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दः । नापि यौगिकः । किं तर्हि कल्प-
नोपदेशोऽयम् । अजारूपककृततिस्तेजोबलक्षणायाश्चरयोनैरुपदिश्यते ।

। हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहि शुक्लकुण्डवर्णा स्याद्बहुवर्करा रू-
पवर्करा च, । च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत, कश्चिच्चैनां भुक्तभो ।

। त्, एवमियमपि तेजोबल क्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहु रूपं चराचर-
क्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा च परि-
त्यज्यत इति । नचेदमाशंकितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो ज । तीत्यतः

क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । नह्यिं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपा-
दयिषा किंतु बंधमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषा एवैषा । प्रप्रिं तु भेदमनूद्य
बंधमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । भेदस्तूपाधिनिर्णीतो मिथ्याज्ञानकल्पितो न
पारमार्थिकः । ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’
इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् । यथा आदित्यस्यामधुनो मधुत्वम् [छां.
.१], वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वम् [बृ.५.८], द्युलोकादीनां चानग्रीनामग्नि-
त्वम् [बृ.८.२.९] इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं
कल्प्यत इत्यर्थः । तस्मादविरोधस्तेजोबन्धवजाशब्दप्रयोगस्य ॥१०॥

३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् । सू० ११-१३ ।

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥११॥

एवं परिहृतेऽप्यजामंत्रे पुनरन्यस्मान्मंत्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । ‘य-
स्मिन्पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मा-
मुतोऽमुतम्’ इति । अस्मिन्मंत्रे पंच पंचजना इति पंचसंख्याविषयाऽपरा
पंचसंख्या श्रूयते पंचशब्दद्वयदर्शनात् । त एते पंचपंचकाः पंचविंशतिः
पद्यन्ते । तथा पंचविंशतिसंख्यया यावन्तः संख्येया आकांक्ष्यन्ते तावन्त्येव
च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते— “मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-
विकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति ।
तथा श्रुतिप्रसिद्धया पंचविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पंचविंशति-
त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् ॥

तो मूः— न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा
कर्तव्या । कस्मात् । नानाभावात् । नाना ह्येतानि पंचविंशतितत्त्वानि ।
नैषां पंचशः पंचशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पंचविंशतेरन्तराले पराः पंच
पंच ख्या निविशेरन् । नह्येकनिबंधनमंतरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या
निविशन्ते । अथोच्येत—पंचविंशतिं ख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते, यथा “पंच
सप्त च वर्षाणि न वर्षं शतक्रतुः” इति द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयति
तद्वदिति । तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन्पक्षे दोषो यल्लक्षणा यणीया
स्यात् । परश्चात्र पंचशब्दो जनशब्देन मस्तः पंचजना इति, पारिभाषि-
केण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगान्तरे च “पंचानां त्वा पंचजनानाम्”

इत्यैकपदैकस्वयैकविभक्तिकत्वावगमात् । मस्तत्वाच्च न वीप्सा पंच पंचेति । नच पंचकद्वयग्रहणं पंच पंचेति । नच पंच 'ख्याया एकस्याः पंचसंख्यया परया विशेषणं पंच पंचका इति । उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् । नन्वापन्नपंचसंख्याका जना एव पुनः पंचसंख्यया विशेष्यमाणाः पंचविंशतिः प्रत्येष्यन्ते । यथा पंच पंचपूल्य इति पंचविंशतिपूलाः प्रतीयन्ते तद्वत् । नेति ब्रूमः । युक्तं यत्पंचपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात्कतीति सत्यां भेदाकांक्षायां पंच पंचपूल्य इति विशेषणम् । इह तु पंच जना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकांक्षायां न पंच पंचजना इति विशेषणं भवेत् । भवदपीदं विशेषणं पंचसंख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः । तस्मात्पंच पंचजना इति न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेकाच्च न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायम् । अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पंचविंशतिसंख्यायाः । आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य 'तमेव मन्य आत्मानम्' इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च चेतनः पुरुषः । स च पंचविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्येत । अर्थान्तरपरिग्रहे वा तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्ताविरुद्धः प्रसज्येत । तथा 'आकाशश्च प्रतिष्ठितः' इत्याकाशस्यापि पंचविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पंचविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत ? जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । कथं तर्हि पंच पंचजना इति । उच्यते— "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति विशेषणस्मरणात्संज्ञायामेव पंचशब्दस्य जनशब्देन समासः । ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पंचजना नाम विवक्ष्यन्ते, न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण । ते कतीत्यस्यामाकांक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यते । पंचजना नाम ये केचित्ते च पंचैवेत्यर्थः । तर्पयः सतेति यथा ॥११॥

के पुनस्ते पंचजना नामेति, तदुच्यते—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥१२॥

'यस्मिन्पंच पंचजनाः' इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपानिरूपणाय प्राणादयः पंच निर्दिष्टाः— 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रो-

त्रमन्नस्यान्नं मनो ये मनो विदुः' इति । तेऽत्र वाक्यशेषगताः 'निधाना-
त्पंचजना विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः ? तत्त्वेषु वा कथं
नशब्दप्रयोगः ? समाने तु प्रसिद्धयति क्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव
ग्रहीतव्या भवन्ति । जनं ब्रंधाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनव-
चनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः 'ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः' इत्यत्र ।
'प्राणो ह पिता प्राणो ह माता' इत्यादि च ब्राह्मणम् । समासबलाच्च समुदा-
यस्य रूढत्वमविरुद्धम् । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याश्रयितुम् ।
शक्योद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धार्थसंनिधाने ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्य-
मानः समभिव्याहाराच्च द्विषयो नियम्यते, यथा 'उद्भिदा यजेत' 'यूपं छिन-
त्ति' 'वेदिं करोति' इति, तथायमपि पंचजनशब्दः समासान्वाख्यानाद-
वगतसंज्ञाभावः संज्ञाकांक्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते ।
कैश्चित्तु देवाः पितरो गंधर्वा असुरा रक्षांसि च पंच पंचजना व्याख्याताः ।
अन्यैश्च चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः परिगृहीताः । कचिच्च "यत्पांचजन्य-
या विशा" इति प्रजापरः प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह
न कश्चिद्विरोधः । आचार्यस्तु न पंचविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंप-
रतया 'प्राणादयो वाक्यशेषात्' इति जगाद ॥१२॥

भवेयुस्तावत्प्राणादयः पंचजना माध्यंदिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वाम-
नन्ति । काण्वानां तु कथं प्राणादयः पंचजना भवेयुर्येऽन्नं प्राणादिषु नाम-
नन्तीति । अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकैषामसत्यन्ने ॥१३॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पंचसंख्या पूर्येत । तेऽपि हि
'यस्मिन्पंच पंचजनाः' इत्यतः पूर्वस्मिन्मंत्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योति-
रधीयते— 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति । कथं पुनरभ्येषामपि तुल्यव-
दिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमंत्रगतया पंचसंख्यया केषांचित् गृह्यते केषां-
चिन्नेति । अपेक्षाभेदादित्याह । माध्यंदिनानां हि समानमंत्रपठितप्राणादि-
पंचजनलभान्नास्मिन्मंत्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति । तदभात्तु का-
ण्वानां भवत्यपेक्षा । अपेक्षाभेदाच्च मानेऽपि मंत्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे ।
यथा मानेऽप्यतिरात्रे वच भेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं नः

तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयास्ति । स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्यते ॥१३॥

४ कारणत्वाधिकरणम् । सूः १४-१५ ।

कारणत्वेन च दिषु यथाऽपि पदिष्टोक्तेः ॥१४॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणम् । प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिः । मान्यं वेदान्तवाक्यानाम् । प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वं । तत्रेदमपरमाशङ्क्यते— न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मविषयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यम् । कस्मात् ? विगानदर्शनात् । प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात् । तथाहि— क्वचित् ‘आत्मन आकाशः संभूतः’ इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते । क्वचित्तेज आदिका— ‘तत्तेजोऽसृजत’ इति । क्वचित्प्राणादिका— ‘स प्राण सृजत प्राणान्ब्रूह्म’ इति क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते— ‘स इमं लोकां सृजत । अमो मरीचीर्मरमापः’ इति । तथा क्वचिदत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते— ‘असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत’ इति । ‘असदेवेदं अ आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्’ इति च । क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते— ‘तद्वैक आदुरसदेवेदमग्र आसीत्’ इत्युपक्रम्य ‘कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेतेति सत्त्वेवोम्येदमग्र आसीत्’ इति । क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते— ‘तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत’ इति । एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या । स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्यः । इति एवं प्राप्ते ब्रूमः— त्वपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न सृष्टरि किञ्चिद्विगानमस्ति । कुतः । यथाव्यपदि शोक्तेः । यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते वैश्वः सर्वेश्वरः वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, थाभूत एव वेदान्तान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते । तद्यथा— ‘त्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म’ इति । अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण तद्विषयेण कामयितुत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्विषयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरंपरया चान्तरनुप्रवेशनेन वैश्वं

अंतः प्रत्यगात्मानं निरधारयत् । 'बहु स्यां प्रजायेय' इति चात्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन ज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत । तथा 'इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' इति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक्सृष्टेरद्वितीं स्रष्टारमाचष्टे । तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म कारणत्वेन विशां तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते— 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत' इति । तथा 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजै' इति च । एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्य-विषयं तु विगानं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकम् । नच कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतं अधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुम् । अतिप्रसंगात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयमपि विगानं 'न वियदश्रुतेः' [२.३.१] इत्यारभ्य । भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात् । नह्ययं सृष्ट्यादिप्रपंचः प्रतिपिपादयिषितः । नहि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा । नच कल्पयितुं शक्यते, उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपंचस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थां— 'अन्नेन सोम्य शुणेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुणेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुणेन सन्मूलमन्विच्छ' इति । मृदादि-च्छान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपंचः श्राव्यत इति गम्यते । तथाच संप्रदायविदो वदन्ति— "मृल्लोहविस्फुल्लिगाद्यैः सृर्यां चोदिता न्यथा । उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥" इति । ब्रह्मप्रतिपत्तिप्रतिबद्धं तु फलं श्रूयते— 'ब्रह्मविदामोति परम्' 'तरति शोकमात्मवित्' "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" इति । प्रत्यक्षावगमं चेदं फलम् । 'तत्त्वमसि' इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥१४॥

यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितं— 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादि, तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते—

समाकर्षात् ॥१५॥

'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन भा

ते । यतः 'असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चे-
द्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः' इत्य द्वादोपादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमथादि-
कोशपरंपरया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य 'जोऽकामयत' इति तमेव प्रकृतं समा-
कृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छावयित्वा 'तत्सत्यमित्याचक्षते' इति चोपसंहृत्य
'तदप्येष श्लोको भवति' इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति—
'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति । यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रे-
येत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसंबद्धं वाक्यमापद्येत । तस्मान्नाम-
रूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापे-
क्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मादिवासीदित्युपचर्यते । एषैव 'असदेवेदमग्र
आसीत्' इत्यत्रापि योजना । 'तत्सदासीत्' इति समाकर्षणात् । अत्यन्ता-
भावाभ्युपगमे हि तत्सदासीदिति किं समाकृत्येत? 'तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र
आसीत्' इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकौयमतोपन्यासः । क्रियायामिव
वस्तुनि विकल्पस्यासंभवात् । तस्मात् श्रुतिपरिग्रहीतसत्पक्षदाढ्यायैवायं मंद-
मतिपरिकल्पितस्य असत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् । 'तद्वेदं तर्ह्य-
व्याकृतमासीत्' इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते, 'स एष
इह प्रविष्ट आनखाग्रम्यः' इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् ।
निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलंबिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना
कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृत्येत? चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः
श्रूयते । अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् 'पश्यंश्चक्षुः श्रण्वञ्चश्रोत्रं मन्वानो
मनः' इति । अपिच यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् ।
ध्यक्षं व्याक्रियते एवमादिसर्गोऽपीति गम्यते । दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः ।
श्रुत्यन्तरमपि 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवापि' इति सा-
ध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति । व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः
सत्येव परमेश्वरे व्याकर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा लूयते केदारः स्वयं-
मेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षितं कर्त्रे-
तरमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा गम्यते ग्राम इति ॥१५॥

५ । लाक्यधिकरण । सू० १६-१८ ।

जगद्वाचित्वात् ॥ ६॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते— “यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः” इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विषयः । किं तावत्प्रातम् ? प्राण इति । कुतः । ‘यस्य वैतत्कर्म’ इति श्रवणात् । परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् । वाक्यशेषे च ‘अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् । ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना ‘आदित्ये पुरुषश्चंद्रमसि पुरुषः’ इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम् । ‘कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते’ इति श्रुत्यंतरप्रसिद्धेः । जीवो वायमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम् ‘यस्य वैतत्कर्म’ इति ।

ऽपि भोक्तृत्वान्नोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वपदघटे । वाक्यशेषे च जीवलिंगमवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तृत्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामंत्र्य आमन्त्रणशब्दाश्रवणात्प्राणादीनां अभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यि घातोत्थापनात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति । तथा परस्तादपि जीवलिंगमवगम्यते— “तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुंक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुंजन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुंक्ते एवमेवैत आत्मानः एतमात्मानं भुंजन्ति” इति । प्राणभृत्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् । तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो, न परमेश्वरः, तल्लिंगानवगमादिति । एवं प्राते ब्रूमः परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्ता स्यात् । कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बा ।-किरजातशत्रुणा ह ‘ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इति संवदितुमुपचक्रमे । स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषानमुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव । तमजातशत्रुः ‘मृषा वै खलु मा संवदिष्टा ब्रह्म ते ब्रवाणि’ इत्यमुख्यब्रह्मादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप । यदि सोऽयमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो ऽध्येत । तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वं चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातंत्र्येणावकल्पते । ‘यस्य वैतत्कर्म’ इत्यपि नायं परिस्पन्दणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देः ।

तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् । असंशब्दितत्वाच्च । नापि पुरुषाणामयं निर्देशः । एतेषां पुरुषाणां कर्तृत्वेव तेषां निर्दिष्टत्वात् । लिंगवचनविगानाच्च नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरोपात्तत्वात् । पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसंनिहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्च वदेन निर्दिश्यते । क्रियत इति च तदैव जगत्कर्म । ननु जगदप्यप्रकृतमसंशब्दितं च । सत्यमेतत् । तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन संनिधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते, न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेषसंनिधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भवति— य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता, किमनेन विशेषेण, यस्य वा कृत्स्नं एव जगदविशेषितं कर्मेति । वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानम् । एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्याविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपादिश्यते । परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेषु अवधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताज्जीवलिंगान्मुख्यप्राणलिंगाच्च तयोरेव अन्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति । तत्परिहर्तव्यम् । यत्रोच्यते परिहृतं चैतत् । ‘नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्’ [१.१. ३१] इत्यत्र । त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतन्न्याय्यम् । उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते । तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् । उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते— ‘सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद’ इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैव इदमपि वाक्यं निर्णीयेत । न निर्णीयते । “यस्य वैतत्कर्म” इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् । तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशंका पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः ‘प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः’ इत्यत्र । जीवलिंगमप्युपक्रमोपसंहा-

रयोः ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥१७॥

अन्यार्थं जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ ८॥

अपिच नैवात्र विवदितव्यं जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्ब्रह्मप्रधानं वेति । यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमास्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते । कस्मात् ? प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत्सुतपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते— ‘कैष एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतदभूत्कुत एतदागात्’ इति । प्रतिवचनमपि ‘यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति’ इत्यादि, ‘एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः’ इति च । सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति । परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधतास्वस्थतारूपः स्वापः उपाधिजनितविशेष-विज्ञानरहितं स्वरूपं, यतस्तद्भुंशरूपमागमनं, सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते । अपिचैवमेके शास्त्रिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमात्राय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति— ‘य एष विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदाभूत्कुत एतदागात्’ इति प्रश्ने । प्रतिवचनेऽपि ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते’ इति । आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः ‘दहरोऽस्मिन्नेतराकाशः’ इत्यत्र । ‘व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति’ इति चोपाधिमतमात्मानमन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणानिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥१८॥

६ वाक्यान्वय धिकरण । सू० ९-२२ ।

वाक्यान्वयात् ॥१९॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽधीयते— ‘न वा अरे पत्युः कामाय’ इत्युपक्रम्य ‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो संतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं व विदितम्’ इति । तत्रैताद्विचिकित्सते— किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदि-

श्यते आहोस्वित्परमात्मेति । कुतः पुनरेषा विचिकित्सा ? प्रियसंसूचितेनात्म-
ना भोक्तोपक्रमद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति । तथात्मविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति । किं तावत्प्राप्तम् । विज्ञानात्मोपदेश इति ।
कस्मात् ? उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं
जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानुपक्रम्य अनंतर-
मिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्यान्यस्यात्मनः स्यात् ? मध्येऽपि 'इदं
महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय अन्येवानुविन-
श्यति न प्रेत्य संजाति' इति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्र व्यस्य भूतेभ्यः
समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति । तथा
'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति कर्तुवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञाना-
त्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति । तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्व-
त्वाद्भोग्यजातस्य औपचारिकं द्रष्टव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— परमात्मोप-
देश एवायम् । कस्मात् ? वाक्यान्वयात् । वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेष्यमाणं
परमात्मानं प्रति अन्वित यवं लक्ष्यते । कथमिति, तदुपपाद्यते— 'अमृ-
तत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य 'येनाहं नामृता
स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्यमृत-
त्वमाशासानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्यः आत्मविज्ञानमिदमुपदिशति ।
नचान्यत्र परमात्मविज्ञानात् अमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति ।
तथा चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणवि-
ज्ञानान्मुख्यमवकल्पते । नचैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानंतरेण ग्रंथेन तदेवोपपादयति 'ब्रह्म तं परादाद्यो
अन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' इत्यादिना । यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात् नोऽन्यत्र
स्वातंत्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं
जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्य 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति सर्वस्य वस्तुजातस्य
आत्माव्यतिरेकमवतारयति । दुंदुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति ।
'अस्य महतो भूतस्य निःश्रुतमेतद्यद्वेदः' इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो
नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति । वैका-
यनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य अन्तःकरणस्य प्रपञ्चस्य एकायनं

अनंतरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मनमेवैनं गमयति ।
स्मात्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥१९॥

यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश
इति, अत्र ब्रूमः—

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमर्थः ॥२०॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा 'आत्मानि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' 'इदं
सर्वं यदयमात्मा' इति च । तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतद्विज्ञं य-
त्प्रियं सूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनम् । यदि हि विज्ञानात्मा परमात्म-
नोऽन्यः स्यात्ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञायत इत्येकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत । तस्मात्प्रतिज्ञासिद्धयर्थं विज्ञानात्मपर-
मात्मनोः अभेदांशिनोपक्रमणमित्याश्रमर्थ्य आचार्यो मन्यते ॥२०॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ॥२१॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिं पर्याप्तं कलुषाभूत-
ज्ञानध्यानादि षडानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहादि घातादुत्क्रमिष्यतः परमा-
त्मैक्योपपत्तेः इदमभेदेनोपक्रमणं इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं
भवति— 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् मुत्थाय परं ज्योतिरुपपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन
पयति— 'यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
था विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति । यथा लो-
नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय मुद्रमुपयन्ति, एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव
नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि तत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
योः ह्यतयै ॥२॥

अवस्थितेरिति का : ॥२२॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानात् उपपन्नमिदं -
भेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथाच ब्राह्मणम्— 'अ-
नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्येवंजातीयकं परस्यैवा-
नो जीवभावेनावस्थां दर्शयति । मंत्रवर्णश्च— " वार्णि रूपाणि वि-
चित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" इत्येवंजातीयकः । नच तेजः -

भूतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक्सृष्टिः श्रुता, येन परस्मादात् नोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् । काशकृत्स्नस्याचार्यस्य अविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् । आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं, थापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति सापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते । तत्र काशकृत्स्न्यं मतं श्रुत्यनु गीति गम्यते, प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । एवंच सति तज्ज्ञानादभूतत्वमवकल्पते । विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृति बंधे प्रलयप्रसंगान्न तज्ज्ञानादभूतत्वमवकल्पेत । अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासंभवादुपाध्याश्रयं नामरूपं जीव उपचर्यते । अतएवोत्पात्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या ॥

यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः' । इदमत्र प्रतिज्ञातम्— 'आत्मानि विदिते सर्वे विदितं भवति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति च । उपपादितं च, सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्य एकप्रसवत्वात् एकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोः अव्यतिरेकप्रतिपादनात् । तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिंगं यन्महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते । अभेदे हि त्येकविज्ञानेन र्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति । 'मिष्यत एवंभावादित्यौ लोमिः' । उक्तामिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादि । मर्त्यात्संप्र ऋस्य परेणात्मनैक्यसंभवादिवभेदाभिधानं इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' । अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेन अवस्थानादुपपन्नामिदं अभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । ननूच्छेदाभिधानमेतत् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति । कथमेतदभेदाभिधानम् ? नैष दोषः । विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायम् । 'अत्रैव मा भगवानमूमुह प्रेत्य 'ज्ञास्ति' इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्यार्था-

न्तरस्य दर्शितत्वात्— ‘न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमा-
 नुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति’ इति । एतदुक्तं भवति कू-
 टस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसंगोऽस्ति । मात्राभिस्त्वस्य
 भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिर गो विद्यया भवति । संसर्गाभावे च
 तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावात् ‘न प्रेत्य संज्ञास्ति’ इत्युक्तामिति । यदप्युक्तं—
 ‘विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञा-
 नात्मन एवेदं द्रष्टव्यमिति, तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम् ।
 अपिच ‘यत्र हि द्वैतामिव भवति तादितर इतरं पश्यति’ इत्यारभ्याविद्यावि-
 षये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू-
 तत्केन कं पश्येत्’ इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेष-
 विज्ञान याभावमभिदधाति । पुनश्च विषयाभावेऽपि आत्मानं विजानीयात्
 इत्याशङ्क्य ‘विज्ञातारमरे केन विजानीयात्’ इत्याह । ततश्च विशेषविज्ञाना-
 भावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन्भूतपूर्वगत्या कर्तृवच-
 नेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते । दर्शितं पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य
 श्रुतिमत्त्वम् । अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोः अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपर-
 चितदेहाद्युपाधिनमित्तो भेदो, न पारमार्थिक इत्येषाऽर्थः सर्ववैदान्तवादि-
 भिरभ्युपगंतव्यः । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ ‘आत्मैवेदं
 सर्वम्’ ‘ब्रह्मैवेदं र्वम्’ ‘इदं सर्वं यदयमात्मा’ ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ ‘ना-
 न्यदतोऽस्ति द्रष्टृ’ इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः । स्मृतिभ्यश्च ‘वासुदेवः सर्व-
 मिति’ “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” “समं वैशु भूतेषु
 तिष्ठन्तं परमेश्वरम्” इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च ‘अन्योऽसावन्यो-
 ऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः’ ‘मृत्योः मृत्युमाप्नोति य इह नानेव
 पश्यति’ इत्येवंजातीयकात् । ‘स वा एष महान आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽ-
 भयो ब्रह्म’ इति चात्मनि र्वविक्रियाप्रतिषेधात् । अन्यथा च मु क्षूणां नि-
 रपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं
 सर्वाकांक्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते, ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः’ इति च
 श्रुतेः । ‘तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः’ इति च । स्थितप्रज्ञ-
 लक्षणस्मृतेश्च । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषय सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः पर-

मात्मेति नाममात्रभेदात्, क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः, परमात्मायं क्षेत्रज्ञा-
द्विन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयो निर्वधो निरर्थकः । एको यमात्मा
नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति । नहि 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । यो वेद
निहितं गुहायाम्' इति कांचिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तम् । नच ब्रह्मणोऽ-
न्यो गुहायां निहितोऽस्ति, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति सष्टुरेव प्रवेश-
श्रवणात् । ये तु निर्वधं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं म्य-
ग्दर्शनमेव बाधन्ते । कृतकमनित्यं च मोक्षं कल्पयन्ति । न्यायेन च न सं-
गच्छन्त इति ॥२२॥

प्र धिकरणम् । सू० २३-२७ ।

प्र तिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा ॥२३॥

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्यः, एवं निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जि-
ज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्म च 'जन्माद्यस्य यतः' [१.१.२] इति लक्षितम् ।
तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादि-
वन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः, किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कार-
णत्वं स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति ।
कस्मात् ? ईक्षापूर्वककर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्य-
ते 'स ईक्षांचक्रे' 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च क-
र्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रिया-
फलसिद्धिलोके दृष्टा । स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम् । ई-
श्वरत्वप्रसिद्धेश्च । ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं
प्रतीयते । तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यं
चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भ-
वितव्यं, कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् । ब्रह्म च नैवलक्षणमवगम्यते 'नि-
ष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारिशेष्याद्ब्रह्म-
णोऽन्यदुपादानकारणमशुद्धादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगंतव्यम् । ब्रह्म-
कारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यव नादिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— प्रकृतिश्चो-
पादानकारणं च ब्रह्माभ्युपगंतव्यं निमित्तकारणं च । न केवलं निमित्तका-
रणमेव । कस्मात् ? प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । एवं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ

नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत्—‘उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भव-
त्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्’ इति । तत्र चैकेन विज्ञातेन र्वमन्यदवि-
ज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते । च्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं
भवत्युपादानकारणाव्यतिरेकात्कार्यस्य । निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य
नास्ति, लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि—‘यथा सो-
म्यैकेन मृत्पिण्डेन र्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृ-
त्तिकेत्येव सत्यम्’ इत्युपादानकारणगोचर एवाभ्नायते । तथा ‘एकेन िह-
मणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्’ ‘एकेन नखानिर्कृतनेन सर्वं कार्ष्णायसं
विज्ञातं स्यात्’ इति च । तथान्यत्रापि ‘कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति’ इति प्रतिज्ञा । ‘यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति’ इति दृ-
ष्टान्तः । तथा ‘आत्मानि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्’
इति प्रतिज्ञा । ‘स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ब्रह्मण्य’
दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याधातस्य वा शब्दो गृहीतः’ इति दृष्टान्तः । एवं
यथासंभवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येतव्यौ । यत
इतीयं पंचमी ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यत्र “जनिकर्तुः प्रकृतिः”
इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या । निमित्तत्वं त्वधि-
ष्ठात्रंतराभावादधिगंतव्यम् । यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानं त्रणं कु-
लालसुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य प्रवर्तते नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतो-
ऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेः ‘एकमेवाद्वितीयं’ इत्यवधारणात् । अ-
धिष्ठात्रंतराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातरि
ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन र्वविज्ञानस्या भवात्प्र-
तिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् । तस्मादधिष्ठात्रंतराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपा-
दानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥२३॥

कुतश्चात् नः कर्तृत्वप्रकृतित्वे—

अभिध्योपदेशा ॥२४॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति ‘गोऽकामय बहु
स्यां प्रजायेयेति,’ ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय’ इति च । तत्राभिध्यानपूर्वि-
कायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तेति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात्

हुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥२४॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥२५॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः । इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते— ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्नि’ इति । याद्वि यस्मात्प्रभवति यास्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् । यथा व्रीहियवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तमवश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥२५॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥२६॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायाम् ‘तदात्मानं स्वयमकुरु’ इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्तृत्वं च दर्शयति । आत्मानमिति कर्मत्वं, स्वयमकुरुतेति कर्तृत्वं । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं संपादयितुम् । परिणामादिति ब्रूमः । पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामास आत्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः । स्वयमीति च विशेषणाभिहितान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । ‘परिणामात्’ इति वा पृथक्सूत्रम् । तस्यैषोऽर्थः— इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्मण एव विकारात्मना परिणामः सामानाधिकरण्येनाम्नायते ‘सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च’ इत्यादिनेति॥

योनिश्च हि गीयते ॥२॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म, यत्कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु ‘तार्मीशं पुरुषं ब्रह्म योनिम्’ इति, ‘यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः’ इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके ‘पृथिवी योनिरौषधिवनस्पतीनाम्’ इति । स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् । क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः— “योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि” इति । वाक्यशेषोपात्तवत् प्रकृतिवचनता परिगृह्यते ‘यथोर्णनाभिः सृजते गुह्यते च’ इत्येवंजातीयकात् । एवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् । यत्पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तारण्येष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि, तत्प्रत्युच्यते— न लो वदिह भवितव्यम् । न यमनुमानगम्यो

अर्थः । शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम् । शब्दश्चेक्षितुः ईश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम । पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्यामः ॥२॥

८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् । सू० २८ ।

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥२८॥

‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ [१.१.५] इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि पक्षस्थोपोद्बलकानि कानिचिद्विहिताभासानि वेदान्तेष्वापातेन मंदमतीन्द्राति भान्तीति । स च कार्यकारणान्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य । देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैः स्वग्रंथेष्वश्रितः, तेन तत्प्रतिषेधे एव यत्नोऽतीव कृतो नाष्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः । तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किंचिद्विहिताभासातेन मंदमतीन्द्राति भायादिति । अतः प्रधानमल्लनिवर्हणन्यायेनातिदिशति— एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽष्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याता व्याख्या । इति पदाम्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥२८॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादकृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः

द्वितीयाध्याये थमः पादः ।

१ स्मृत्यधिकरणम् । सू० १-२ ।

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञः सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं, मृत्युवर्णादय इव घटरुचकादीनाम् । उत्पन्नस्य जगतो नियंतृत्वेन स्थितिकारणं, मायावीव मायायाः । प्रारितस्य च जगतः पुनः स्वात्मन्येवोपसंहारकारणं, अवनि-
रिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य । एव च विष्णो न आत्मा इत्येतद्वेदान्तवा-
क्यसमन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् । प्रधानादिकारणवादाश्चाशब्दत्वेन नि-
राकृताः । इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः, प्रधानादिवादानां च
न्यायाभासोपबृंहितत्वं, प्रतिवेदान्तं च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्य-
स्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र प्रथमं तावत्स्मृ-
तिविरोधमुपन्यस्य परिहरति—

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् ॥१॥

यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति, तदयुक्तम् । कुतः? स्मृ-
त्यनवकाशदोषप्रसंगात् । स्मृतिश्च तत्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता,
अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, ता एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् । तासु
ह्यचेतनं प्रधानं स्वतंत्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते । मन्वादिस्मृतयस्तावत्
चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा
भवन्ति । अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनं, ईदृशश्चाचारः,
इत्थं वेदाध्ययनं, इत्थं समावर्तनं, इत्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति । या
पुरुषार्थीश्च वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदधति । नैवं कापिलादिस्मृतीनामनु-
ष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति । मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्र-
णीताः । यदि तत्राप्यनवकाशाः स्युरानर्थक्यमेवासां प्रसज्येत । तस्मात्तदवि-
रोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः । कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं
: कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगेन पुनराक्षिप्य-
ते? भवेदयमनाक्षेपः स्वतंत्रप्रज्ञानाम् । परतंत्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातं-

येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलंबेरन् । तद्वलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्स्येरन् । अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्वहु-
मानास्मृतीनां प्रणेतृषु । कपिलप्रभृतीनां चार्थं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते । श्रु-
तिश्च भवति— “ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च
पश्येत्” इति । तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं संभावयितुम् । तर्कावष्टम्भेन
चैतेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति । तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति
धुनराक्षेपः ॥

तस्य समाधिः— ‘नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्’ इति । यदि
स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येत, एवमप्यन्या ईश्वरकारण-
वादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ता उदाहरिष्यामः— “यत्तत्सू-
क्ष्ममविज्ञेयम्” इति परं ब्रह्म प्रकृत्य “स ह्यंतरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति क-
थ्यते” इति चोक्त्वा “तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम” इत्याह ।
तथान्यत्रापि “अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे संप्रलीयते” इत्याह । “अतश्च सं-
क्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः । र्गकाले च करोति सर्वं
संहारकाले च तदति भूयः” इति पुराणे । भगवद्गीतासु च— “अहं कृ-
त्स्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” इति । परमात्मानमेव च प्रकृत्यापस्तम्बः
पठति— “तस्मात्कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः”
इति । एवमनेकशः स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते ।
स्मृतिबलेन प्रत्यवातिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं वक्ष्यामीत्यतोऽयं अन्यस्मृत्य-
नवकाशदोषोपन्यासः । दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यम् ।
विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरपरित्यागे च श्रुत्य-
नुगारिण्यः स्मृतयः प्रमाणं, अनपेक्ष्या इतराः । तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—
“विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति नुमानम्” इति । नचातीन्द्रियानर्थान् श्रुति-
न्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं संभावयितुं निमित्ताभावात् । शक्यं
पेलादीनां सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत् । न । सिद्धेरपि पेक्षत्वात् ।
मार्मानुष्ठानपेक्षा हि सिद्धिः । च धर्मश्चोदनालक्षणः । ततश्च पूर्वसिद्धा-
राश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनातिशङ्कितुं शक्यते । सि-
त्त्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात् द्वानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रति-

पत्नौ त्यां श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारणमस्ति । परतंत्रप्रशस्यापि ना-
कस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः । कस्यचित्कचित्पक्षपाते सति पु-
रुषमतिवैश्वरूप्येण तत्वाव्यवस्थानप्रसंगात् । तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिप-
त्युपन्यासेन स्मृत्यनुसाराननुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणी-
या । या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तथा शु-
तिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं, कापिलमिति श्रुतिसामान्यमात्र-
त्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनान्नः स्मरणात् ।
अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं
प्रख्यापयन्ती श्रुतिः— “यद्वै किंच मनुवदत्तद्भेषजम्” इति । मनुना च
“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्य-
मधिगच्छति ॥” इति सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्दत इति
गम्यते । कपिलो हि न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते, आत्मभेदाभ्युपगमात् ।
महाभारतेऽपि च ‘बहवः पुरुषा ब्रह्मद्युताहो एक एव तु’ इति विचार्य,
‘बहवः पुरुषा राजन्सांख्ययोगविचारिणाम्’ इति परपक्षमुपन्यस्य तद्युदा-
सेन— “बहूनां पुरुषाणां हियथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमा-
ख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥” इत्युपक्रम्य “ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये
देहसंस्थिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥ विश्वमूर्धा
विश्वमुजो विश्वपादाक्षिनासिकः । एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥”
इति सर्वात्मतैव निर्धारिता । श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति— “यस्मिन् वा-
णि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः”
इत्येवविधा । अतश्च सिद्धमात्मभेदकल्पनयापि कपिलस्य तंत्रं वेदविरुद्धं वे-
दानुसारिमनुवचनाविरुद्धं च, न केवलं स्वतंत्रप्रकृतिकल्पनयैवेति । वेदस्य
हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूलान्तरा-
पेक्षं वक्तुं स्मृतिव्यवाहितं चेति विप्रकर्षः । तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनव-
काशदोषप्रसंगो न दोषः ॥१॥

कुतश्च स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगो न दोषः—

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥२॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि मह-

दादीनि न तानि वेदे लोके चोपलभ्यन्ते । भूतेन्द्रियाणि तावद्लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् । अलोकवेदप्रसिद्धत्वाच्च महदादीनां षष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते । यदपि क्वचित्तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्यतत्परं व्याख्यातम् 'आनुमानिकमप्येकेषाम्' [१.४.१] इत्यत्र । कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरपि अप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः । तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशदोषप्रगो दोषः । तर्कावष्टंभं तु 'न विलक्षणत्वात्' [२.१.४] इत्यारभ्योन्मथिष्यति ॥२॥

२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् । सू० ३ ।

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥३॥

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्या इत्यतिदिशति । तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतंत्रमेव कारणं, महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते । नन्वेवं सति समानन्यायत्वात्पूर्वैषैवैतद्गतं, किमर्थं पुनरतिदिश्यते ? अस्ति ह्यत्राभ्यधिकाशंका । सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इति । "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्" इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषादि दृश्यते । लिंगानि च वैदिकानि, योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते 'तां योगमिति मन्यन्ते स्थिराभिर्द्रियधारणाम्' इति, 'विद्यामेतां योगविधिं च कुत्सन्' इति चैवमादीनि । योगशास्त्रेऽपि "अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः" इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते । अतः संप्रतिपन्नाथैकदेशत्वात् अष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरपि अनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्याधिका शंकाऽतिदेशेन निवर्त्यते । अथैकदेशसंप्रतिपत्तावपि अथैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात् । सतीश्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणे यत्नः कृतः । सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन लोके प्रख्यातौ, शिष्टैश्च परिगृहीतौ, लिंगेन च श्रौतेनोपवृंहितौ । "तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" इति । निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयससाधनमयति । श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वाविज्ञानादन्यन्निःश्रेयससाधनं वारयति "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था वि-

लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दशरणतया केवल-
योत्प्रेक्षेत । तच्च शब्देनैव विरुध्यते, यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते ।
तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति । शब्द एव 'विज्ञानं चाविज्ञानं
च' इति कस्यचिद्विभागस्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं
जगच्छ्रावयति ॥४॥

✓ ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतैर्द्रियाणां श्रूयते ।
यथा "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्न" इति, 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त'
इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः । इन्द्रियविषयापि 'ते हेमे प्राणा
अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः' इति, 'ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति'
इत्येवमाद्येन्द्रियविषयेति । अत उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥५॥

तुशब्द आशंकापनुदति । न खलु मृदब्रवीदित्येवंजातीयकया श्रुत्या
भूतैर्द्रियाणां चेतनत्वमाशङ्कनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः । मुदाद्य-
भिमानिन्यो वागान्नाभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदन वदनादिषु चेतनो-
चितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते, न भूतैर्द्रियमात्रम् । कस्मात्? विशेषानुग-
तिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतैर्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रागलक्षणः
प्रागभिहितः । सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत । अपिच कौषीतिकेनः
प्राणसंवादे करणमात्राशंकाविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन
विशिष्यन्ति — 'एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः' इति । 'ता वा
एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा' इति च । अनुगताश्च सर्व-
त्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । 'अ-
ग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देव-
तामनुगतां दर्शयति । प्राणसंवादवाक्यशेषे च 'ते ह प्राणाः प्रजापतिं पित-
रमेत्योचुः' इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं, तद्वचनाच्चैकैकोत्क्रमणेन
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठ्यप्रतिपत्तिः । 'तस्मै बलिहरणम्' इति चैवंजा-
तीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति ।
'तत्तेज ऐक्षत' इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुग-
ताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् । तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो

जगत् । विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिते प्रतिविधत्ते ॥५॥

दृश्यते तु ॥६॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदुक्तं विलक्षणत्वाच्चेदं जगद्ब्रह्मप्रकृति-
मिति । नायमेकान्तः । दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रासिद्धेभ्यः पुरुषादि-
भ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः, अचेतनत्वेन च प्राद्विभ्यो गोम-
यादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् । नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केश-
नखादीनां कारणानि, अचेतनान्येव च वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोम-
यादीनां कार्याणीति । उच्यते— एव पि किंचिदचे नं चेतनस्यायतनभा-
वमुपगच्छति किंचिन्नेत्यस्येव वैलक्षण्यम् । महान्नायं पारिणामिकः स्वभाव-
विप्रकर्षः पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपादिभेदात् । तथा गोमया-
दीनां वृश्चिकादीनां च । अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत ।
अथोच्येत— अस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुव-
र्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति । ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः
स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्म-
प्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वं
अभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित् ? अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विक-
ल्पे समस्तप्रकृतिविकारभावोच्छेदप्रसङ्गः । नह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव
इति भवति । द्वितीये चासिद्धत्वम् । दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव
आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः । किं हि य-
च्चैतन्येनानन्वितं तदब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मकारणवादिनं प्रत्युदा-
येत ! समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् । आगमविरोधस्तु प्रा-
प्य एव । चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमतात्पर्यस्य प्रपञ्चितत्वात् ।
यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्माणि प्रमाणान्तराणि भवेयुरिति । तदपि मनोरथ-
मात्रम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः । लिङ्गाद्यभावाच्च
नानुमानादीनाम् । आगममात्रसमाधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् । तथाच
श्रुतिः— ‘नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ’ इति ।
“को अद्वा वेद क इह प्रवोचत्” “इयं विसृज्येत आबभूव” इति चैते
ऋचौ । द्वा नामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः । स्मृतिरपि

भवति— “अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस् कैण योजयेत्” इति । “अ-
व्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” इति च । “न मे विदुः सुरगणाः
प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः” इति चैवं-
जातीयका । यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कम-
प्यादर्थव्यं दर्शयतीत्युक्तम् । नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्र आत्मलाभः
संभवति । श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवांगत्वेन आश्रीयते ।
स्वप्नान्तबुद्धान्तयोः उभयोः इतरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं,
संप्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना संपत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं,
पञ्चस्य ब्रह्मप्रभवत्वात्कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्माव्यतिरेकः, इत्येवंजाती-
यकः । ‘तर्काप्रतिष्ठानात्’ [२.१.११] इति च केवलस्य तर्कस्य विप्रलं-
भकत्वं दर्शयिष्यति । योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चे-
तनतामुत्प्रेक्षेत तस्यापि ‘विज्ञानं चाविज्ञानं च’ इति चेतनाचेतनविभागश्र-
वणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् । परस्यैव
त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते । कथम् ? परमकारणस्य ह्यत्र समस्त-
जगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते ‘विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवत्’ इति । तत्र
यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वात्, एवमचेतनस्यापि चेत-
नभावो नोपपद्यते । प्रत्युक्तत्वाच्च विलक्षणत्वस्य यथाश्रुत्यैव चेतनं कारणं
ग्रहीतव्यं भवति ॥६॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रात् ॥ ॥

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य
शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत अ तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्र ज्ये-
त । अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत् । नैष दोषः । प्रतिषेधमात्रत्वा-
त् । प्रतिषेधमात्रं हीदं, नास्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यमस्ति । नह्यत्र प्रतिषेधः
प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धं शक्नोति । कथम् ? यथैव हीदानीमपीदं
कार्यं कारणात्मना सदेवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते । नहीदानीमपीदं कार्यं
कारणात्मानमंतरेण स्वतंत्रमेवास्ति । ‘सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद’
इत्यादिश्रवणात् । कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् । ननु
शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम् । वाढम् । नतु शब्दादिमत्कार्यं कार-

णात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वास्ति । तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरस-
त्कार्यमिति । विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे वक्ष्यामः ॥७॥

अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजसम् ॥८॥

अत्राह— यदि स्थौल्यसावयवत्वाच्चेतनत्वपरीच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिध-
र्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदापीतौ प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं
कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, अपीतौ कारण-
स्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपताप्रसंगात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमित्य-
समंजसमिदमौपानिषदं दर्शनम् । अपिच मस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः
पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमं-
सम् । अपिच भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्त-
प्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसंगादसमं-
जसम् । अथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमप्य-
पीतिश्च न संभवति, कारणाव्यतिरिक्तं च कार्यं न संभवतीत्यसमंजस-
मेवेति ॥८॥

अत्रोच्यते—

न तु दृष्टान्तभावात् ॥९॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामंजस्यमस्ति । यत्तावदभिहितं—का-
रणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तददूषणम् । कस्मा-
त् ? दृष्टान्तभावात् । सन्ति हि दृष्टान्ता यथा कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणं
आत्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा वि-
भागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदाः सन्तः पुनः प्रकृतिमपिगच्छन्तो न तां
आत्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न पुनः
सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति । पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृ-
थिवीमपीतावात्मात्मीयेन धर्मेण संसृजति । त्वत्पक्षस्य तु न कश्चित् दृष्टान्तोऽ-
स्ति । अपीतिरेव हि न संभवेद्यादि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावातिष्ठेत । अन-
न्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः, कार्यस्य कारणात्मत्वं नतु कारणस्य कार्यात्मत्वं
'आरंभणशब्दादिभ्यः' [२.१.१४] इत्यत्र वक्ष्यामः । अत्यल्पं चेदमुच्यते—
कार्यमपीतावात्मात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति । स्थितावपि समानोऽयं प्र-

संगः, कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं श्राव्यते । तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्मणां चाविद्याधारोपितत्वान्न तैः कारणं संतृप्यत इति, अपीतावपि सं मानः । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः— यथा स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते, अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति । यथा च स्वप्नदृष्टेः स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यते । प्रबोधसंप्रसादयोरनन्वागतत्वात् । एवमवस्थात्रयसाक्ष्येकोऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते । मायामात्रं ह्येतत् यत्परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति । अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्विराचार्यैः— 'अनादिमायया सौ धदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा' इति । तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इत्येतदयुक्तम् । यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति । अयमप्यदोषः । दृष्टान्तभावादेव । यथाहि षुप्तिमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभा प्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्य अनपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवत्येवमिहापि भविष्यति । श्रुतिश्चात्र भवति— 'इमाः सर्वाः प्राणिनाः सति पञ्च न विदुः सति संपन्नामह इति, इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पक्षिणो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति' इति । यथा ह्याविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारः स्वप्नवदव्याहतः स्थितो दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते । एतेन चानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । मय्यज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् । यः पुनरयमतेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेति, सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः । तस्मात्समंजसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥९॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥१०॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनः साधारणा दोषाः प्रादुर्भूयः । कथमित्यु-

च्यते— यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वाच्चेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतत्, शब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् । अतएव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसंगः । तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसंगोऽपि समान । तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतौ अविभागात्मतां गतेषु, इदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्प्रलयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियतुं शक्यन्ते कारणाभावात् । विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसंगः । अथ केचिद्धेदा अपीताविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत् । ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोति । इत्येवमेते दोषाः साधारणत्वान्नान्यतरसि नपक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति । अवश्याश्रयितव्यत्वात् ॥१०॥

कार्पाति नादप्यन्य तुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः ॥११॥

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् । यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठि । भवन्ति । उत्प्रेक्षाया निरंकुशत्वात् । तथाहि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते । तैरप्युत्प्रेक्षिताः सन्तस्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यमाश्रयितुं, पुरुषमतिवैरूप्यात् । अथ कस्याचित्प्रासिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्य अन्यस्य वा संमतर कः प्रतिष्ठित इत्याश्रयेत्, एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव । प्रासिद्धमाहात्म्यानुमत्तानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपात्तिदर्शनात् । अथोच्येत अन्यथा वयममास्यामहे यथा नाप्रांष्टादोषो भविष्यति । नहि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् । एतदपि हि तर्कानामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिप्यते । केषांचित्तर्कानामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेन अन्येषामपि तज्जातीयकानां तर्कानामप्रतिष्ठितत्वकल्पनात् । वर्तकार्पातिप्रतिष्ठायां च लो व्यवहारोच्छेदप्रसंगः । अतीतवर्तमानाध्व इमेन नागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते । श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्धारणं तर्केणैव वाक्यवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते । मनुरपि चैवं मन्यते—

“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धि-
मभीप्सता ॥” इति । “आर्षे धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्क-
णानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥” इति च ब्रुवन् । अयमेव तर्कस्यालंकारो
यदप्रतिष्ठितत्वं नाम । एवंहि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्त-
व्यो भवति । नहि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति
किंचिदस्ति प्रमाणम् । तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेत्, एवमप्य-
विमोक्षप्रसंगः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते तथापि
प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषात् अनिमोक्षस्तर्कस्य । नही-
दमतिसंगंभीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिवंधनमागममंतरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ।
रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षगोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति
चावोचाम । अपिच सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति वैष्णं मोक्षवादिनामभ्युपगमः ।
तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपं वस्तुतंत्रत्वात् । एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स पर-
मार्थः । लोके तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते यथाग्निरुष्ण इति । तत्रैवं
ति सम्यग्ज्ञाने पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना । तर्कज्ञानानां त्वन्योन्यवि-
रोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः । याद्धि केनचित्तार्किकेण इदमेव सम्यग्ज्ञानमिति
प्रतिष्ठप्रपितं तदपरेण व्युत्थाप्यते, तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत
इति प्रसिद्धं लोके । कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत् ?
नच प्रधानवादी तर्कविदामुत्तम इति सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतो, येन दीयं
मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । नच शक्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानास्ता-
र्किका एकस्मिन्देहे काले च समाहर्तुं येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्य-
ङ्मातिरिति स्यात् । वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थि-
तार्थविषयत्वोपपत्तेः तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैः स-
र्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैव औपनिषदस्य ज्ञानस्य
सम्यग्ज्ञानत्वम् । अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेः संसाराविमोक्ष एव प्रस-
ज्येत । अत आगमवशेन आगमानु रितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः
कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥११॥

४ शिष्टपरिग्रहा रणम् । सू० १२ ।

एते शिष्टपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥१२॥

competent authorities.

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वात् गुह्यतरतर्कबलोपेतत्वात् वेदानुसारि-
भिश्च कैश्चिच्छ्रैः केनाचिदंशेन परिगृहीतत्वात्प्रधानकारणवादं तावद्व्यापश्रि-
त्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषूद्भावितः स परिहृतः । इदानीम-
ण्वादिवादव्यापश्रयेणापि कैश्चिन्मंदमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त
आक्षेप आशंक्यत इत्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति । परिगृह्यन्त
इति परिग्रहाः, न परिग्रहा अपरिग्रहाः, शिष्टानामपरिग्रहाः शिष्टापरिग्रहाः ।
एतेन प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन । शिष्टैर्मनुव्याप्तप्रभृतिभिः
केनचिदंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादास्तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्या-
ता निराकृता द्रष्टव्याः । तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशंकितव्यं
किंचिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगंभीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं,
तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं, अन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्च, इत्येवंजाती-
यकं निराकरणकारणम् ॥१२॥

५ भोक्त्रापत्यधिकरणम् । सू० १३ ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥१३॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते । यद्यपि श्रुतिः प्र-
माणं स्वविषये भवति तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुम-
र्हति । यथा मंत्रार्थवादौ । तर्कोऽपि स्वाविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् यथा
धर्माधर्मयोः । किमतो यद्येवम् । अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थवा-
नं श्रुतेः । कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति । अत्रो-
च्यते— प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो लोके भोक्ता चेतनः शारीरो,
भोग्याः शब्दादयो विषया इति । यथा भोक्ता देवदत्तो भोग्य ओदन
इति । तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत ।
भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत । तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽ-
नन्यत्वात्प्र ज्येत । नचास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा त्व-
द्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः । त-
स्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्य अभावप्रसंगादयुक्तमिदं ब्रह्मकारण-
विधारणमिति चेत्कश्चिच्चोदयेत्तं प्रति यूयात्— स्याल्लोकवादिति । उप-
पद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः, एवं लोके दृष्टत्वात् । तथाहि— सु-

द्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरंगबुद्बुदादीनामिदरेतर-
विभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते । नच समुद्रादुदका-
त्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरंगादीनां इतरेतरभावापत्तिर्भवति ।
नच तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति । एवमिहापि ।
नच भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः, नच परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति ।
यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति स्रष्टुरे-
वाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात्, तथापि कार्यमनुप्राविष्टस्यास्त्यु-
पनिमित्तो विभाग आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्तः, इत्यतः परमका-
रणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेऽप्युपपद्यते भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरंगादि-
न्यायेनेत्युक्तम् ॥१३॥

६ आरंभणाधिकरणम् । सू० १४-२० ।

तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॥१४॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं 'स्याल्लोक-
वत्' इति परिहारोऽभिहितः । नत्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः
कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत्, कारणं
परं ब्र, तस्मात्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावग-
म्यते । कुतः ? आरंभणशब्दादिभ्यः । आरंभणशब्दस्तावत् एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते— 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन
सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्'
इति । एतदुक्तं भवति— एकेन मृत्पिंडेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन
सर्वं मृन्मयं घटशरावोदंचनादि मृदात्मकत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो
वाचारंभणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते । विकारो घटः
शराव उदंचनं चेति । ननु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति । नामधे-
यमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः ।
तत्र श्रुताद्वाचारंभणशब्दाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव
इति गम्यते । पुनश्च तेजोब्रह्मणां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोब्रह्मकार्याणां तेजो-
ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति— 'अपागादग्रेरग्नित्वं वाचारंभणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव यम्' इत्यादिना । आरंभणशब्दादिभ्य इत्या-

दिशब्दात् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्येवमाद्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । नचान्यथा एक-विज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यते । तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशा-दनन्यत्वं, यथाच मृगतृष्णिकोदकादीनां ऊषरादिभ्योऽनन्यत्वं, दृष्टनष्टस्व-रूपत्वास्वरूपेणानुपाख्यत्वात् । एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्म-व्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम् ॥

नन्वेकैकत्वकं ब्रह्म, यथा वृक्षोऽनेकशाख एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव । यथा वृक्ष इत्येकत्वं शाखा इति च नानात्वम् । यथाच समुद्रात्मनैकत्वं फेनतरंगाद्यात्मना ना-^१ नानात्वम् । यथाच मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वम् । तत्रैकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः सेत्स्यति । नानात्वांशेन तु कर्मकांडाश्रयो लौकिकवैदि-व्यवहारौ सेत्स्यत इति । एवंच मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति । नैवं स्यात् । 'मृत्तिकेत्येव त्वम्' इति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते त्यक्त्वावधारणात् । वाचारंभणशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात् । दार्ष्टान्ति-केऽपि 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्' इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्य-तवधारणात् 'स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति च शारीरस्य ब्रह्मभावो-पदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं तच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते, न यत्नान्तर-प्रसाध्यम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमवगम्यमानं स्वाभाविकस्य शारी-रात्मत्वस्य बाधकं संपद्यते, रज्ज्वादिबुद्ध्य इव सर्पादिबुद्धीनाम् । अधिते शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति, यत्प्रा-द्वये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत । दर्शयति च — 'यत्र त्वस्य र्वात्मैवाभूत्क्लेन कं पश्येत्' इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनेन प्रति मरस्य क्रियाकारकफलक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् । नचायं व्यवहाराभावोऽवस्थावि-शेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम्, 'तत्त्वमसि' इति ब्रह्मात्मभावस्य अनस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् । तत्स्वरदृष्टान्तेन चानुतामि धस्य बंधनं त्याभि धस्य च मोक्षं दर्शयन्नैकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति । मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नानात्वम् । उभयसत्यं त्रयं हि कथं व्यवहारगो-

25/5/51

चरोऽपि जंतुरनुतामिसंघ इत्युच्येत? 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति । नचास्मिन्दर्शने ज्ञाना-
 न्मोक्ष इत्युपपद्यते, सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य सारकार-
 णत्वेनानभ्युपगमात् । उभयसत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानं
 अपनुद्यत इत्युच्यते । नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि
 लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन्निर्विषयत्वात्, स्थाष्वादिध्विव पुरुषादिज्ञा-
 नानि । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत, मोक्ष-
 शास्त्रस्यापि शिष्यशासित्रादिभेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात् । कथं
 चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येतेति । अत्रो-
 च्यते— नैष दोषः । सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोप-
 पत्तेः । स्वप्नव्यवहारस्येव प्राक्प्रबोधात् । यावाद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिः
 तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेऽपि विकारेष्वनृतत्वबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते । वि-
 कारानेव तु अहं मम इत्यविद्यया आत्मात्मीयेन भावेन सर्वो जंतुः प्रति-
 पद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा । तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रबोधादुपपन्नः
 सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः । यथा सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्ने
 उच्चाब्रह्मान्भावान्पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्र-
 बोधात्, नच प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले भवति, तद्वत् । कथं त्वस-
 त्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत । नहि
 रज्जुसर्पेण दृष्टो भ्रियते । नापि मृगतृष्णिकांभसा पानावगाहनादिप्रयोजनं
 क्रियत इति । नैष दोषः । शंकाविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्व-
 प्रदर्शनावस्थस्य च सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यदर्शनात् । तत्कार्यमप्यनुतमेवे-
 ि चेत् ब्रूयात् । तत्र ब्रूमः— यद्यपि स्वप्रदर्शनावस्थस्य सर्पदर्शनोदकस्नाना-
 दिकार्यमनृतं, तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलं, प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमान-
 त्वात् । नहि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदर्शनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति म-
 न्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् । एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्याबा-
 धनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः । तथाच श्रुतिः— 'यदा कर्मसु
 काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने'
 इत्यसत्येन स्वप्रदर्शनेन सत्यायाः समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति । तथा प्रत्यक्षदर्श-

नेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु 'न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्' इत्युक्त्वा
 'अथ यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति एनं हन्ति' इत्यादिना ते-
 तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन त्वं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसिद्धं चे-
 ग्रेकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते ईदृशे-
 नाध्वागम इति । तथा अकारादिसत्याक्षरप्रतिपात्तिदृष्टा रेखानृताक्षरप्रति-
 पत्तेः । अपिच अंत्यमिदं प्रमाणमात्मैकत्वस्य प्रतिपादकं नातः परं किंचि-
 दाकांक्ष्यमस्ति । यथाहि लोके यजेतत्युक्ते, किं केन कथं इत्याकांक्ष्यते, नैवं
 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्युक्ते, किंचिदन्यदाकांक्ष्यमस्ति, वात्मैकत्व-
 विषयत्वावगतेः । सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकांक्षा स्यात् । नत्वा-
 त्मैकत्वव्यतिरेकेण अवशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति य आकांक्ष्येत । न चेयमव-
 गतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुं, 'तद्धास्य विजज्ञौ' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अव-
 गतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात् । नचेयमव-
 गतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम् । अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बा-
 धकज्ञानान्तराभावाच्च । प्राक्चात्मैकत्वावगतेरव्याहृतः सर्वः सत्यानृतव्यव-
 हारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम । तस्मादंत्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मै-
 कत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वात् नानेकात्मकब्रह्मकल्प-
 नावकाशोऽस्ति । ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्परिणामवद्ब्रह्म शास्त्रस्याभिमत-
 मिति गम्यते । परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति । ने-
 त्युच्यते । 'वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'स एष
 नेति नेत्यात्मा' 'अस्थूलमनणु' इत्याद्याभ्यः सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः
 कूटस्थत्वावगमात् । नह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं
 प्रतिपत्तुम् । स्थितिगतित्वत्त्यादिति चेत् । न । कूटस्थस्येति विशेषणात् ।
 नहि कूटस्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतित्वदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं च
 नित्यं ब्रह्म सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम । नच यथा ब्रह्मण आत्मैकत्व-
 दर्शनं मोक्षोऽधनं, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतंत्रमेव कसौचि-
 त्फलायाभिप्रेयते । प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानादेव हि फलं
 दर्शयति शा 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्य 'अभयं वै जनक
 प्राप्नोऽसि' इत्येवंजातीयकम् । तत्रैतत्सिद्धं भवति— ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्म

विशेषरहितं दर्शनादेव फलसिद्धौ सत् । यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जग-
दाकारपरिणामित्वादि, तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत्संनिधाव-
फलं तदंगमितिवत् । नतु स्वतंत्रं फलाय कल्प्यत इति । नहि परिणामव-
त्त्वविज्ञानात्परिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तं, कूटस्थनित्यत्वा-
न्मोक्षस्य । कूटस्थब्रह्मात्मवादिनः एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभावे ईश्व-
रकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत् । न । अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणा-
पेक्षत्वात् सर्वज्ञत्वस्य । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः'
इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात् सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वरात् जगज्ज-
निस्थितिप्रलया, नाचेतनात्प्रधानात् अन्यस्माद्वा इत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातः
'जन्माद्यस्य यतः' [१.१.४] इति । । प्रतिज्ञा तदवस्थैव, न तद्वि-
रुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यतेऽत्यंतमात्मनः एकत्वमद्वितीयत्वं च
युक्ता ? शृणु यथा नोच्यते— सर्वज्ञस्येश्वरस्यात्मभूते इवाविद्याकल्पिते नाम-
रूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये सारप्रपंचबीजभूते सर्वज्ञस्येश्वरस्य माया-
शक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलष्येते । ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः
'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः ।
— 'नामरूपे व्याकरवाणि', 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽ-
भिवदन्यदास्ते', "एकं बीजं बहुधा यः करोति" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । एव-
मविविधाकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति, व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि ।
च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयान् अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृत-
कार्यकरणसंघातानुरोधिना जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये ।
तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमेव ईश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं
च, न परमार्थतो विद्ययापास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वा-
दिव्यवहार उपपद्यते । तथाचोक्तम्— 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विजानाति भूमा' इति, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्'
इत्यादिना च । एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः
वै । तथेश्वरगीतास्वपि— "न कर्तृत्वं न कर्माणि ते स्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं
विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जंतवः ॥" इति परमार्थावस्थायां

ईशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते । व्यवहारावस्थायां तूक्तः श्रुताव-
पीश्वरादिव्यवहारः 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्वि-
धरण एषां लोकानामसंभेदाय' इति । तथाचेश्वरगीतास्वपि— "ईश्वरः
सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया"
इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण 'तदनन्यत्वं' इत्याह । व्यवहाराभि-
प्रायेण तु 'स्याल्लोकवत्' इति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति ।
अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणेषूपपासनेषूपयो-
क्ष्यत इति ॥१४॥

भावे चोपलब्धेः ॥१५॥ —

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य, यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यं
उपलभ्यते, नाभावे । तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते सत्सु च तंतुषु
पटः । नच नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा । नह्यश्चो गोरन्यः न
गोर्भाव एवोपलभ्यते । नच कुलालभाव एव घट उपलभ्यते । सत्यपि नि-
मित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् । नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता
दृश्यते, यथाग्निभावे धूमस्येति । नेत्युच्यते । उद्गापितेऽप्यग्नौ गोपालघुटि-
कादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशि-
ष्यादीदृशो धूमो ना त्यग्नौ भवतीति । नैवमपि कश्चिद्दोषः । तद्गवानुरक्तां
हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदामः । नचासावग्निधूमयोर्विद्यते ।
भावाच्चोपलब्धेः इति वा सूत्रम् । न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरन-
न्यत्वं, प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः । भवतिहि प्रत्यक्षो-
पलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे । तद्यथा— तंतुसंस्थाने पटे तंतुव्यातिरेकेण
पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते केवलास्तु तंतव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमु-
पलभ्यन्ते, तथा तंतुष्वंशवोऽंशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लो-
हि शुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि, ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयम् ।
ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं, तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥१५॥

सत्त्वाच्चावर य ॥१६॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं, यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव
कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'

‘आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्’ इत्यादाविदंशब्दग्रहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधि रण्यात् । यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते न तत्तत् उत्पद्यते, यथा सिकताभ्यस्तैलम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते । यथाच कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु त्वं न व्यभिचरत्येवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति । एकं च पुनः सत्त्वमतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥१६॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥१॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः— ‘असदेवेदमग्र आसीत्’ इति, ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इति च । तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् । नेति मूः । नह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः, किं तर्हि, व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं, तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य । कथमेतदवगम्यते ? वाक्यशेषात् । यदुपक्रमे संदिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इह च तावत् ‘असदेवेदमग्र आसीत्’ इत्यसच्छब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि ‘तत्सदासीत्’ इति । असतश्च पूर्वापरकालासंबन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । ‘अद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्यत्रापि ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् । स्माद्धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तुच्छब्दाहं लोके प्रसिद्धम् । अतः प्राङ्नामरूपव्याकरणाद् दिवासीदित्युपचर्यते ॥१७॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥१८॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते, शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्वर्ण्यते— दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । नहि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरं, तदसत्कार्यवादे नोपपद्येत । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वस्य सर्वत्रा त्वे कस्माक्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः ? मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते न क्षीरात् ? अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर

एव दानः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न श्रीरे, इत्युच्येत, अतस्तर्ह्यतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया असत्कार्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्वाऽसती वा कार्यं नियच्छेत् । असत्त्वाविशेषादन्यत्त्वाविशेषाच्च । तस्मात्कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् । आपिच कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्वेदबुद्धयभावात् तादात्म्यमभ्युपगंतव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायीभिः संबंधेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योन्यः संबंधः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसंगः । अनभ्युपगम्यमाने च विच्छेदप्रसंगः । अथ समवायः स्वयं संबंधरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं संबंधं संबध्येत, योगोऽपि तर्हि स्वयं बंधरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं समवायं संबध्येत । तादात्म्यप्रतीतिश्च द्रव्यगुणादीनां मवायकल्पनानर्थक्यम् । कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तते ? किं समस्तेष्ववयवेषु वर्ततोत प्रत्यवयवम् ? यदि तावत्समस्तेषु वर्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसंनिकर्षस्याशक्यत्वात् । नहि बहुत्वं मस्तेष्ववयवेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्तेत तदाप्यारंभकावयवव्यतिरेकेण अवयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरारंभकेष्ववयवेषु अवयवोऽवयवी वर्तेत । कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरासिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्र ज्ये । तेषु तेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात् । नहि देवदत्तः सुध्ने संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि संनिधीयेत । युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसंगः स्यात् । देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव सुध्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमात्तेन दोष ति चेत् । न । तथा प्रतीयभावात् । यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमातोऽवयवी स्याद्यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवयवव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत । नचैवं नियतं गृह्यते । प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वाच्छृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यादुरसा च पृष्ठकार्यम् । नचैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पात्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया, सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति

विप्रतिषिध्येत । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकतृका, किं तर्ह्यन्यकर्तृका इति कल्प्या स्यात् । तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्तृकैव कल्प्येत । तथाच सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्ते इत्युक्तं स्यात् । नच लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते । उत्पन्नताप्रतीतेः । अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत्, कथमलब्धात्मकं संबध्येतेति वक्तव्यम् । सतोर्हि द्वयोः संबन्धः भवति न सदस रिसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य । नहि वंध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्ववर्माणोऽभिषेकादित्येवंजातीवकेन मर्यादाकरणेन, निरुपाख्यो वंध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति विशेष्यते । यदि च वंध्यापुत्रोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत्तत इदमप्युपापस्यत कार्यभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति । वयं तु पश्यामो वंध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वंध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यत्येवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत । यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते । एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्यस्य स्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत । व्याप्रियते च । अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति चेत् । नैष दोषः । यतः कार्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एवानात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । नच विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति । नहि देवदत्तः संकुचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्याभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम भ्राता मम पुत्र इति प्रत्याभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानंतरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत् । न । श्रीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानां अंकुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा । तेषामेवावयवानामपचयवशात् अदर्शनापत्ताबुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृग्ज-

Not a single mon. witness
but the evidence

न्मोच्छेदान्तरितत्वाच्चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिस्तथा सति गर्भवासिन उक्तानशायिनश्च भेदप्रसंगः । याच वाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसंगः, पित्रादिव्यवहारलोपप्रसंगश्च । एतेन क्षणभंगवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् । अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः । आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत् । न । अन्यविषयेण कारकव्यापारेण अन्यनिष्पत्तेरतिप्रसंगात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् । न । सत्कार्यतापत्तेः । तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं निश्चेतुम् । तथा मूलकारणमेव आ अत्यात्कार्यात्तेन तेन कार्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तैः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते ॥

शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्वसूत्रेऽसद्वपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्वपदेशी शब्दः शब्दान्तरम् — 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादि । 'तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति चा - त्पक्षमुपक्षिप्य 'कथमसतः सज्जायेत' इत्याक्षिप्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः । यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदान्यत्कारणात्स्यात् । तत्र 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत । सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥१८॥

पटवच्च ॥१९॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वान्यत् द्रव्यमिति । स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । यथाच संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते, स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादन्योऽयं भिन्नः पट इति । एवं तत्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुर्विदादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते । अतः संवेष्टितप्रसा-

रितपटन्यायेनैवानन्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः ॥१९॥

यथा च प्राणादि ॥२०॥

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्रेण रूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुंचनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम् । तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुंचनप्रसारणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते । नच प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वं, समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम् । अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति ॥२०॥

इतरः पदेशाधिकरणम् । सू० २१-२३ ।

इतरव्य दे द्विः । करणादिदोषप्रसक्तिः ॥२१॥

६४८

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते । चेतनाद्वि जगत्प्रक्रियायां आश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । कुतः । इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः— 'स आत्मा तत्त्वमासि श्वेतकेतो' इति प्रतिबोधनात् । यद्वा । इतरस्य च ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वदर्शनात् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती, न ब्रह्मणो भिन्नः शारीर इति दर्शयति । तस्माद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेति । अतश्च स्वतंत्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यान्नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम् । नहि कश्चिदपरतंत्रो बंधनागारमात्मनः कृत्वानुप्राविशति । नच स्वयमत्यंतनिर्मलः सन्नत्यंतमालिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् । कृतमपि कथंचिद्यहुःस्वकरं तादिच्छया जह्यात् । सुखकरं चोपाददीत । स्मरेच्च मयेदं जगद्धिवं विचित्रं विरचितमिति । सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति । यथाच मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छया अनायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत् । स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहरतुम् । एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याया चेतनाजगत्प्रक्रियेति गम्यते ॥२१॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥२२॥

तुराब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमु-
क्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्, तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः । न तस्मिन्निह-
ताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते । नहि तस्य हितं किञ्चित्कर्तव्यमस्त्यहितं वा
परिहर्तव्यं, नित्यमुक्तस्वभावत्वात् । नच तस्य ज्ञानप्रतिबंधः शक्तिप्रतिबंधो
वा क्वचिदप्यस्ति, सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवविधः । तस्मिन्प्रस-
ज्यन्ते हिताकरणादयो दोषाः । नतु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः । कुत ए-
त् । भेदनिर्देशात् । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्या-
सितव्यः' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवं-
ति' 'शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः' इत्येवजातीयकः कर्तृकर्मादिभेद-
निर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति । नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः 'तत्त्वमसि'
इत्येवजातीयकः । कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ संभवेयाताम् । नैष दोषः । आ-
काशघटाकाशान्यायेनोभयसंभवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपिच यदा
'तत्त्वमसि' इत्येवजातीयकेन अभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं
भवति तदा जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानवि-
जृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् । तत्र कुत एव सृष्टिः,
कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः ? अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्य-
करणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताकरणादिलक्षणः संसारो, नतु
परमार्थतोऽस्तीत्यसंशुद्धबोचाम । जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् । अ-
धिते तु भेदव्यवहारे 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्येवजातीयकेन
भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं नि-
रुणाद्भि ॥२२॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥२३॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा
मणयो वज्रवैडूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहरीणाः श्वक-
यसप्रक्षेपाहार्हाः पाषाणा, इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते । यथा चैकपृथिवी-
व्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं प्रत्नपुष्पफलगंधरसादिवैचित्र्यं चंदनकिं-
पाकचंपकादिषूपलक्ष्यते । यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमा-

दीने च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति । एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं
र्थवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः । परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्य-
र्थः । श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य च वाचारंभणमात्रत्वात्त्वग्रहश्यभाववैचि-
त्र्यवच्च इत्यभ्युच्चयः ॥२३॥

८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् । सू० २४-२५ ।

उपसंहारदर्शनेति चेन्न क्षीरवद्वि ॥२४॥

चेतनं ब्रह्मैकमाद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते । क-
स्मात् ? उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीं कर्तारो
मृदंडचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनाः सन् स्तत्तत्कार्यं कुर्वा-
णा दृश्यन्ते । ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतं, तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति
लघटृत्वमुपपद्यते ? तस्मा ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् । नैष दोषः

: क्षीरवत् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते । यथा हि लोके क्षीरं जलं वा
स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य वा साधनं तथेहापि भविष्यति
ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव साधनमौष्ण्या-
दिकं, कथमुच्यते क्षीरवद्वीति ? नैष दोषः । स्वयमपि हि क्षीरं यां च या-
वर्त्ती च परिणाममात्रमनुभवति तावत्वेव त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाद्य
यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्यान्नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमाप्-
द्येत । नहि वायुराकाशो वौष्ण्यादिना बलाद्दधिभावमापद्यते । साधनसाम-

। च तस्य पूर्णता संपाद्यते । परिपूर्णशक्तिकं तु ब्र । न तस्यान्येन के-
नचित्पूर्णता संपादयितव्या । श्रुतिश्च भवति— “न तस्य कार्यं करणं
विद्यते न तत् मश्रान्याधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते -
भाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥” इति । तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रा-
क्तियोगात् क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥२४॥

देवादिवदपि लोके ॥२५॥

स्यादेतत् । उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं सा
दध्यादिभावः, दृष्टत्वात् । चेतनाः पुनः कुलालादयः साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव
तस्मै तस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ते-
। देवादिवदिति ब्रूमः । लोके देवाः पितर षय इत्येवमादयो

महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिद्वा साधनमेश्वर्यविशेषयोगा-
दभिधानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि
च रथादीनि च निर्मिमाणा उपभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणग्रामाण्यात् ।
तंतुनाभश्च स्वत एव तंतुसृजति । बलाका चान्तरेणै शुक्रं गर्भं धत्ते ।
पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित्प्रस्थानसाधनं सरोन्तरात्सरोन्तरं प्रतिष्ठते । एवं चे-
तनमपि ब्रह्मानपेक्ष्यैव बाह्यं । न स्व एव जगत्स्रक्ष्यति । स यदि ब्रूया-
द्य एते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान् । उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा न समा-
ना भवन्ति । शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादने उ-
पादानं, नतु चेतन आत्मा । तंतुनाभस्य च क्षुद्रतरजंतुभक्षणालाला कठिन-
मापद्यमाना तंतुर्भवति । बलाका च स्तनयितुस्त्वश्रवणाद्गर्भं धत्ते । प-
द्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण रोन्तरात्सरोन्तरमुपसर्पति व-
ल्लीव वृक्षं, नतु स्वयमेवाचेतना रोन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते । स्माच्चैते ब्र-
ह्मणो दृष्टान्ता इति । तं प्रति ब्रूयात्-नायं दोषः । कुलालादिदृष्टान्तवैल-
प्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति । यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च माने
चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारंभे वा साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा
ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षिष्यत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन वि-
क्ष्यामः । तस्माद्यथैकस्य अर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति ना-
स्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥२५॥

९ कृत्स्नप्रसक्तिः धिकरणम् । सू० २६-२९ । *viśvān de sūrah*

प्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो ॥२६॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिदेवादिवच्चानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं
परिणममानं जगतः कारणमिति स्थितम् । आत्मार्यपरिशुद्धये तु पुनराक्षि-
पति । कृत्स्नप्रसक्तिः कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति, निर-
वयवत्वात् । यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत् ततोऽस्यैकदेशः प-
र्यणस्यदेकदेशश्चावास्थास्यत । निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते— “नि-
ष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरंजनम्” “दिव्यो मूर्तः पुरुषः
भ्यंतरो ह्यजः” “इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एव” “एष नेति ने-
त्यात्मा” “थूलमनणु” इत्याद्याभ्यः र्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः । ततश्चैकदे-

शपरिणामासंभवात्कृत्परिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्र ज्येत । द्रष्टव्य-
तोपदेशानर्थक्यं चापयेत्, अयत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य, तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽ-
संभवात् अजत्वादिशब्दव्याकोपश्च । अथैतदोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव
ब्रह्माभ्युपगम्येत, तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाः शब्दा उदाहृतास्ते
प्रकुप्येयुः । सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसंग इति । सर्वथायं पक्षो न घटयितुं
शक्यत इत्याक्षिपति ॥२६॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥२७॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति । न
तावत्कृत्प्रसक्तिरस्ति । कुतः? श्रुतेः । यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रू-
यते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते, प्रकृतिविकारयोर्भेदेन
व्यपदेशात् 'सैयं देवतैश्चत हंताहमिमास्तिखो देवता अनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति, 'तावानस्य माहिमा ततो ज्यायांश्च पू-
रुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति चैवंजातीयका-
त् । तथा हृदयायतनत्ववचनात्सत्संपत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म
कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति सुषुप्तिगतं
विशेषणमनुपपन्नं स्यात् । विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसंपन्नत्वादविकृतस्य च ब्र-
ह्मणोऽभावात् । तथेन्द्रियगोचरत्वप्रातिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचर-
त्वोपपत्तेः । तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म । नच निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति,
श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्दमूलं च ब्रह्म श-
ब्दप्रमाणकं, नेन्द्रियादिप्रमाणकं, तद्यथाशब्दमभ्युपगंतव्यम् । शब्दश्चोभय-
मपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्प्रसक्तिं निरवयवत्वं च । लौकिकानामपि म-
णिमंत्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेकार्कायवि-
षया दृश्यन्ते । ता अपि ताव गोपदेशमंतरेण केवलेन तर्केणावगंतुं शक्यन्तेऽ-
स्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति ।
किमुताचित्यस्वभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत । तथाचाहुः
पौराणिकाः— "अचित्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृति-
भ्यः परं यच्च तदचित्यस्य लक्षणम् ॥" इति । तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रि-
यार्थथात्माधिमगः । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं

निरवयवं च ब्रह्म परिणमते नच कृत्स्नामिति । यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत । कृत्स्नमेव वा परिणमेत । अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचि-
च्चावातिष्ठेतीति रूपभेदकल्पनात्सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये हि 'अ-
तिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्येवंजातीयकायां
विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतंत्रत्वाच्चा-
नुष्ठानस्य । इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः संभवत्यपुरुषतंत्र-
त्वादस्तुनः । तस्मात् दुर्घटमेतादिति । नैष दोषः । अविद्याकल्पितरूपभे-
दाभ्युपगमात् । नह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु संपद्यते । नहि
तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चंद्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्या-
कल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वा-
भ्यामानिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । पारमा-
र्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतं अपरिणतमवतिष्ठते । वाचारंभणमात्र-
त्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, इति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति ।
नचेयं परिमाणश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था, तत्प्रातिपत्तौ फलानवगमात् ।
व्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा, तत्प्रातिपत्तौ फलावगमात् ।
'एष नेति नेत्यात्मा' इत्युपक्रम्याह— 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि'
इति । तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसंगोऽस्ति ॥२७॥

आत्मानि नैवं विचित्रा हि ॥२८॥

अपिच नैवात्र विवादितव्यं— कथमेकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैव
अनेकाकारा सृष्टिः स्यादिति । यत आत्मन्यप्येकस्मिन्स्वप्नदृशि स्वरूपानुप-
र्देनैव अनेकाकारा सृष्टिः पठ्यते— 'न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो
भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते' इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु माया-
व्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादि सृष्टयो दृश्यन्ते । तथैक-
स्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैव अनेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥२८॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥२९॥

परेषामप्येष समानः स्वपक्षे दोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवं
अपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः
कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि कृत्स्नप्र किर्निरवयवत्वात्प्रधानस्य प्रा-

मोति निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा । ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्य-
ते, सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणा नित्यास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं, तैरेवा-
वयवैस्तत्सावयवमिति । नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं
पार्यते । यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य मानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव
चेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपंचस्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षदोषप्रसं-
गस्य । तर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेत् । एवमप्यनित्यत्वादोषप्रसंगः ।
अथ शक्त्य एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः । तास्तु ब्रह्म-
वादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथाणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयव-
त्वाद्वादिना काल्त्वेन संयुज्येत, ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसंगः-। अथैक-
देशेन युज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष
दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरास्मिन्नेव पक्षे उपक्षेत्तव्यो भवति । परिहृतस्तु
वादिना स्वपक्षे दोषः ॥२९॥

० सर्वोपेताधिकरणम् । ० ३०-३१ ।

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥३०॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपंच
इत्युक्तम् । तत्पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति । तदुच्यते ।
सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यभ्युपगन्तव्यम् । कुतः ?
तद्दर्शनात् । तथाहि दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः
'सर्वकर्मा र्वकामः सर्वगंधः र्वरसः र्वमिदमभ्याचोऽवाक्यनादरः' -
का : त्यसंकल्पः' 'यः सर्वज्ञः र्ववित्' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
। गिं सूर्याचंद्रम ै विधृतौ तिष्ठतः' इत्येवंजातीयका ॥३०॥

विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम् ॥३१॥

स्वादेतत् विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्— 'अचक्षुष्कमश्रो-
त्रमवागमनाः' इत्येवंजातीयकम् । कथं सा र्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय
प्रभवेत् ? देवादयो हि चेतनाः र्वशक्तियुक्ता अपि सन्तः आध्यात्मिक-
कार्यकरणसंपन्नाः एव तस्मै तस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथंच
'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायाः सर्वशक्तियोगः संभवेदि-
ति चेत् । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्य गाह्यमेवेदं अतिगंभीरं

न तर्काविगाहम् । न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति । प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणः वंशक्तियोगः संभवतीत्येतदपि अविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव । थाच शा—
— “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इ-
रणस्यापि ब्रह्मणः सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥३१॥

प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् । सू० ३२-३३ ।

प्रयोजनवत्त्वात् ॥३२॥

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृत्वं जगत आक्षिपति । न खलु चेतनः परमा-
त्मेदं जगद्विभं विरचयितुमर्हति । कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् । चेतनो
हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मंदोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमा-
प्रयोजनानुपयोगिनीं आरभमाणो दृष्टः । किमुत गुरुतरसंरंभाम् । भवति
च लोकप्रसिद्धयनुवादिनी श्रुतिः— ‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं
भवत्यात्मनस्तु कामाय वै प्रियं भवति’ इति । गुरुतरसंरंभा चेयं प्रवृत्तिः
यदुच्चावचप्रपंचं जगद्विभं विरचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य पर-
मात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत, परितुष्टत्वं परमात्मनः श्रूयमा-
णं बाध्येत । प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि
शून्यमस्ती बुद्धयपराधादंतरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टस्तथा परमात्मापि
प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत । तथा सति वैज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्ये ।
तस्मादक्लिष्टा चेतनात्सृष्टिरिति ॥३२॥

लोकवत्तु लीलैकै ल्यम् ॥३३॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । य । लोके कस्यचिदातैषणस्य राज्ञो रा-
त्यस्य वा व्यतिरिक्तं किंचित्प्रयोजनमनभिसंधाय केवलं लीलारूपाः
प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति, यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिधाय वा
किंचित्प्रयोजनं स्वभावादेव भवन्ति । एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किंचित्प्रयो-
न्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयो-
जनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो वा भवति । न च स्वभावः पर्य-
योक्तुं शक्यते । यद्यप्यस्माकमियं जगद्विभविरचना गुरुतरसंरंभेवाभाति, त-
थापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयं, अपरिमितशक्तित्वात् । यदि नाम ग्रेके

लीलास्वपि किञ्चित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्ष्येत, तथापि नैवाऽऽ-
 त्प्रेक्षितुं शक्यते, आसत्कामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्र-
 सर्वज्ञश्रुतेश्च । नचेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः, अविद्याच-
 हारगोचरत्वात्, ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्च, इत्ये-
 व्यम् ॥३३॥

१२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । सू० ३४-३६ ।

वैष यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वं ईश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणा
 तिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय । नेश्वरो जगतः कारणमुपपे-
 षम्यनैर्घृण्यप्रसंगात् । कांश्चिदत्यंतसुखभाजः करोति देवा
 तदुःखभाजः पश्वादीन्, कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्याः
 षमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्ते
 धारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्र ज्येत । तथा खलु
 निर्घृणत्वमतिक्रूत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहाराच्च
 द्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसंगान्नेश्वरः कारणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः— वै-
 स्य प्रसज्येते । कस्मात् ? सापेक्षत्वात् । यदि हि निरो-
 विषमां सृष्टिं निर्मिमीते स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च
 स्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं नि-
 क्षत इति चेत् । धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः । अतः सृ-
 धर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्य
 व्यः । यथाहि पर्जन्यो ब्रीहियवादि सृष्टौ साधारणं कारणं च
 दिवैषम्ये तु तत्तद्वीजगतान्येव असाधारणानि सामर्थ्यानि
 न्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादि सृष्टौ साधारणं कारणं भवति
 दिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारण-
 वमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति । कथं पुन-
 ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति ? तथाहि द-
 “एष ह्येव । धु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नित-
 वासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते” इति । ‘पुण्ये

णा भवति पापः पापेन' इति च । स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेव ईश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति— “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इत्येवंजातीयका ॥३४॥

न कर्माविभागादिति चे नानादित्वा ॥३५॥

✓ ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म, कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत । अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम । प्राग्विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् । नैष दोषः । अनादित्वात्संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमान् सारः स्यात् । अनादौ तु सं रे बीजांकुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥३५॥

कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरेष संसार इति ? अत उत्तरं पठति

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥३६॥

उपपद्यते च सं रस्यानादित्वम् । आदिमत्त्वे हि संसारस्य कस्मादुद्धृतेर्मुक्तानामपि पुनः सं रीन्द्रुतिप्रसंगः, अकृताभ्यागमकृतविप्रणा प्रसंगश्च, सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । नचेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । नचाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणं, एकरूपत्वात् । रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् । नच कर्मान्तरेण शरीरं संभवति, नच शरीरमंतरेण कर्म संभवति, इतीतरेतराश्रयत्वप्रसंगः । अनादित्वे तु बीजांकुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावत् ‘अनेन जीवेनात्मना’ इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेन अभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु प्रागनवधारितप्राणः सन्न कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत । नच धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत । अनागताद्वि संबंधादतीतः संबंधो बलीयान्भवति, अभिनिष्पन्नत्वात् । “सूर्याचंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति च मंत्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति । स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते— “न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

न चादिर्न च संप्रतिष्ठा” इति । पुराणे चातीतानागतानां च -
ल्यानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥३६॥

३ धर्मोपपत्त्यधिकरणम् । सू० ३७ ।

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥३७॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुप-
क्षिमान्विलक्षणत्वादीन्दीधान्पर्यहार्षादीनां चार्थः । इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं
प्रकरणं प्रारिप्समाणः स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति । यस्मादस्मि-
न्ब्रह्मणि कारणे परिग्रह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्य-
न्ते ‘सर्वज्ञं सर्वशक्तिं महामायं च ब्रह्म’ इति, तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौप-
निषदं दर्शनमिति ॥३७॥

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य शंकरभगवतः कृतौ शारीरक-
मीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदंपर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं, न तर्क-
शास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कंचित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम्,
तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रातिपक्षभूतानि सांख्यादि-
दर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते । वेदान्तार्थनिर्ण-
यस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात्तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं प्रथमं कृतं, तद्वच्चभ्यर्हितं
परपक्षप्रत्याख्यानमिति । ननु मुमुक्षूणां मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शनानिरूप-
णाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं युक्तं, किं परपक्षनिराकरणेन परद्वेषकरे-
ण ? बाढमेवम् । तथापि महाजनपरिग्रहीतानि महान्ति ख्यादितंत्राणि
स्यग्दर्शनापदेशेन प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषांचिन्मंदमतीत्यमेतान्यपि सम्य-
ग्दर्शनायोपादेयानित्यपेक्षा । तथा युक्तिगाढत्वसंभवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च
श्रद्धा च तेषु । इत्यतस्तदसारतोपपादनाय, प्रयत्यते । ननु ‘ईक्षतेनीशब्दम्’
[१.१.५], ‘साच्च नानुमानापेक्षा’ [१.१.१८] ‘एतेन सर्वे व्याख्याता

व्याख्याताः' [१.४.२८] इति च पूर्वत्रापि विख्यादिपक्षप्रतिषेधः कृतः, किं पुनः कृतकरणेनेति । तदुच्यते— सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्यान्पुदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते, तेषां यद्याख्यानां तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानामित्येतावत्पूर्वं कृतम् । इह तु वाक्यनिरपेक्षः स्वतंत्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येष विशेषः । तत्र सांख्या मन्यन्ते—

रचनानुपपत्त्यधिकरणम् । सू० १-१० ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥१॥

यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मनान्वीयमाना मृदात्मक । मान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्व एव बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मकान्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । यत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं तत्त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावेनैव विचित्रेण विकारात्मना प्रवर्तत इति । तथा परिमाणादिभिरपि लिंगैस्तदेव प्रधानमनुमिमते ॥ तत्र वदामः

यदि दृष्टान्तबलेनैवैतन्निरूप्येत, नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतंत्रं किंचिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयदृष्टम् । गेहप्रासादस्य नासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते । तथेदं जगदखिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलोपभोगयोग्यं बाह्यम्, आध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवविन्या अनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः संभाविततमैः शिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् ? लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात् । मृदादिष्वपि कुंभकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते तद्वत्प्रधानस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसंगः । नच मृदाद्युपादानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकुंभकारादिव्यपाश्रयेण इति किंचिन्नियामकमस्ति । नचैवं सति किंचिद्विरुध्यते, प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते, चेतनकारणसमर्पणात् । (अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चैति च-शब्देन हेतो रसिद्धिः समुच्चिनोति । नहि बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहा-

त्मकतयान्वय उपपद्यते, सुखादीनां चान्तरत्वप्रतीतिः, शब्दादीनां चातद्रूप-
त्वप्रतीतिः । तन्निमित्तत्वप्रतीतिश्च । शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावनाविशेषात्-
खादिविशेषोपलब्धेः । तथा परिमितानां भेदानां मूलांकुरादीनां संसर्गपूर्व-
कत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वं अनुमि-
मानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वप्रसंगः, परिमितत्वाविशेषात् । का-
र्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यका-
रणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥१॥

प्रवृत्तेश्च ॥२॥

आस्तां तावदियं रचना । तत्तिद्वयार्था या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्प्र-
व्युतिः सत्त्वरजस्तमसामंगांभिभावरूपापत्तिः, विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिता,
सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतंत्रस्योपपद्यते, मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च ।
(नहि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादि-
भिर्वानधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्ट्वाचादृष्टसिद्धिः ।
अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति । ननु
चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा । सत्यमेतत् । तथापि चेतनसंयु-
क्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्ति-
र्दृष्टा । किं पुनरत्र युक्तं, यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य । उत यत्संप्रयुक्तस्य दृष्टा
तस्य सेति ? ननु यास्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तमुभयोः प्रत्यक्षत्वात् ।
नतु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथादिवत्प्रत्यक्षः । प्रवृत्त्याश्रयदेहादि यु-
क्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावासिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य
दृष्टमिति । अतएव च प्रत्यक्षे देहे सति चैतन्यस्य दर्शनादसति चादर्श-
नाद्देहस्यैव चैतन्यमपीति लोकायतिकः प्रतिपन्नाः । तस्मादचेतनस्यैव प्रवृ-
त्तिरिति ।) तदभिधीयते— न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य
सेति । भवतु स्यैव सा । सा तु चेतनान्द्रवतीति ब्रूमः । तद्भावे भावात्त-
दभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रि-
यानुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने, ज्वलनादेव भवति, तत्संयोगे दर्शना-
त्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत् । लोकायतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां
रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यविप्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तव दे-

हादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो विज्ञान वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेत् । न । अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । यथायस्कान्तो माणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति । यथा वा रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति । एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् । एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेन असकृत्प्रत्युक्तत्वात् । तस्मात्संभवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञकारणत्वे नत्वचेतनकारणत्वे ॥२॥

पर्योबुवच्चेत्तत्रापि ॥३॥ ✓

स्थादेतत् । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सविवृद्धचर्यं प्रवर्तते, यथाच जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्थंदते, एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति । नैतत्साधूच्यते । यतस्तत्रापि पर्योबुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे । उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् । शास्त्रं च 'योऽप्सु तिष्ठन्न योऽपोऽन्तरो यमयति' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा ने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्थंदन्ते' इत्येवंजातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पंदितस्य ईश्वराधिष्ठिततां श्रावयति । तस्मात्साध्यपक्षानिश्चितत्वात्पर्योबुवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेन्वाः स्नेहे च या पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः । वत्सचोषणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् नचांबुनोऽप्यत्यंतमनपेक्षा, निम्नभूम्याद्यपेक्षात्वात्स्थंदनस्य । चेतनापेक्षत्वं तु सर्वत्रोपदर्शितम् । 'उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि' [२.१.२४] इत्यत्र तु बाह्यानिमित्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या निदर्शितम् । शा दृष्ट्या तु पुनः सर्वत्रैवेश्वरापेक्षत्वमापद्यमानं न पराणुद्यते ॥३॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्वरानपेक्षत्वात् ॥४॥

सांख्यानानां त्रयो गुणाः साम्येनावतिष्ठमानाः प्रधानम् । नतु तद्व्यतिरेकेण प्रधानस्य प्रवर्तकं निवर्तकं वा किञ्चिद्बाह्यमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति । पुरुषस्तु दासीनो न प्रवर्तको न निवर्तकः, इत्यतोऽनपेक्षं प्रधानं, अनपेक्षत्वाच्च कदाचित्प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते, कदाचिन्न परिणमत, इत्येतदयुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्सर्वशक्तित्वान्महामायात्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्ति न

विरुध्येते ॥४॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥५॥

स्यादेतत् । यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणस्यत इति ।
 थं च निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते ? निमित्तान्तरानुपलंभात् ।
 यदि हि किञ्चिन्निमित्तान्तरमुपलभेमहि ततो यथाकामं तेन निमित्तेन तृणा-
 क्षुपादाय क्षीरं संपादयेमहि, नतु संपादयामहे । तस्मात् स्वाभाविकस्तृणादेः
 परिणामस्तथा प्रधानस्यापि स्यादिति । अत्रोच्यते— भवेत्तृणादिवत्स्वाभा-
 विकः प्रधानस्यापि परिणामो, यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्यु-
 पगम्येत । नत्वभ्युपगम्यते, निमित्तान्तरोपलब्धेः । कथं निमित्तान्तरोपल-
 ब्धिः, अन्यत्राभावात् । धेनूवैव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति, न प्रहीण-
 मनडुहाद्युपभुक्तं वा । यदि हि निर्निमित्तमेतत्स्याद्देनुशरीरसं धादन्यत्रापि
 तृणादि क्षीरीभवेत् । नच यथाकामं मानुषैर्न शक्यं संपादयितुमिष्येतावता
 निर्निमित्तं भवति । भवति हि किञ्चित्कार्यं मानुषसंपाद्यं किञ्चिद्देवसंपाद्यम् ।
 मनुष्या अपि शक्नुवन्त्येव उचितेनोपायेन तृणाद्युपादाय क्षीरं संपादयितुम् ।
 प्रभूतं हि क्षीरं कामयमानाः प्रभूतं घासं धेनुं चारयन्ति । ततश्च भूतं
 क्षीरं लभन्ते । तस्मान्न तृणादिवत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥५॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥६॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् । अथापि नाम
 भवतः श्रद्धामनुरूप्यमानाः स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिः भ्युपगच्छेम,
 तथापि दोषोऽनुपज्येतैव । कुतः । अर्थाभावात् । यदि तावत्स्वाभाविकी
 प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्येत, ततो यथैव सहकारि
 किञ्चिन्नापेक्षत एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित्यते इत्यतः प्रधानं पुरुषस्यार्थं
 सधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स यदि ब्रूयात्सहकार्येव केवलं
 नापेक्षते न प्रयोजनमपीति । तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं, भोगो
 वा स्वादपवर्गो वा उभयं वेति । भोगश्चेत् कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरु-
 षस्य भोगो भवेत् ? अनिर्गोक्षप्रसंगश्च । अपवर्गश्चेत्प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य
 सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् । न्दाद्यनुपलब्धिप्रसंगश्च । उभयार्थताभ्यु-

पगमेऽपि भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानंत्यादनिर्मोक्षप्रसंग एव । नचौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रवृत्तिः । नहि प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यं संभवति । नच पुरुषस्य निर्मलस्य निष्कलस्यौत्सुक्यम् । दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयाच्चेत्प्रवृत्तिः, तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत्सर्गशक्त्यनुच्छेदात्संसारानुच्छेदात् अनिर्मोक्षप्रसंग एव । तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥६॥

पुरुषाश्मवादिति चेत्तथापि ॥७॥ *Margaret*

स्यादेतत् । यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पंगुः अपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृक्शक्तिविहीनमंधमाधिष्ठाय प्रवर्तयति, यथा वा अयस्कान्तोऽश्वा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम् । अत्रोच्यते तथापि नैव दोषान्निर्मोक्षोऽस्ति । अभ्युपेतहानं तावद्दोष आपतति । प्रधानस्य स्वतंत्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात् । कथं चोदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् ? पंगुरपि ह्यंधं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति । नैव पुरुषस्य कश्चिदपि प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति, निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च । नाप्ययस्कांतवत्संनिधिमात्रेण प्रवर्तयेत् । संनिधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसंगात् । अयस्कांतस्य त्वनित्यसंनिधेरस्ति स्वव्यापारः संनिधिः, परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तित्यनुपन्यासः पुरुषाश्मवादिति । तथा प्रधानस्याचैतन्यात्पुरुषस्य चौदासीन्यात्तृतीयस्य च तयोः संबंधयितुरभावात्संबंधानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते च संबंधे योग्यतानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसंगः । पूर्ववच्चेहाप्यर्थाभावो विकल्पयितव्यः । परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं मायाव्यपाश्रयं च प्रवर्तकत्वमित्यस्यतिशयः ॥७॥

अंगित्वानुपपत्तेश्च ॥८॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते । यदि सत्त्वरजस्तमसां अन्योन्यगुणप्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यंगांगिभावानुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभायितुरभावात् गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥८॥

अन्यथानुमितौ च शक्तिवियोगात् ॥९॥

अथापि स्यात्, अन्यथा वयमनुमिमीमहे, यथा नायमनंतरो दोषः प्रसज्येत । नह्यनपे स्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । यथा यथा कार्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । चलं गुणवृत्तामिति चास्त्यभ्युपगमः । स्मात् स्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति । एवमपि प्रधानस्य शशक्तिवियोगाद्रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव । शशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निरुतेत । चेतनमेकमनेकप्रपंचस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसंगात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावाच्चैव वैषम्यं भजेरद् । भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रज्यत एवायमनंतरोऽपि दोषः ॥९॥

विप्रतिषेधाच्चा मंजसम् ॥१०॥

परस्परविरुद्धायां सांख्यानामभ्युपगमः । क्वचित्सत्तेन्द्रियाण्यनुक्तामन्ति, क्वचिदेकादश । तथा क्वचिन्महत्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति, क्वचिदहंकारात् । तथा क्वचित्त्रीण्यंतःकरणानि वर्णयन्ति क्वचिदेकमिति । प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणवादिन्या विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या । तस्मादप्यसमंसांख्यानां दर्शनमिति ॥

अत्राह— ननु औपनिषदानामप्यसमंज मेव दर्शनं, तप्यतापक-योजार्त्यंतरभावानभ्युपगमात् । एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपंचस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ, न जात्यंतरभूतौ, इत्यभ्युपगंतव्यं स्यात् । यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां, स ताभ्यां तप्यतापकभ्यां न निर्मुच्येत, इति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । नह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते । योऽपि जलतरंगवीचीफेनाद्युपन्यासः, तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विज्ञेया आबिर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एव, इति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धायां तप्यतापक-योजार्त्यंतरभावो लोके । तथाहि— अर्थो चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ क्ष्येते । यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्यात्, वस्यार्थिनो यदिष्यमर्थित्वं स तस्यार्थो

नित्यसिद्ध एवेति, न तस्य तद्विषयमर्थित्वं स्यात्, यथा प्रकाशात्मनः प्रदी-
पस्य काशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति, न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति ।
अप्राप्ते र्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति । तथार्थस्याप्यर्थित्वं न स्यात् । यदि
स्यात्स्वार्थत्वमेव स्यात् । नचैतदस्ति । संबंधिशब्दौ ह्येतावर्थी चार्थश्चेति ।
द्वयोश्च बंधिनोः संबंधः स्यान्नैकस्यैव । तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ ।
तथा अनर्थानर्थिनावपि । अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थः,
ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते । तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चान-
र्थस्य उभावप्यर्थानर्थान्वनर्थ एवेति, तापकः स उच्यते । तप्यस्तु पुरुषो य
एकः पर्यायेणोभाभ्यां संबध्यते इति तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतायां मोक्षा-
नुपपत्तिः । जात्यंतरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि कदाचिन्मोक्षोप-
पत्तिरिति ॥

अत्रोच्यते— न । एकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः । भवेदेष
दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रपद्येयाता-
म् । नत्वेतदस्त्येकत्वादेव । नह्यग्निरकः सन्स्वमात्मानं दहति प्रकाशयति
वा, सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च । किमु कूटस्थे ब्रह्मण्ये-
कस्मिंस्तप्यतापकभावः संभवेत् ? क पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति ।
उच्यते— किं न पश्यसि कर्मभूतो जीवदेहस्तप्यः, तापकः सविते ?
ननु तस्मिन्नाम दुःखं सा चेतयितुर्न चेतनस्य देहस्य । यदि हि देहस्यैव
तप्तिः स्यात्सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्या-
दिति । उच्यते— देहाभावेऽपि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा । नच
त्वयापि तस्मिन्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते । नापि देहचेतनयोः
संहतत्वमशुद्ध्यादिदोषप्रसंगात् । नच तत्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छति । कथं
तवापि तप्यतापकभावः ? सत्त्वं प्यं तापकं रज इति चेत् । न । ताभ्यां चे-
तनस्य हतत्वानुपपत्तेः । सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत्,
परमार्थे स्तर्हि नैव तप्यत इत्यापतति इवशब्दप्रयोगात् । न चेत्तप्यते नेव-
शब्दो दोषाय । नहि हुंडुभः प इवेत्येतावता सविषो भवति । सर्पो वा
हुंडुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति । अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो
न पारमार्थिकः इत्यभ्युपगंतव्यमिति । नैवं ति ममापि किंचिदुच्यते । अथ

पारमार्थिकमेव चे नस्य प्यत्वमभ्युपगच्छेत् तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रस-
ज्येत, नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य । तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि, सानि-
मित्तसंयोगापेक्षत्वात्ततेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तौ आत्यंतिकः संयोगो-
परमः, त आत्यंतिको मोक्ष उपपन्न इति चेत् । न । अदर्शनस्य तमसो
नित्यत्वाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्भवाभिभवयोः नियतत्वादनियतः योग-
निमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात् सांख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्यः
स्यात् । औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानु-
पपत्तेः विकारभेदस्य च वाचारंभणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशंका स्वप्नेऽपि नो-
पजायते । व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न
चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति ॥१०॥

२ महद्दीर्घाधिकरणम् । सू० ११ ।

प्रधानकारणवादो निराकृतः । परमाणुकारणवाद इदानीं निराक-
र्तव्यः । तत्रादौ तावत् योऽणुवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रति-
समाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः— कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः
कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते, शुक्लेभ्यस्तंतुभ्यः शुक्लस्य पटस्य
प्रसन्नदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे
अभ्युपगम्यमाने, कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् । तददर्शनात् न चेतनं
ब्रह्म जगत्कारणं भवितुमर्हतीति । इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रियया
व्यभिचारयति—

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमंडलाभ्याम् ॥११॥

एषा तेषां प्रक्रिया— परमाणवः किल कंचित्कालमनारब्धकार्या
यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमांडल्यपरिमाणाश्च तिष्ठन्ति । ते च पश्चादह-
श्वादिपुरःसराः संयोगसत्त्वाश्च सन्तो द्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्यजातमा-
रभन्ते । कारणगुणाश्च कार्ये गुणान्तरम् । यदा द्वौ परमाणू द्यणुकमारभेते
तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्यणुके शुक्लादीनपरानार-
भन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमांडल्यं न द्यणुके पारिमांडल्यमपरमार-
भते, द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्यणुकव-
र्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति । यदापि द्वे द्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि

समानं द्यणुक मवायिनां शुक्लादीनामारंभकत्वम् । अणुत् स्वत्वे द्यणुक-
समवायिनी अपि नैवारभेते, चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्यु-
पगमात् । यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्रव्यणुकानि द्यणुकसहितो
वा परमाणुः कार्यमारभते, तदापि समानैषा योजना । तदेवं यथा परमाणोः
परिमंडलात्सतोऽणु ह्रस्वं च द्यणुकं जायते, महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि, न प-
रिमंडलम् । यथा वा द्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च तो महद्दीर्घं च त्र्यणुकं जायते,
नाणु, नो ह्रस्वम् । एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे
किं तव च्छिन्नम् ॥

अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्यद्रव्यं द्यणु तादि
इत्यतो नारंभकाणि कारणगतानि पारिमांडल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि, ननु
चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रां त्वमस्ति, येन कारणगता चेतना
कार्ये चेतनान्तरं नारभेत । नह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिदणुोऽस्ति,
चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् । तस्मात्पारिमांडल्यादिवैषम्यात्प्राप्नोति चेतन या
आरंभकत्वमिति । मैवं संस्थाः । यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमांड-
ल्यादीनामनारंभकत्वमेवं चैतन्यस्यापि इत्यस्यांशस्य समानत्वात् । नच प-
रिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमांडल्यादीनामनारंभकत्वे कारणं, प्राक्परिमाणा-
न्तरारंभात्पारिमांडल्यादीनामारंभकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्रा-
गुणारंभात्क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । नच परिमाणान्तरारंभे व्य-
ग्राणि पारिमांडल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परि-
माणान्तरस्यान्यहेतुत्वाभ्युपगमात् । “कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशे-
षाच्च महत्” “ताद्विपरीतमणु” “एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते” इति
हि काणभुजानि सूत्राणि । नच संनिधानविशेषात्कुतश्चिकारणबहुत्वादीन्ये-
वारभन्ते न पारिमांडल्यादीनीत्युच्येत, द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वा आरभ्यमाणे
सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात् । तस्मात्स्वभावादेव पा-
रिमांडल्यादीनामनारंभकत्वं, तथा चेतनाया अपीति द्रष्टव्यम् ॥

संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् मानजातीयोत्प-
त्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेत् । न । दृष्टान्तेन
विलक्षणारंभमात्रस्य विवक्षितत्वात् । नच द्रव्यस्य द्रव्यमेोदाहर्तव्यं गुणस्य

। गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुण-
मुदाजहार— “प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात्संयोगस्य पंचात्मकं न विद्यते”
इति । यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयवसंयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं
प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पंचसु भूतेषु मवयच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं हि री-
रम् । तस्मान्न पांचभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति— गुणश्च संयोगो द्रव्यं
शरीरम् । ‘दृश्यते तु’ [२.१.६] इति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपंचिता ।
नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम् । नेति ब्रूमः । तत्सांख्यं प्रत्युक्तम्, एतत्तु वैशे-
षिकं प्रति । नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः ‘एतेन शिष्टापरिग्रहा
अपि व्याख्याताः’ [२.१.१२] इति । सत्यमेतत् । तस्यैव त्वयं वैशेषिक-
प्राक्रियारभे तत्प्राक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपंचः कृ : ॥११॥

३ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् । ००१२-१ ।

उभयथापि कर्मातस्तद्भावः ॥ २॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद इत्थं समुत्ति-
ष्ठति— पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैरेव संयोग-
चिवैः तत्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि ह ।ानि । तत्सामान्येन यावत्किंचित् त्व-
यवं त्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसच्चिवैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते । स चा-
यमवयवावयविविविभागो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यंतगतः परमाणुः । सर्वं
चेदं जगद्भिरिसमुद्रादिकं सावयवं, सावयवत्वाच्चाद्यंतवत् । नचाकारणेन
येण भवितव्यं, इत्यतः परमाणवो जगतः कारणं, इति कणभुगभिप्रायः ।
तानीमानि चत्वारि भूतानि भूयुदकतेजःपवनाख्यानि सावयवान्युप भ्य
चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते । तेषां चापकर्षपर्यंतगतत्वेन परतो वि-
भागासंभवाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति । स प्र-
लयकालः । ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वहृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते तत्कर्म
स्वाश्रयमणुमण्वंतरेण संयुजति, ततो द्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते । एवम-
ग्निरिवमाप एवं पृथिवी । एवमेव शरीरं सेन्द्रियमिति । एवं सर्वमिदं जग-
दणुम्यः संभवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्यणुकादिगतानि रूपादीनि
संभवन्ति, तंतुपटन्यायेन, इति काणादा मन्यन्ते ॥

तत्रेदमभिधीयते— विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापे-

क्षोऽभ्युपगंतव्यः, र्भवतां तत्वादीनां संयोगदर्शनात् । कर्मण कार्यत्वा-
 निमित्तं किमप्यभ्युपगंतव्यम् । अनभ्युपगमे निमित्ताभावाच्चाणुष्वाद्यं कर्म
 स्यात् । अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि कर्म-
 णो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्या भवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् । नहि तस्या-
 मवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः संभवति शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मन-
 स्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । एतेनाभिघाताद्यपि न नि-
 मित्तं प्रत्याख्यातव्यम् । सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं
 भवति । अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्म मवायि
 वा स्यात् ? अणुसमवायि वा ? उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत
 अदृष्टस्याचेतनत्वात् । नह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतंत्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति
 वेति सांख्यप्रक्रियायामभिहितम् । आत्मनश्चानुत्पन्नचेतन्यस्य तस्यामवस्था-
 यामचेतनत्वात् । आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं
 स्यात्, असंबंधात् । अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां संबंध इति चेत्, संबंधसा-
 तत्यात्प्रवृत्तिः । तत्प्रसंगो नियामकान्तराभावात् । तदेवं नियतस्य कस्याचि-
 त्कर्मनिमित्तस्याभावाच्चाणुष्वाद्यं कर्म स्यात् । कर्माभावात्तन्निबंधनः संयोगो
 न स्यात् । संयोगाभावाच्च तन्निबंधनं द्यणुकादि कार्यजातं न स्यात् । सं-
 योगश्चाणोरण्वंतरेण सर्वात्मना वा स्यात् ? एकदेशेन वा ? र्वात्मना चेत्
 उपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसंगो दृष्टविपर्ययप्रसंगश्च । प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्र-
 देशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् । एकदेशेन चेत्सावयवत्वप्रसंगः
 परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् । कल्पितानामवस्तुत्वादवत्त्वेव
 संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् । असति चासमवा-
 यिकारणे द्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्पद्येत । यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात्त-
 योगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां संभवत्येवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नै-
 वाणूनां भवेत् । नहि तत्रापि किंचिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति । अदृष्टम-
 पि भोगप्रसिद्धयर्थं न प्रलयप्रसिद्धयर्थं, इत्यतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां
 योगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म । अतश्च संयोगविभागाभावात्तदा-
 यत्तयोः गप्रलययोरभावः प्रसज्येत । स्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारण-
 वादः ॥१२॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥१३॥

मवायाभ्युपगमाच्च, दभाव इति, प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन संबध्यते । द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानं अत्यंतभिन्नमणुभ्यामणवोः सम-
वैतित्यभ्युपगम्यते भवता । नचै मभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणता स र्थ-
यितुम् । कुतः ? साम्यादनवस्थितेः । यथैव ह्यणुभ्यामत्यंतभिन्नं त् द्व्यणुकं
मवायलक्षणेन संबधेन ताभ्यां संबध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽ-
त्यंतभिन्नः सन् मवायलक्षणेनान्येनैव संबधेन समवायिभिः संबध्येत अत्यंत-
भेदसाम्यात् । ततश्च तस्य तस्यान्योन्यः संबधः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव
प्रसज्येत । नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते
ना बद्धः संबधान्तरापेक्षो वा । ततश्च न तस्यान्यः संबधः कल्पयि व्यो-
येनानवस्था प्रसज्येतेति । नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसं-
बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं संबधमपेक्षेत । अथार्थान्तरत्वात्संयोगः संबधा-
न्तरमपेक्षेत, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात्संबधान्तरमपेक्षेत । नच गुणत्वा-
त्संयोगः संबधान्तरमपेक्षेत न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् । अपे-
क्षाकारणस्य तुल्यत्वात् । गुणपरिभाषायाश्चातंत्रत्वात् । तस्मादर्थान्तरं सम-
वायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था । प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेका-
सिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत । तस्मादप्यनुपपन्नः पर-
माणुकारणवादः ॥१३॥

नित्यमेव च भावा ॥१४॥

अपिच अणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्व-
भावा वा अनुभयस्वभावा वा अभ्युपगम्यन्ते गत्यंतराभावात् । चतुर्धापि
नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्प्रलयाभावप्रसंगः । निवृ-
त्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसंगः । उभयस्वभावत्वं च
रि रोधादसमंजसम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योः अ-
भ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसंनिधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसंगः । अतंत्र-
त्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसंगः । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥१४॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥१५॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो

न भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमतो भूत-
भौतिकस्यारंभका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति, स तेषामभ्युप-
गमो निरालं न एव । यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्ययः
प्र ज्येत । परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमाप-
द्येतेत्यर्थः । कुतः ? एवं लोके दृष्टत्वात् । याद्वि लोके रूपादिमद्वस्तु तत्स्व-
कारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृ म् । तद्यथा पटस्तंतूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च
भवति, तंतवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूलः अनित्याश्च भवन्ति । तथा चामी परमाण-
वो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते । तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला
अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति । यत्र नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं— “सदकारणवन्नि-
त्यम्” इति, तदप्येवं सत्यणुषु न संभवति । उक्तेन प्रकारेणाणूनामपि
कारणवत्त्वोपपत्तेः । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं— “अनित्यमिति
च विशेषतः प्रतिषेधाभावः” इति, तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं सा-
धयति । असति हि यस्मिन्कस्मिंश्चित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः -
मासो नोपपद्यते । न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्ये । तच्चास्त्येव नित्यं
परमकारणं ब्रह्म । नच शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भव-
ति, प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् । यदपि नित्यत्वे तृतीयं
कारणमुक्तम्— “अविद्या च” इति, तद्यद्येवं विव्रीयेत, सतां परिदृश्यमा-
नकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति, ततो द्याणुकनित्यताऽप्यापद्येत ।
अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्ये-
त । तस्य च प्रागेवोक्तत्वात् “अविद्या च” इति पुनरुक्तं स्यात् । अथापि
कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसंभवोऽविद्या,
सा परमाणूनां नित्यत्वं रूपापयतीति व्याख्यायेत, नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वा-
भ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टमर्हतीति नियमोऽस्ति । संयोग चिवे ह्यनेकस्मिंश्च
द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारंभकेऽभ्युपगम्यमान एतदेवं स्यात् । यदा त्वपास्तविशेषं
सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं आरंभकमभ्युपगम्यते,
तदा घृतकाठिन्याविलयनवन्मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते ।
तस्माद्रूपादिमत्त्वात्स्यादभिप्रेताविपर्ययः परमाणूनाम् । तस्मादप्यनुपपन्नः
परमाणुकारणवादः ॥१५॥

उभयथा च दोषात् ॥१६॥

गंधरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं मूततरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुः, इत्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते । तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन्न वा । उभयथापि च दोषानुषंगोऽपरिहार्य एव स्यात् । कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसंगः । नचान्तरेणापि मूर्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत, कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्युपचयदर्शनात् । अकल्प्यमाने तु उपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्व एकैकगुणा एव कल्प्येरस्ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात्, अप्सु रूपस्पर्शयोः, पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानां, कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन्, ततोऽस्वपि गंधस्योपलब्धिः स्यात्, तेजसि गंधरसयोः, वायौ च धरूपरसानाम् । नचैवं दृश्यते । तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥१६॥

अपरिग्रहाच्चात्यंत नपेक्षा ॥१७॥

प्रधानकारणवादो वेदविद्भिरपि कैश्चिन्मन्वादिभिः सत्कार्यत्वाद्यंशोपजीवनाभिप्रायेणोपनिबद्धः । अयं तु परमाणुकारणवादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिदप्यंशेन परिगृहीत इत्यत्यंतमेवानादरणीयो वेदवादिभिः । अपिच वैशेषिकाः तंत्रार्थभूतान्पट्पदार्थाद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्याद् अत्यंतमिन्नानिमिन्नलक्षणानभ्युपगच्छन्ति । यथा मनुष्योऽश्वः शश इति । तथात्वं चाभ्युपगम्य तद्विरुद्धं द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति तन्नोपपद्यते । कथम् ? यथा हि लोके शशकुशपलाशप्रभृतीनां अत्यंतमिन्नानां सतां नेतरेतराधीनत्वं भवति, एवं द्रव्यादीनामप्यत्यंतमिन्नत्वाच्चैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां ततो द्रव्यभावे भावात् द्रव्याभावेऽभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति । यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थानान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागभवति तद्वत् । या सति सांख्यासिद्धान्तप्रसंगः स्वसिद्धान्तविरोधश्चापद्येयाताम् । नन्वग्नेरन्यस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं द्यते । सत्यं

हस्यते । भेदप्रतीतेस्तु तत्रामिधूमयोरन्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुक्लः -
 १, रोहिणी धेनुः, नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्य तस्य तेन तेन विशेष-
 णेन प्रतीयमानत्वान्नैव द्रव्यगुणयोरामिधूमयोरिव भेदप्रतीतिरस्ति । तस्मात्
 द्रव्यात्मकता गुणस्य । एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता
 व्याख्याता ॥

गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत, तत्पु-
 नरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यादपृथक्कालत्वं वाऽपृथक्स्वभावत्वं वा । -
 र्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाम्युपगमो विरुध्येत । कथम् ?
 तत्वारब्धो हि पटस्तंतुदेशोऽभ्युपगम्यते, न पटदेशः । पटस्य तु गुणाः
 शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तंतुदेशाः । तथाचाहुः— “द्रव्या-
 णि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” इति । तंतवो हि कारणद्रव्या-
 णि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते । तंतुगताश्च गुणाः शुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शु-
 क्लादिगुणान्तरमारभन्ते, इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । १ऽभ्युपगमो द्रव्यगु-
 णयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत । अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्ये-
 त, स्वयदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । तथाऽपृथक्स्वभा-
 वत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरालम्भेदः भवति, तस्य तादात्म्येनैव
 प्रतीयमानत्वात् ॥

युतसिद्धयोः संबंधः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु मवायः, इत्ययमभ्यु-
 पगमो मृषैव तेषां, प्राकि द्वस्य कार्यात्कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । अ-
 थान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यादयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन संबंधः
 समवाय इति, एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन संबंधो
 नोपपद्यते द्वायत्तत्वात्संबंधस्य । सिद्धं भूत्वा संबध्यत इति चेत्, प्राक्का-
 रणसंबंधात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायां अयुतसिद्धचभावात्कार्यकारणयोः
 योगविभागौ न विद्येते इतीदं उक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्या-
 क्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरैः संबंधः संयोग एवा-
 भ्युपगम्यते, न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि संबंधः संयोग एव
 स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य मवायस्य वा बंधस्य संबंधव्यतिरे-
 केणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण योगसमवा-

यशब्दप्रत्ययदर्शनात्तथोरास्तित्वमिति चेत् । न । एकत्वेऽपि स्वरूपब्राह्मरूपापेक्षयानेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपबन्धिरूपं चापेक्षयानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति, मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति, यथा चैकापि ती रेखा स्थानान्यत्वेन निविशमाना एकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति, तथा संबंधिनोरेव संबंधिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण योगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं, न व्यतिरिक्तवस्त्वास्तित्वेन, इत्युपलब्धिलक्षणप्रातस्यानुपलब्धेरभावो वस्तुवन्तरस्य । नापि संबंधिविषयत्वे बन्धशब्दप्रत्यययोः संततभावप्रसंगः । स्वरूपब्राह्मरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथा अण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः संभवति, प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण योगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेत् । न । अविद्यमानार्थकल्पनायां सर्वार्थसिद्धिप्रसंगात् । इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो, नातोऽधिक, इति नियमहेत्वभावात् । कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात्प्रभूतत्वसंभावान्च । नच वैशेषिकैः कलिरतेभ्यः षड्भ्यः पदार्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत्सिद्ध्येत् । कश्चित्कुपालुः प्राणिनां दुःखबहुलः सार एव साभूदिति कल्पयेत् । अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत् । कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किंचान्यत् । द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः । नह्याकाशस्य पृथिव्यादीनां च जनुकाष्टवत्संश्लेषोऽस्ति । कार्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यः समवाय इति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वात् । कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्ध्यावाश्रिताश्रयभावसिद्धिः, आश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डबदरवत् इतीतरेतराश्रयता स्यात् । नहि कार्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, कारणस्यैव सैस्थानमात्रं कार्यमित्यभ्युपगमात् ॥

किंचान्यत् । परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावत्यो दिशः, षडष्टौ दश वा, तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यास्तं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान्कल्पयसि त एव

परमाणव इति चेत् । न । स्थूलसूक्ष्म तारतम्यक्रमेण आ परमकारणाद्विनाशो-
पपत्तेः । यथा पृथिवी द्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति,
तः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजातयिकं विनश्यति, ततो द्यणुकं, ।
परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्दिनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागे-
नैव विनश्यन्तीति चेत् । नायं दोषः । यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि वि-
नाशोपपत्तिमवोचाम । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपि
अग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणूनामपि पर-
मकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भविष्यति । तथा कार्यारंभोऽपि नावय-
वसंयोगेनैव केवलेन भवति, क्षीरजलादीनामंतरेणापि अवयवसंयोगान्तरं
दधिहिमादिकार्यारंभदर्शनात् । तदेवम । रतरतर्कसंहवत्वादीश्वरकारणश्रुति-
विरुद्धत्वात् श्रुतिप्रवणैश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वात् अत्यंतमेवानपेक्षा
अस्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या आर्यैः श्रेयार्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥१७॥

४ स दायाधिकरणम् । सू० १८-२७ ।

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥१८॥

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्युक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य
इत्युक्तम् । सोऽर्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकराद्धान्तो
नतरामपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः । स च बहुप्रकारः प्रतिपत्ति-
भेदाद्विनेयभेदाद्वा । तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति— केचित्सर्वास्तित्वावा-
दिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिन इति ।
तत्र ते सर्वास्तित्ववादिनो ब्राह्ममान्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति, भूतं भौतिकं
च, चित्तं चैतत्तं च, तांस्तावत्प्रतिब्रूमः । तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः । भौ-
तिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च पृथिव्यादिपरमाणवः स्वरस्नेहोष्णे-
रणस्वभावाः, ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तथा रूपवि-
ज्ञानदेनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पंचस्कंधाः । तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पद-
भावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते ॥

तत्रेदमभिधीयते— योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परे-
षामभिप्रेतो अणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कंधहेतुकश्च पंचस्कंधीरूपः
तास्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात्समुदायाप्राप्तिः ।

मुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः । कुतः ? समुदायिनामचेतनत्वात् । चित्ताभि-
ज्वलनस्य च मुदायसिद्धयधीनत्वात् । अन्यस्य कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः
प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनु-
परमप्रसंगात् । आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् । क्षणिकत्वाभ्यु-
पगमाच्च निर्व्यापारत्वात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । स्मात्समुदायानुपपत्तिः । समुदा-
नुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत ॥१८॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वा ॥१९॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरो नाभ्यु-
पगम्यते, तथाप्यविद्यादीनां इतरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा । स्यां
चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयोऽविद्या
संस्कारो विज्ञानं नाम रूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णा उपादानं भवो
जातिर्जरा मरणं शोकः परिदेवना दुःखं दुर्मनस्ता इत्येवंजातीयका इतरे-
तरहेतुकाः सौगते समये क्वचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित्प्रपञ्चिताः । वै-
षामष्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापे परस्परानि-
मित्तनैमित्तिकभावेन घटीयंत्रवदनिशमावर्तमानेऽर्थाक्षित उपपन्नः संघात इति
चेत् । तन्न । कस्मात् ? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो
यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत । न त्ववगम्यते । यत इतरेतरप्रत्य-
यत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवद्भवेन्न तु संघा-
तोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इ-
त्युक्तम् । अत्रोच्यते— यदि तावदयमभिप्रायोऽविद्यादयः संघा मंतरेण
आत्मानमलभमाना अपेक्षन्ते घातमिति, ततश्च संघातस्य किञ्चिन्निमित्तं
वक्तव्यम् । तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेऽश्रयाश्रयिभूतेषु च भोक्तृषु
सत्सु न संभवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायाम् । किमंग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु
भोक्तुरहितेष्वश्रयाश्रयिभूतेषु वाभ्युपगम्यमानेषु संभवेत् ? अथायमभिप्रा-
यः— अविद्यादय एव घातस्य निमित्तमिति, कथं तमेवाश्रित्यात्मानं ल-
भमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः ? अथ मन्यसे घाता एवानादौ संघात-
त्यानुवर्तन्ते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति, तदपि संघातात् घातान्तरमुत्पद्य-
मानं, नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत, अनियमेन वा सदृशं विसदृशं वोत्पद्येत ।

नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नयात् ।
 अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भू-
 पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नयात् । उभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । आ-
 यद्भोगार्थः संघातः स्यात् स जीवो नास्ति स्थिरो भोक्तेति तवाभ्युपगमः ।
 ततश्च भोगो भोगार्थ एव स नान्येन प्रार्थनीयः । तथा मोक्षो मोक्षार्थ ए-
 वेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत्प्राथ्व्येतोभयं भोगमोक्षका-
 वस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः ।
 तस्मात् इतरेतरोत्पात्तिमात्रनिमित्तत्वं आविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम, नतु
 घातः सिध्येत् भोक्त्रभावात्, इत्यभिप्रायः ॥१९॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥२०॥

उक्तमेतत् आविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वाच्च संघातासिद्धिरस्तीति ।
 तदपि तु उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न संभवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते । क्षणभं-
 गवादिनोऽयमभ्युपगम उत्तरस्मिन्क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति ।
 नचैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावः शक्यते संपादयितुम् ।
 निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभावग्रस्तत्वादुत्तरक्षणे हेतुत्वानुपपत्तेः ।
 अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षणे उत्तरक्षणेऽस्य हेतुरित्यभिप्रायः, त-
 थापि नोपपद्यते । भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्धप्रसंगात् ।
 अथ भाव एवास्य व्यापार इत्यभिप्रायः तथापि नैवोपपद्यते । हेतुस्वभाव-
 नुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात् । स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य
 फलकालावस्थायित्वे सति क्षणभंगाभ्युपगमत्यागप्रसंगः । विनैव वा स्वभा-
 वोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतः सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसंगः । अपिचोत्पा-
 दनिरोधौ नाम वस्तुनः स्वरूपमेव वा स्यातामवस्थान्तरं वा वस्तुवन्तरमेव वा ।
 सर्वथापि नोपपद्यते । यदि तावद्वस्तुनः स्वरूपमेवोत्पादनिरोधौ स्यातां, ततो
 वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः प्राप्नुयुः । अथास्ति कश्चिद्विशेष
 इति मन्येत, उत्पादनिरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे
 अभिलभ्येते इति, एवमपि आद्यन्तमध्यक्षेत्रत्रयसंबन्धित्वाद् वस्तुनः क्षणिकत्वा-
 भ्युपगमहानिः । अथात्यन्तव्यातिरिक्तावेवोत्पादनिरोधौ वस्तुनः स्यातामश्वम-
 हिषवत्, ततो वस्तु उत्पादनिरोधाम्यामसंस्पृ मिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसं-

। यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनरोधौ स्याताम्, एवमपि द्रष्टृ-
धर्मौ तौ न विविदि तुनः शाश्वत ए । दप्य
सौगं मतम् ॥२०॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो गौगपद्यमन्य ॥२॥

क्षणभंगवादे पूर्वक्षणो निरो त्वात्रोत्तर क्षणस्य हे भवतीत्यु-
क्तम् । अथासत्येव हे गौ फलोत्पत्तिं ब्रू त्, ततः प्रतिज्ञोपरो : स्यात् ।
चतुर्विधान्हेतून्प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । निहै -
कायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं वर्त्रोत्पद्येत । अथोत्तरक्षणोत्पत्तिः यावत्ताव-
दवातिष्ठते पूर्वं ण इति ब्रूयात्ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात् । थापि प्र-
तिज्ञोपरोध एव स्यात् । क्षणिकाः वे संस्कारा इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत ॥२१॥

प्रतिसंख्याऽप्रति ख्यानिरोधा ऽप्तिरविच्छेदात् ॥२२॥

अपिच वैनाशिकाः कल्पयन्ति— बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत्संस्कृ क्ष-
णिकं चेति । दपि च त्रयं प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाका चेत्याच-
ते । त्रयमपि चैतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते । बुद्धिपूर्वकः
किल विनाशो भावानां प्रति ख्यानिरोधो नाम भाष्यते, तद्विपरी ऽऽप्रति-
संख्यानिरोधः, आवरणाभावमात्रमाकाशमिति । तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्या-
ख्यास्यति । निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोः
अप्राप्तिः । असंभव इत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् । एतौ हि प्रति -
ख्याऽप्रति ख्यानिरोधौ संतानगोचरौ । स्यातां, भावगोचरौ वा । न ता-
वत्संतानगोचरौ भवतः । वैष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफ-
लभावेन तानविच्छेदस्यासंभवात् । नापि भावगोचरौ भवतः । नहि
भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः भवति, सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभि-
ज्ञानबलेनान्वयविच्छेददर्शनात् । अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वपि अवस्थासु
क्वचित् दृष्टेनान्वयविच्छेदेनान्यत्रापि दनु णात् । तस्मात्परपरिकल्पितस्य
निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥२२॥

उभय । च दोषात् ॥२३॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितः,
म्यज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात् स्वयमेव वा । पूर्वास्मिन्विकल्पे निहै क-

विनाशाभ्युपगमहानि : । उत्तरस्मिन्स्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसं : ।

भयथापि दोषप्रसंगादसमंजसमिदं दर्शनम् ॥२॥

आकाशे चाविशेषात् ॥२४॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यामिति,
निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् । आकाशस्येदानीं निराक्रियते ।
आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोः
इव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् । आगमप्रामाण्यात्तावत् 'आत्मन आकाशः
संभूतः' इत्यादिश्रुतिभ्य आका स्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः । विप्रतिपन्नान्प्रति
शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं, शंखादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् । अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतां एकस्मिन्नुपपत्तेः पतत्यावर-
णस्य विद्यमानत्वात्सुपर्णान्तरस्य उत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसंगः । यत्रावरणा-
भावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् । येनावरणाभावो विशेष्यते तत्तर्हि वस्तु-
त्वाकाशं स्यात्, नावरणाभावमात्रम् । अपिच आवरणाभावमात्रमाकाशं
मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । गौगते हि समये 'पृथि-
वी भगवः किं संनिश्रया' इत्यस्मिन्प्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामते 'वायुः
किंसंनिश्रयः' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं भवति 'वायुराकाशं निश्रयः' इति ।
तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समंजसं स्यात् । तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्य अवस्तु-
त्वम् । अपिच निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यं चेति
विप्रतिषिद्धम् । नह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा भवति, वस्त्वाश्रयत्वात्
धर्मधर्मिव्यवहारस्य । धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव स्यान्न निरुपा-
ख्यत्वम् ॥२४॥

अनुस्मृतेश्च ॥२५॥

अपिच वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि
क्षणिकतामभ्युपेयात् । नच सा संभवति । अनुस्मृतेः । अनुभवमुपलब्धि-
मनूपपद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः । सा चोपलब्ध्यैककर्तृका सती संभवति ।
पुरुषान्तरोपलब्धिविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । कथं हि अहमदोऽ-
ब्राह्ममिदं पश्यामि, इति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्ययः स्यात् । अ-
पिच दर्शनस्मरणयोः कर्तव्यैकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः सर्वस्य लोकस्य

प्रसिद्धो, अहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति । यदि हि तयोर्भिन्नः कर्ता स्यात्त-
तो अहं स्मराम्यद्राक्षीदन्य इति प्रतीयात् । नत्वेवं प्रत्येति कश्चित् । यत्रैवं
प्रत्ययस्तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्नमेव कर्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहं
असावदोऽद्राक्षीदिति । इह तु अहमदोऽद्राक्षामीति दर्शनस्मरणयोः वैना-
शिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्तारमवगच्छति । न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं
निहुते, यथाभिरनुष्णोऽप्रकाश इति वा । तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणल-
क्षणक्षणद्वयसंबन्धे क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वैनाशिकस्य स्यात् ।

था अनंतरामनंतरामात्मन एव प्रातिपत्तिं प्रत्यभिजानन्नेककर्तृकां आ
उत्तमादुच्छ्वासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसंधानः,
कथं क्षणभंगवादी वैनाशिको नापत्रपेत । स यदि द्यात्सादृश्यादेतत्संप-
त्स्यत इति । तं प्रतिब्रूयात्— तेनेदं सदृशमिति द्रव्यायत्तत्वात्सादृश्यस्य,
क्षणभंगवादिनः सदृशयोर्द्वयोर्वस्तुनोः ग्रहीतुरेकस्याभावात्, सादृश्यनिमित्तं
प्रतिसंधानमिति मिथ्याप्रलाप एव स्यात् । स्याच्चेत्पूर्वोत्तरयोः क्षणयोः साद-
ृश्यस्य ग्रहीतैकः, तथासत्येकस्य क्षणद्वयावस्थानालक्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीड्येत ।
तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं, न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति
चेत् । न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्य-
विषयं स्यात्तेनेदं सदृशमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् । सादृश्यामित्येव
प्रयोगः प्राप्नुयात् । यदा हि लोके प्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते,
तदा स्वपक्षसिद्धिः परपक्षदोषो बोध्यमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च
यथार्थत्वेन न बुद्धिसंतानमारोहति । एवमेवैषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव
वक्तव्यम् । ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रख्यापयेत् ।
नचायं सादृश्यात्संबन्धवहारो युक्तः । तद्भावावगमात्तत्सदृशभावानवगमाच्च ।
भवेदपि कदाचिद्वाह्यवस्तुनि विप्रलम्भसंभवात् तदेवं स्यात्तत्सदृशं वेति सं-
देहः । उपलब्धरि तु संदेहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो
वेति । य एवाहं पूर्वैद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चिततद्भावोपल-
भात् । तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥२५॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥२६॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशि समयः, यतः स्थिरमनुयायिकारणमनभ्युप

गच्छतां अभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतदापद्येत । दर्शयन्ति चाभावाद्भावोत्पत्ति-
 'नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्' इति । विनष्टाद्वि किल बीजादङ्कुर उत्पद्यते, तथा
 विनष्टात्क्षिरादधि, मृत्पिण्डाच्च घटः । कूटस्थाच्चैत्कारणात्कार्यमुत्पद्येत अवि-
 शेषात्सर्वं सर्वत उत्पद्येत । तस्मादभावग्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनां उ-
 त्पद्यमानत्वादभावाद्भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते— 'नासतोऽदृष्ट-
 त्वात्' इति । नाभावाद्भाव उत्पद्यते । यद्यभावाद्भाव उत्पद्येत अभावत्वा-
 विशेषात्कारणविशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । नहि बीजादीनामुपमृदितानां
 योऽभावस्तस्याभावस्य शशविषाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे
 कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षरादेव दधि इत्येवंजातीयकः
 कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्स्यात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य कारणत्वाभ्युप-
 गमे शशविषाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन् । न चैवं दृश्यते । यदि पुनः
 अभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत उत्पत्तादीनामिव नीलत्वादिः, ततो विशे-
 षवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पत्तादिवत्प्रसज्येत । नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्ति-
 हेतुः स्यात्, अभावत्वादेव, शशविषाणादिवत् । अभावाच्च भावोत्पत्ताव-
 भवान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात् । न चैवं दृश्यते । सर्वस्य च वस्तुनः स्वेन
 स्वेन रूपेण भावात्मनैवोपलभ्यमानत्वात् । नच मृदन्विताः शरावादयो भ्रा-
 वास्तत्वादिविकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते । मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान्भा-
 वाङ्गोक्तः प्रयेति । यत्तूक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित्कूटस्थस्य वस्तुनः
 कारणत्वानुपपत्तेरभावाद्भावोत्पत्तिर्भावितुमर्हतीति । तदुक्तम् । स्थिरस्वभा-
 वानामेव सुवर्णादीनां प्रत्यभिज्ञायमानानां स्वकादिकारणभावदर्शनात् ।
 येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते तेष्वपि न असावुपमृद्यमाना पूर्वाव-
 स्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते, अनुपमृद्यमानानामेवानुयायिनां बीजा-
 द्यवयवानामङ्कुरादिकारणभावाभ्युपगमात् । तस्मादसद्ब्रह्मः शशविषाणादिभ्यः
 सदुत्पत्त्यदर्शनात्सद्ब्रह्मश्च सुवर्णादिभ्यः सदुत्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावात्
 भावोत्पत्त्यभ्युपगमः । अपिच चतुर्भिश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते, परमाणुभ्यश्च
 भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्य, पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं
 कल्पयद्भिरभ्युपगममपहुवानैवैनाशिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥२६॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥२७॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं सत्युदासीनानां अनीहमानानामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात् । अभावस्य भत्वात् । कृषीव-
क्षेत्रकर्मण्यप्रयतमानस्यापि यानिष्पात्तिः स्यात् । कुलालस्य च मृत्तं-
स्क्रियायामप्रयतमानस्यापि अमत्रोत्पत्तिः । तंतुवायस्यापि तंतूनतन्वानस्यापि
तन्वानस्येव वस्त्रलाभः । गांपवर्गयोश्च न कश्चित्कथंचित्समीहे । नच
एतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित् । तस्मादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्प-
त्त्युपगमः ॥२ ॥

५ नाभावाधिकरणम् । सू० २८-३२ ।

नाभाव उपलब्धेः ॥२८॥

एवं वा त्रिंवादमाश्रित्य मुदायाप्राप्त्यादिषु दूषणेषुद्भावितेषु वि-
ज्ञानवादी बौद्ध इदानीं प्रत्यवातिष्ठते । केषांचित्किल विनेयानां बाह्ये वस्तु-
न्वाभिनिवेशमालक्ष्य तदनुरोधेन बाह्यार्थवादप्राक्क्रियेयं विरचिता । नागौ -
गताभिप्रायः । तस्य तु विज्ञानैकस्कंधवाद एवाभिप्रेतः । तस्मिंश्च विज्ञान-
दे बुद्धचारुदेन रूपेणान्तस्थ एव प्रमाणप्रमेयफलव्यवहारः सर्व उपपद्यते ।
सत्यपि बाह्येऽर्थे बुद्धचारोहमंतरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् । कथं पुनः
अवगम्यतेऽन्तस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्ति
इति । तदसंभवादित्याह । सहि वा गेथोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्फुः,
तत्समूहा वा स्तंभादयः स्युः । तत्र न तावत्परमाणवः स्तंभादिप्रत्ययपरि-
च्छेद्या भवितुमर्हन्ति परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः । नापि तत्समूहाः स्तंभा-
दयः, तेषां परमाणुभ्योऽन्यत्त्वानन्यत्वाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । एवं
जात्यादीनपि प्रत्याचक्षीत । अपिचानुभावमात्रेण साधारणात्मनो ज्ञानस्य
जायमानस्य योऽयं प्रतिविषयं पक्षपातः स्तंभज्ञानं कुड्यज्ञानं घटज्ञानं पट-
नामिति, नासौ ज्ञानगतविशेषमंतरेणोपपद्यत इत्यवश्यं विषयसारूप्यं ज्ञा-
नस्यांगीकर्तव्यम् । अंगीकृते च तस्मिन्विषयाकारस्य ज्ञानेनैवा रुद्धत्वादपा-
र्यिका बाह्यार्थसद्भावकल्पना । अपिच होपलंभनियमानभेदो विषयविज्ञा-
नयोरापतति । नह्यनयोरेकस्यानुपलंभेऽन्यस्योपलंभोऽस्ति । नचैतत्स्वभाव-
विवेके युक्तं, प्रतिबंधकारणाभावात् । तस्मादप्यर्थाभावः । आदिवच्चेदं
व्यम् । यथाहि मायामरीच्युद गंधर्वनगरादिप्रत्यया विनैव बाह्येन

अर्थेन ग्राहकाकारा भवन्ति, एवं जागरितगोचरा अपि भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यव म्यते । प्रत्ययत्वाविशेषात् । यं पुनरसति बाह्यार्थे प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते? वा नावैचित्र्यादित्याह । अनादौ हि संसारे बीजा-
 कुरवद्विशानानां वासनानां चान्योन्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते । अपिच अन्वयव्यतिरे । भ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यं इत्यवगम्यते । स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वा नानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य उभाभ्यामप्यावाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् । अन्तरेण तु वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य भयानभ्युपगम्यमानत्वात् । तस्मादप्यभावो वा र्थस्येति ।
 एवं प्राप्ते ब्रूमः— 'नाभाव उपलब्धेः' इति । न खल्वभावो वा र्थस्यार्थ-
 स्याध्यवसातुं शक्यते । कस्मात् ? उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं
 ब्राह्मोऽर्थः स्तंभः कुड्यं घटः पट इति । नचोपलभ्यमानस्यैवाभावो भवि-
 तुमर्हति । यथा हि श्रिद्धुजानो भुजि । ध्यायां तृप्तौ स्वयमनुभूयमानायामेवं
 ब्रूया । हं भुजे न वा तृप्यामीति, तद्वदिन्द्रियसंनिर्गते स्वयमुपलभमान एव
 ब्राह्ममर्थं नाहमुपलभे नच । इति । ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात् । ननु
 नाहमेवं ब्रवीमि न कंचिदर्थमुपलभ इति, किं तूपलब्धिव्यतिरेकं नोपलभ
 इति ब्रवीमि । बाढमेवं ब्रवीषि निरंकुशत्वात्ते तुंडस्य । नतु युक्त्युपेतं
 ब्रवीषि । यत उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगंतव्य उपलब्धेरेव ।
 नहि कश्चिदुपलब्धमेव स्तंभः कुड्यं चेत्युपलभते । उपलब्धिर्विषय-
 त्वेनैव तु स्तंभकुड्यादन्तिर्वै लौकिका उपलभन्ते । अतश्चैवमेव सर्वे
 लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याचक्षाणा अपि बाह्यार्थमेव व्याचक्षते
 यदंतर्ज्ञेयरूपं तद्वहिर्वदवभासत इति । तेऽपि हि ब्रूलोकप्रसिद्धां बहिः
 अवभासमानां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च वा मर्थं बहि-
 र्वदिति वत्कारं कुर्वति । इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति ब्रूयुः । नहि विष्णु-
 मित्रो बंध्यापुत्रवदवभासत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद्यथानुभवं तत्त्वम-
 भ्युपगच्छद्बहिर्वदिवभावभासत इति युक्तमभ्युपगंतुं नतु बहिर्वदवभा त इति ।
 ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितम् । नायं । धुरध्यव-
 । यो यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवा भवावधार्येते, न पुनः भ-
 भवपूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती । याद्वि प्रत्य । दीनामन्यतमेनापि प्रमाणे-

नोपलभ्यते तत्संभवति । यत्तु न केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तन्न संभवति । इह तु यथास्वं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः क व्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पैर्न संभवतीत्युच्येत, उपलब्धेरेव । नच ज्ञानस्य विषयसारूप्याद्विषयनाशो भवति, असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः, बाहिरुपलब्धेश्च विषयस्य । अतएव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुकः इत्यभ्युपगंतव्यम् । अपिच घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो न विशेष्यस्य ज्ञानस्य । यथा शुद्धो गौः कृष्णो गौरिति शौक्ल्यकार्ण्ययोरेव भेदो न गोत्वस्य । द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवत्येकस्माच्च द्वयोः । तस्मादर्थज्ञानयोर्भेदः । तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम् । अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो न विशेषणस्य घटस्य । यथा क्षीरगन्धः क्षीरस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य, तद्वत् । अपिच द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोक्तगकालयोः स्वसंवेदनेनैव उपश्रणिगोः इतरेतरग्राह्यग्राहकत्वानुपपत्तिः । ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वादिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणयात्यव्यासकत्वाविद्योपपन्नसदसद्वर्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयेरन् । किंचान्यत् । विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता बाह्योऽर्थः स्तम्भः कुड्यमित्येवंजातीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यम् । विज्ञानं अनुभूयत इति चेत् । बाह्योऽर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगंतुम् । अविज्ञानं प्रकाशान्नस्त्वात्प्रदीपवत्स्वभेदानुभूयते न तथा बाह्योऽप्यर्थ इति चेत् । अत्रान्तद्विरुद्धं स्वत्पनि क्रियाभ्युपगच्छत्याग्निगत्मानं दहतीतिवत्, अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्योऽर्थोऽनुभूयत इति नेच्छसि, अहो पाण्डित्यं महद्द्विषत् । नचार्थाव्यतिरिक्तमपि विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते, स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव । ननु विज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तग्राह्यत्वे तदप्यन्येन ग्राह्यं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति । अपिच प्रदीपवदवभासात्मकत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः समत्वादवभास्यावभासकभावानुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति । तदुभयमप्यसत् । विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकांक्षानुत्पादादनवस्थाशंकानुपपत्तेः । साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धुपलभ्यभावोपपत्तेः । स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्या-

ख्येयत्वात् । किंचान्यत् । प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथते इति ब्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगंतुकमित्युक्तं स्यात् । शिलाधन-
मध्यस्थप्रदीपसहस्रप्रथनवत् । बाढमेवम्, अनुभवरूपत्वात् । विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वया अनुज्ञायत इति चेत् । न । अन्यस्यावगंतुश्चक्षुःसाधनस्य प्रदी-
पादिप्रथनदर्शनात् । अतो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्सत्येवान्यस्मिन्नव-
गंतरि प्रथनं प्रदीपवदित्यवगम्यते । साक्षिणोऽवगंतुः स्वयंसिद्धतामुपाक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यंतरेणाश्रित इति चेत् । न । विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम् ॥२८॥

वैधर्म्या न स्वप्नादिवत् ॥२९॥

यदुक्तं बाह्यार्थोपलक्षणा स्वप्नादिप्रत्ययवजागरितगोचरा अपि स्तं-
भादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः प्रत्ययत्वाविशेषादिति । तत्प्रतिवक्त-
व्यम् । अत्रोच्यते— न स्वप्नादिप्रत्ययवजाग्रतप्रत्यया भवितुमर्हन्ति । क-
स्मात् ? वैधर्म्यात् । वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः । किं पुनर्वैधर्म्यम् ?
बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य मिथ्या
मयोपलब्धो महाजनसमागम इति, नह्यस्ति मम महाजनसमागमो निद्रा-
ग्लानं तु मे मनो बभूव तेनैषा आनिरुद्धभूवेति । एवं मायादिष्वपि भवति
यथायथ बाधः । नैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तंभादिकं कस्यांचिदप्यवस्था-
यां बाध्यते । अपिच स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनम् । उपलब्धिवस्तु जागरितद-
र्शनम् । स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमंतरं स्वयमनुभूयतेऽर्थविप्रयोगसंप्रयोगात्मकं
इष्टं पुत्रं स्मरामि नोपलभे उपलब्धुमिच्छामीति । तत्रैवसति न शक्यते वक्तुं मिथ्या
जागरितोपलब्धिः, उपलब्धित्वात् स्वप्नोपलब्धिवदिति उभयोरंतरं स्वयमनु-
भवता । नच स्वानुभवापलापः प्राप्तमात्राभिर्भिर्युक्तः कर्तुम् । अपिच अनुभवविरो-
धप्रसंगात् जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालंबनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्नप्रत्ययसा-
धर्म्यात् वक्तुमिष्यते । नच यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति । ऽन्यस्य साध-
र्म्यात्तस्य भविष्यति । नह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्याच्छीतो भवि-
ष्यति । दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्नजागरितयोः ॥२९॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥३०॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन नवैचित्र्यं वैचित्र्यादे अवकल्प्यत इति । तत्प्रतिवक्तव्यम् । अत्रोच्यते न भावो वासनानामुपपद्येत त्वत्पक्षेऽनुपलब्धेर्बाह्यानामर्थानाम् । अर्थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नारूपा वासना भवन्ति । अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा वास भवेयुः ? अनादित्वेऽप्यंघपरंपरान्यायेन अप्रतिष्ठैवानवस्था व्यवहारलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः । यावप्यन्वयव्यतिरेकावर्थापलापिनोपन्यस्तौ वासनानि-
मित्तमेवेदं ज्ञानजातं नार्थनिमित्तमिति, तावप्येवं सति प्रत्युक्तौ द्रष्टव्यौ । विनार्थोपलब्ध्या वासनानुपपत्तेः । अपिच विनापि वा नाभिरर्थोपलब्ध्युप-
मादिना त्वर्थोपलब्ध्या वासनोत्पत्त्यनभ्युपगमात् अर्थसद्मेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः । अपिच वासना नाम रविशेषाः । स्कारा नाश्रयमंतरेणावकल्पन्ते । एवं लोके दृष्टत्वात् । नच त वासनाश्रयः कश्चिदस्ति प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥३०॥

क्षणिकत्वाच्च ॥३१॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं तदपि क्षणिक-
त्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्, प्रवृत्तिविज्ञानवन्न वासनानामाधिकरणं भक्तिमुर्हति । नहि कालत्रयसंबन्धिन्येकस्मिन्नन्वयिन्यसति कूटस्थे वा सर्वार्थदर्शिनि देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्मृतिप्रतिसंधानादिव्यवहारः भवति । स्थिरस्वरूपत्वे त्वालयविज्ञानस्य सिद्धान्तहानिः । अपिच विज्ञानवा-
देऽपि क्षणिकत्वाभ्युपगमस्य समनन्तावयवनि बाह्यार्थवादे क्षणिकत्वानिबन्ध-
नानि दूषणान्युद्भावितानि 'उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्' इत्येवमादीनि ता-
नीहाप्यनुसंधातव्यानि । एवमेतौ द्वावपि वैनाशिकपक्षौ निराकृतौ वा र्थ-
वादिवक्षो विज्ञानवादपक्षश्च । शून्यवादपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्राप्तिषिद्ध इति
तन्निराकरणाय नादरः क्रियते । नह्ययं सर्वप्रमाणप्राप्तिद्वो लोकव्यवहारो
अन्यत्तत्त्वमनाधिगम्य शक्योऽपह्नोतुमपवादाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥३१॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥३२॥

किं बहुना । सर्वप्रकारेण यथायथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय
परोक्ष्यते तथातथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव । न चिदप्यत्रोपपत्तिं
पश्यामः । अतश्चानुपपन्नो वैनाशिकतन्त्रव्यवहारः । अपिच बाह्यार्थविज्ञानश्रु-

न्यवादत्रयं इतरेतरविरुद्धमुपदि ता सुगतैन स्पष्टीकृत त्मनोऽ बद्धप्रलापि-
; प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्येयुरिमाः प्र इति । सर्व-
थाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामैरित्यभिप्रायः ॥ २॥

एकस्मिन्न भवाधिकरणम् । सू० ३३-३६ ।

नैकस्मिन्नसंभवात् ॥३३॥

निरस्तः सुगतसमयः । विव न मय इदानीं निरस्यते । स चैषां
पदार्थाः मता जीवाजीवास्तवसंवरनिर्जबन्धमोक्षा नाम । संक्षेपतस्तु द्वावेव
पदार्थौ जीवाजीवाख्यौ । यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिति मन्यन्ते । तयोः
इममपरं प्रपञ्चमाचक्षते पञ्चास्तिकाया नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्ति-
कायो धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति । सर्वेषामप्येषां
वान्तरप्रभेदान्बहुविधान्स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति । सर्वत्र चेमं स-
भङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति । स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च
नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च,
स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । एवमेवैकत्वमित्यत्वादिष्वपीमं सप्तभं-
गीनयं योजयन्ति ॥

अत्राचक्ष्महे— नायमभ्युपगमो युक्त इति । कुतः ? एकस्मिन्नसं-
भवात् । नह्येकस्मिन्धर्मीणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति,
शीतोष्णवत् । य एते सप्तपदार्था निर्धारिता एतावन्त एवंप्रमाणश्चेति, ते
थैव वा स्युर्नैव वा तथा स्युः । इतरथाहि तथा वा स्युरतथा वेत्यनिर्धा-
रितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात् । नन्वनेकात्मकं वास्त्विति
निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति । नेति
ब्रूमः । निरंकुशं ह्यनेकान्तत्वं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारणं यापि व-
स्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्ति इत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्म-
कतैव स्यात् । एवं निर्धारयितुर्निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तित्वा स्याच्च
पक्षे नास्तितेति । एवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमा-
तृप्रामितिष्वनिर्धारितानु उपदेष्टुं शक्नुयात् ? कथं वा तदभिप्रायानु गिरणः
तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन् ? ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि ति
तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा । अतश्चानिर्धारि-

तार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् । तथा पंचानामस्ति-
कायानां पंचत्वसंख्या अस्ति वा नास्ति वा इति विकल्प्यमाना स्यात्तावदे-
कस्मिन्पक्षे, पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमाधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नु-
यात् । नचैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं संभवति । अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् । उच्यन्ते
चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम् । उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्ते
इति च । तथा तदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा, एवं तद्विपरीत-
मसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रत्या-
यितव्यपक्षस्य । स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावः, तथा पक्षे नित्य-
ता पक्षे चानित्यता, इत्यनवधारणायां द्रष्टव्यमुच्यते । अनादिसिद्धजीव-
प्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानां अयथावधृतस्वभावत्वप्रसंगः । एवं
जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वास्त्वयोर्विरुद्धयोर्धर्मयोरसंभवात् सत्त्वे
चैकस्मिन्धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासंभवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासंभवाद् असं-
गतमिदमाहृतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यानिश्चय्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेका-
न्ताभ्युपगमा निराकृता मंतव्याः । यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः संघाताः
संभवन्तीति कल्पयन्ति तत्पूर्वेष्वणुनादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न
पृथक्कृतनिराकरणाव प्रयत्यते ॥३३॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥३४॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासंभयो दोषः स्याद्वादे प्र क्तः, एवं
आत्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत । कथम् ? शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्याहता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां च सत्यामकृत्स्नोऽवर्गतः
परिच्छिन्न आत्मा इत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणां
चानवस्थितमस्तिनागत्त्वानेतद्व्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केन-
चित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् । पुत्ति-
काजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयेत । समान एष एकस्मि-
न्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः । स्यादेतत् । अनन्तावयवो
जीवः । तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुरिति ।
तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्यते वा न वेति वक्त-
व्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे संमीयेरन् । अप्रतिघा-

तेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः वैषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्र-
त्वप्रसंगः स्यात् । अपिच शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं न
उत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ॥३४॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति,
तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदुपगच्छन्तीत्युच्येत । तत्राप्युच्यते—

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥३५॥

नच पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यां एतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्या-
विरोधेनोपपादयितुं शक्यते । कुतः ? विकारादिदोषप्रसंगात् । अवयवोप-
गमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्वमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं
तावदपरिहार्यम्, विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत । ततश्च
बंधमोक्षाभ्युपगमो वाध्येत कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालानुवत्सं रसागरे
निमग्नस्य बंधनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति । किंचान्यत् । आगच्छताम-
पगच्छतां चावयवानां आगमाप्रायधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । तत-
श्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् । नच स निरूपयितुं शक्यतेऽय-
मसाविति । किंचान्यत् । आगच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्त्य-
पगच्छन्तश्च क वा लीयन्त इति वक्तव्यम् । नहि भूतेभ्यः प्रादुर्भवैयुर्भूतेषु
च निलीयेरन्, अभौतिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽधार-
णो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते, प्रमाणाभावात् । किंचान्यत् । अन-
वधृतस्वरूपश्चैवं सति आत्मा स्यात् । आगच्छतामपगच्छतां चावयवानाम-
नित्यतपरिमाणत्वात् । अत एवमादिदोषप्रसंगान्न पर्यायेणाप्यवयवोपगमाप-
गमौ आत्मन आश्रयितुं शक्येते । अथवा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्य
आत्मनः उपचितापचितशरीरान्तःप्रतिपत्तौ अकास्त्वंप्रसंजनद्वारेणानित्यतायां
चोदितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसंताननित्यतान्वाये-
नात्मनो नित्यता स्यात् । यथा रक्तपटानां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्संतान-
नित्यता तद्वद्विचित्रामपीत्याशङ्क्य अनेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । संतानस्य तावत्
अवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसंगः । वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्र-
गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति ॥३५॥

अत्यावथितेश्रोभयनित्यत्वादाविशेषः ॥३६॥

अपिच मो भाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिध्यते
 जैनैः । तद्वत्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमयो विपरिमाणयोः नित्यत्वप्र-
 : स्यात् । एक रीरपरिमाणतैव न्नोपचितापचि शरीरान्तरप्राप्तिः ।
 थवा अंत्यस्य जीवपरिमाणस्य अवस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थयोः अवस्थित-
 परिमाण एव जीवः स्यात्, त आविशेषेण वेदैवानुर्महान्वा जीवोऽभ्युप-
 व्यो न शरीरपरिमाणः । अतश्च तौगतवदार्हतमपि मतमसंगतमित्युपे-
 क्षितव्यम् ॥३६॥

पत्यधिकरणम् । सू० ३ - ४१ ।

त्युरसामंजस्यात् ॥३॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्कथमवगम्य-
 ते ? 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्', 'अभिध्योपदेशाच्च' [१.४.२३,
 २४] इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन च उभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवा-
 चार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् । यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषि-
 द्येत, पूर्वोत्तरविरोधाद्वाहताभिग्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत । तस्मादप्र-
 कृतिरधि ता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैक-
 त्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेदवाह्येश्वरकल्पना अनेकप्र-
 कारा । केचित्तावत्सारंख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता
 केवलं निमित्तकारणमीश्वरः । इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति ।
 माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कार्यकारणयोगविधितुःखान्ताः पंच पदार्थाः पशुपतिने-
 श्वरेण पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः, पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति । तथा
 वैशेषिकादयोऽपि केचित्कथंचित्स्वप्नप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वर इति
 वर्णयन्ति । अत उत्तरमुच्यते— पत्युरसामंजस्यात् इति । पत्युरीश्वरस्य
 प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते । कस्मात् ? अ इमंज-
 स्यात् । किं पुनरसामंजस्यम् ? हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान्विद-
 धत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेः अस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत । प्राणि-
 मापेक्षितत्वाददोष इति चेत् । न । कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरे-
 तराश्रयदोषप्रसंगात् । न अनादित्वादिति चेत् । न । वर्तमानकालवदती-
 तेष्वपि कालेषु इतरेतराश्रयदोषाविशेषात् अंधपरंपरान्यायापत्तेः । अपिच

“वर्तना दोषाः” इति न्यायावित् मयः । नहि कश्चिददोषप्रयुक्तः
 ये परार्थे वर्तमानो यते । २ । अर्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परा-
 र्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसां जस्यं, स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसंगात् ।
 पुरुषविशेषत्वान्भ्युपगमाच्चेतश्चरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमाद् । मज-
 स्यम् ॥३॥

पुपपत्तेश्च ॥३८॥

पुनरप्यसांजस्यमेव । नहि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण
 संबन्धं धानपुरुषयोरीशिता । न तावत्संयोगलणः बन्धः भवति, प्रधा-
 नपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः संबन्धः,
 आश्रया यिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः बन्धः शक्यते
 कल्पयितुं, कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धत्वात् । ब्रह्मवादिनः कथमिति
 चेत् । न । तस्य । दात्म्य लक्षणं बन्धोपपत्तेः । अपिच आगमबलेन
 । दी कारणादिस्वरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपग-
 म्यमिति नियमोऽस्ति । परस्य तु दन्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो
 यथादृष्टमे सर्वं भ्युपगंतव्यमित्ययमस्त्यतिशयः । परस्यापि वंज्ञप्रणीताग-
 मसद्भावात्समानमागमबलमिति चेत् । न । इतरेतराश्रयत्वप्रसंगात्—आ-
 गमप्रत्ययात्संज्ञत्वासिद्धिः वंज्ञप्रत्ययाच्च । गमसिद्धिरिति । तस्मादनुपपन्ना
 सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदवाह्यास्वीश्वरकल्पनासु
 यथा भवमसांजस्यं योजयितव्यम् ॥३८॥

अधिष्ठानानुपपत्ते ॥३९॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः,
 कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानादीन्यधिष्ठाय प्रवर्तये । नचैवमुपपद्यते ।
 नह्यप्रत्यक्षं पादिहीनं च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं संभवति मृदादिवैलक्ष-
 ण्यात् ॥३९॥

र वच्चे भोगादिभ्यः ॥४०॥

स्यादेतत् । यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरु-
 षोऽधिष्ठिति, एवं प्रधानमपीश्वरोऽधिष्ठितस्यतीति । थापि नोपपद्यते ।
 भोगादिदर्शनाद्वि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते । नचात्र भोगादयो द-

इयन्ते । करणग्रामसाम्ये वाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि भोगादयः प्रसज्येरन् ॥

अन्यथा वा सूत्रद्वयं व्याख्यायते— 'अधिष्ठानानुपपत्तेश्च' । इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्य ईश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्वेश्वरो दृश्यते न निराधिष्ठानः । अतश्च तदृष्टान्तवशेनादृष्ट ईश्वरं कल्पयितुमिच्छतः ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । नच तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य, प्राक्सृष्टेः सदानुपपत्तेः । निराधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । एवं लोके दृष्टत्वात् । 'करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः' । अथ लोकदर्शनानुसारेण ईश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्पयेत् । एवमपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसंगात् ईश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥४०॥

अंतवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥४१॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्तैरभ्युपगम्यतेऽनंतश्च । अनंतं च प्रधानमनंताश्च पुरुषा मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा, न वा परिच्छिद्येत । उभयथापि दोषोऽनुपपत्त एव । कथम्? पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्पे इयत्तापारिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणां अंतवत्त्वमवश्यंभावि, एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्धि लोक इयत्तापारिच्छिन्नं वस्तु घटादि तदंतवत् दृष्टं था प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपि इयत्तापारिच्छिन्नत्वादंतवत्स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम् । स्वरूपपरिमाणमपि तद्वत्तमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरुषगता च महासंख्या । ततश्चेयत्तापारिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारिणः संसारान्मुच्यन्ते तेषां सारोऽन्तवान्संसारित्वं च तेषां अंतवत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां च अंतवत्त्वं स्यात् । प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारित्वेनाभिमतं, तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत्? किंविषये वा सर्वज्ञतेश्वरते स्याताम्? प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमंतवत्त्वे सत्यादिमत्त्वप्रसंगः । आद्यंतवत्त्वे च शून्यवादप्रसंगः । अथ मा भूदेष दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत, न

प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता ईश्वरेण परिच्छिद्यत इति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत । तस्मादप्य गतः किंकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥४१॥

८ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् । सू० ४२-४५ ।

उत्पत्त्यसंभवा ॥४२॥

येषामप्रकृतिराधिष्ठिता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतः, तेषां पक्षः । । ख्यातः । येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ्निर्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः । तत्कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते— यद्यप्येवंजातीयकोऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवति, अस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्यानामित्यतः तत्प्रत्याख्यानायारंभः ॥

तत्र भागवता मन्यन्ते— भगवानेवैको वासुदेवो निरंजनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण, संकर्षणव्यूहरूपेण, प्रद्युम्नव्यूहरूपेण, अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम जीवः । प्रद्युम्नो नाम मनः । अनिरुद्धो नामाहंकारः । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिरितरे संकर्षणादयः कार्यम् । तं इत्थंभूतं परमेश्वरं भगवन्तं अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्टुः क्षीणक्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात्प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा आत्मनात्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति, तन्न निराक्रियते, 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनं अजस्रमनन्याचित्ततयाभिप्रेयते, तदपि न प्रतिषिध्यते । श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते, संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति । अत्र सूत्रम्— न वासुदेवसंज्ञकात्परमात्मनः कर्षणं ज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः संभवति । अनित्यत्वादिदोषप्रसंगात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्य अनित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात् । कारणप्राप्तौ कार्यस्य

प्रविलयप्रसंगात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं— 'नात्माऽश्रुते-
नित्यत्वाच्च ताभ्यः' [२.३.१७] इति । तस्मादसंगतैषा कल्पना ॥४२॥

न च कर्तुः करणम् ॥४३॥

इतश्चासंगतैषा कल्पना । यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं
परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः कर्तुर्जीवात्संकर्षणसंज्ञ-
कात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते । कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहंकार
उत्पद्यत इति । नचैतत् दृष्टान्तमंतरेणाध्यवसातुं शक्नुमः । न चैवंभूतां
भ्रुतिमुपलभामहे ॥४३॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥४४॥

अथापि स्यात्— न चैते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते,
किं तर्हि, ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिर्देश्वरैर्धर्मैरान्विता
अभ्युपगम्यन्ते, वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति ।
तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसंभवो दोषः प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते— एवं
अपि तदप्रतिषेधः उत्पत्त्यसंभवस्याप्रतिषेधः, प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवो दोषः
प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः । कथम्? यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना ए-
वैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो, नैषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततः
अनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम्, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च ।
भगवानेवैको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः ।
एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्था
एवोत्पत्त्यसंभवः । नहि वासुदेवात्संकर्षणस्योत्पत्तिः संभवति, संकर्षणाच्च
प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यका-
रणयोरतिशयेन यथा मृद्धद्वयोः । नह्यसत्यतिशये कार्ये कारणमित्यवक-
ल्पते । नच पंचरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिष्वेकस्मिन्सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादि-
तारतम्यकृतः कश्चिद्धेदोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्वि-
शेषा इष्यन्ते । नचैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन्, ब्रह्मादिस्तंब-
पर्यंतस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात् ॥४४॥

विप्रतिषेधाच्च ॥४५॥

विप्रतिषेधश्चास्मिञ्छात्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादि-

लक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजांसि गुणाः, आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शांडिल्य इदं शास्त्रमाधिगतवान् इत्यादिवेदनिंदादर्शनात् । तस्मादसंगतैषा कल्पनेति सिद्धम् ॥४५॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ।

१ं वियदधिकरणम् । सू० १-७ ।

न वियदश्रुतेः ॥१॥

वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्चतय उपलभ्यन्ते । केचित् आकाशस्योत्पत्तिमाननन्ति, केचिन्न । तथा केचिद्वायोत्पत्तिमाननन्ति, केचिन्न । एवं जीवस्य प्राणानां च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यंतरेषूत्पद्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षागमनपेक्षितत्वं स्थापितम् । तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेव अनपेक्षितत्वमाशंक्येत इत्यतः सर्ववेदान्तगत-सृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथो-क्ताशंकानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिंत्यते । किमस्य आकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यते— 'न वियदश्रुतेः' इति । न खल्वकाशमुत्पद्यते । कस्मात्? अश्रुतेः । नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । छांदोग्ये हि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य 'तदैक्षत', 'तत्तेजोसृजत' इति च पंचानां महा-भूतानां मध्यमं तेज आदि कृत्वा त्रयाणां तेजोवक्षानामुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ । नचात्र श्रुतिरस्याकाशस्योत्प-त्तिप्रतिपादिनी । तस्मान्नास्याकाशस्योत्पत्तिरिति ॥१॥

अस्ति तु ॥२॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । मा नामाकाशस्य छांदोग्ये भूदुत्पत्तिः, श्रुत्यंतरे त्वस्ति । तैत्तिरीयका हि समामनन्ति— 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म' इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति ।

त्वोर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः, क्वचिदाकाशप्रमुखेति । नन्वेकवा-
क्यतानयोः श्रुत्यैर्युक्ता । सत्यम् । । युक्ता नतु सावगन्तुं शक्यते । कुतः ?
'तत्तेजोऽसृजत' इति सकृच्छ्रुतस्य सष्टुः सष्टव्यद्वयेन संबंधानुपपत्तेः 'तत्ते-
जोऽसृजत', 'तदाकाशमसृजत' इति । ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्य-
द्वयेन संबन्धो दृश्यते, यथा सूपं पक्त्वौदनं पचतीति, एवं तदाकाशं सृष्ट्वा
तत्तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामि । नैवं युज्यते । प्रथमजत्वं हि छांदोग्ये ते-
जसोऽवगम्यते । तैत्तिरीयके चाकाशस्य । नचोभयोः प्रथमजत्वं संभवति ।
एतेन इतरश्रुत्यक्षरविरोधोऽपि व्याख्यातः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ-
काशः संभूतः' इत्यत्रापि तस्मादाकाशः संभूतस्तस्मात्तेजः संभूतामिति कु-
च्छ्रुतस्यापादानस्य संभवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्संबंधानुपपत्तेः ।
'वायोरग्निः' इति च पृथगाम्नानात् ॥२॥

अस्मिन्विप्रतिषेधे कश्चिदाह—

गौण्यसंभवात् ॥३॥

नास्ति वियत उत्पत्तिरश्रुतेरेव । या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रु-
तिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् ? असंभवात् । नह्याकाश-
स्योत्पत्तिः संभावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । ते हि
कारणसामग्र्यसंभवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तका-
रणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयकमनेकं च
द्रव्यं समवायिकारणं भवति । नचाकाशस्यैकजातीयकमनेकं च द्रव्यमारंभ-
कमस्ति, यस्मिन्समवायिकारणे सत्यसमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाश
उत्पद्येत । तदभावाच्च तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य
भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः भाव्यते,
प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न
पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशं अ-
सुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुम् ? पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वा-
दिलक्षणादाकाशस्य अजत्वसिद्धिः । तस्माद्यथा लोके आकाशं कुर्वाकाशो
जात इत्येवंजातीयको गौणः प्रयोगो भवति, यथाच घटाकाशः करकाका-

शो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो गौणो भवति, वेदेऽपि 'अरण्यानाकाशेष्वालमेरू' इति । एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥३॥

शब्दाच्च ॥४॥

शब्दः खत्वाकाशस्याजत्वं ख्यापयति । यत आह— 'वायुश्चांतरिक्षं चैतदमृतम्' इति । नह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते । "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति चाकाशेन ब्रह्म सर्वगतत्वमित्यत्राभ्यां धर्माभ्यामुपमिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति । नच तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते । 'यथानंतोऽयमाकाश एवमनंत आत्मा वेदितव्यः' इति चोदाहरणम् । 'आकाशरीरं ब्रह्म' 'आकाश आत्मा' इति च । नह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं संभवति नीलेनेवोत्पलस्य । तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते ॥४॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥५॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । स्यादेतत् । कथं पुनरेकस्य संभूतशब्दस्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यस्मिन्नाधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं संभवति, आकाशे च गौणत्वमिति । अत उत्तरमुच्यते— स्याच्चैकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगो, ब्रह्मशब्दवत् । यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म' इत्यस्मिन्नाधिकारे अन्नादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्यः । यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते अंजसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत् । कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः 'एकमेवाद्वितीयम्' इतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ? ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति । कथं ब्रह्मणि विदिते सर्वे विदितं स्यादिति । तदुच्यते— एकमेवेति तावत्स्वकार्यपेक्षया उपपद्यते । यथा लोके कश्चित्कुम्भकारकुले पूर्वेद्युर्मृदङ्गचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमन्त्राणि प्रसारितान्युपलभ्य यात् मृदेवैकाकिनी पूर्वेद्युर्नासीदिति, स च तयावधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रेयात् दण्डचक्रादि, तद्वद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति । यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठा-

तास्तीति । नच नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्व-
निमित्तं हि नानात्वम् । नच प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोः लक्षणान्यत्वमस्ति क्षीरो-
दकयोरिव संसृष्टयोः व्यापित्वामूर्तत्वादिधर्मसामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म
जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरवत्तिष्ठति । तेनान्यत्वमवसीयते । तथाच
'आकाशशरीरं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारासिद्धिः ।
अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानासिद्धिः । अपिच सर्वं कार्यमुत्पद्यमानं
आकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते, ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवा-
काशं भवतीति, अतो ब्रह्मणा तत्कार्येण च विज्ञातेन सहविज्ञातमेवाकाशं
भवति । यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदव्विन्दवः प्रक्षिप्तः न्तः क्षीरग्रहणेनैव
गृहीता भवन्ति, नहि क्षीरग्रहणादव्विन्दुग्रहणं परिशिष्यते । एवं ब्रह्मणा
तत्कार्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वात् गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति ।
तस्माद्भाक्तं नभसः भवश्रवणमिति ॥५॥

एवं प्राप्ते इदमाह—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥६॥

'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्' इति, 'आत्मनि
स्वत्वे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' इति, 'कस्मिन् भगवो
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' इति, 'न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्ति' इति
चैवैरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते । तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुप-
रोधः स्यात्, यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् ।
व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायते इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चा-
व्यतिरेके एवमुपपद्यते, यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येत । शब्दे-
भ्यश्च प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते । तथाहि—
'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति प्रतिज्ञाय, मृदादिदृष्टान्तैः कार्यकारणाभेदप्रति-
पादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते । तत्साधनार्थैव चोत्तरे शब्दाः 'सदेव सोम्ये-
दमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत' 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येवं कार्यजातं
ब्रह्मणः प्रदर्श्य, अव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति— 'एतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यार-
भ्य आप्रगठकपरिसमाप्तेः । तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यान्न ब्रह्मणि विज्ञाते
आकाशं विज्ञायेत । ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । नच प्रतिज्ञाहान्या वेद-

स्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुम् । तथाहि— प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्' इत्येवमादयः । तस्माज्ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते ॥

यदुक्तं— अश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति, तदयुक्तं, वियदुत्पत्तिविषय-श्रुत्यंतरस्य दर्शितत्वात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति । सत्यं दर्शितम् । विरुद्धं तु 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यनेन श्रुत्यंतरेण । न । एकवाक्यत्वात्सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् । इह तु विरोध उक्तः, सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसंबंधासंभवात् द्वयोश्च प्रथमजत्वासंभवाद्विकल्पासंभवाच्चेति । नैष दोषः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः' इति । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या तु परिणेतुं छांदोग्यश्रुतिस्तादाकाशं वायुं च सृष्ट्वा 'तत्तेजोऽसृजत' इति । नहीयं श्रुतिस्तेजोनिप्रधाना ती श्रुत्यंतरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासंभवात् । स्रष्टा त्वेकोऽपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् । इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां संभवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या । नचास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयं बंधोऽभिप्रेयते श्रुत्यंतरवशेन स्रष्टव्यांतरोपसंग्रहात् । यथाच 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति' इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति, एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यंतरविहितं नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति । ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यं, 'ज्जलानिति शान्त उपासीत' इति श्रुतेः । नैतत्सृष्टिवाक्यम् । तस्मादेतन्न प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धुमर्हतीति । 'तत्तेजोऽसृजत' इत्येतत्सृष्टिवाक्यम् । तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमो ग्रहीतव्य इति । नेत्युच्यते । नहि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यंतरप्रसिद्धो वियत्प्रदार्थः परित्यक्तव्यो भवति, पदार्थधर्मत्वात्क्रमस्य । अपिच 'तत्तेजोऽसृजत' इति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । अर्थात्तु क्रमोऽवगम्यते । स च 'वायोरग्निः' इत्यनेन श्रुत्यंतरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः प्रथमजत्वविषयाव भ-

वानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्मान्नास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेः । अपिच i-
दोग्ये 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितु-
मसमाभ्यातमपि विषय उत्पत्तावुपसंख्यातव्यं, किमंग पुनस्तैत्तिरीयके समा-
भ्यातं नभो न गृह्यते । यच्चोक्तं आकाशस्य वैणानन्यदेशकालत्वात्
ब्रह्मणा तत्कार्यैश्च सह विदितमेव तद्भवति, अतो न प्रतिज्ञा हीयते, नच
'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिकोपो भवति, क्षीरोदकवद्ब्रह्मनभसोः अव्यति-
रेकोपपत्तेरिति । अत्रोच्यते । न क्षीरोदकन्यायेनैवेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
नेतव्यम् । मृदादिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं ने-
तव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्वि-
ज्ञानं स्यात् । नहि क्षीरज्ञानगृहीतस्फोदकस्य सम्यग्विज्ञानगृहीतत्वमस्ति ।
नच वेदस्य पुरुषाणामिव मायालीकवंचनादिभिः अर्थावधारणमुपपद्यते ।
सावधारणा चेयं 'एकमेवाद्वितीयम्' इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमानां
पीड्येत । नच स्वकार्यापेक्षयेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानं एकमेवाद्वितीय-
तावधारणं चेति न्याय्यं, मृदादिष्वपि हि तत्संभवान्न तदपूर्ववदुपन्यसितव्यं
भवति 'श्वेतकेतो यन्तु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमा-
देममप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिना । तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं
वैविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् ॥६॥

यत्पुनरेतदुक्तं असंभवादौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति । अत्र

५ :

यावद्विकारं तु विभागो लोकावत् ॥७॥

तु-शब्दोऽसंभवाशंकाव्यावृत्त्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तौ असंभवा-
शंका कर्तव्या । यतो यावत्किंचिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदंचनादि
वा, कटककेयूरकुंडलादि वा, सूचीनाराचानिस्त्रिशादि वा, तावानेव वि-
भागो लोके लक्ष्यते । नत्वविकृतं किंचित्कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । वि-
भागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते । तस्मात्सोऽपि विकारो भवि-
तुमर्हति । एतेन दिक्कालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् ।
नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्यत्वं घटादिवत्प्राप्नोति ।
न । 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः । यदि तस्मापि विकारः

स्यात्तस्मात्परमन्यत्र श्रुतमित्याकाशादि सर्वे कार्ये निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् । तथाच शून्यवादः प्रसज्येत । आत्मत्वाच्चात्मनो निराकरणशंका-
नुपपत्तिः । नह्यात्मागंतुकः कस्यचित्, स्वयंसिद्धत्वात् । नह्यात्मा आत्मनः
प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यसिद्धप्रमेया द्वये
उपादीयन्ते । नह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचि-
दभ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणादिव्यव-
हारात्सिध्यति । न चेदृशस्य निराकरणं संभवति । आगंतुकं हि वस्तु निरा-
क्रियते न स्वरूपम् । य एव हि निराकर्ता तदेव तस्य स्वरूपम् । नह्यग्नेः
औष्ण्यमग्निना निराक्रियते । तथाहमेवेदानीं जानामि वर्तमानं वस्तु अहमे-
वातीतमतीततरं चाज्ञासिद्धं, अहमेवानागतमनागततरं च ज्ञास्यामि, इत्यती-
तानागतवर्तमानभावेन अन्यथाभवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति,
सर्वदा वर्तमानस्वभावत्वात् । तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो,
वर्तमानस्वभावादन्यथास्वभावत्वं वा न संभावयितुं शक्यम् । एवमप्रत्याख्ये-
यस्वभावत्वादेव अकार्यत्वमात्मनः कार्यत्वं चाकाशस्य ॥

यत्तूक्तं समानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं व्योम्नो नास्तीति, तत्प्रत्यु-
च्यते— न तावत्समानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति ।
नहि तंतूनां तत्संयोगानां च समानजातीयत्वमस्ति, द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात् ।
नच निमित्तकारणानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति ।
स्यादेतत् । समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो, न कार-
णान्तरविषय इति । तदप्यनैकान्तिकम् । सूत्रगोवालैह्यनैकजातीयैरेका रज्जुः
सृज्यमाना दृश्यते । तथा सूत्रैरूर्णादिभिश्च विचित्रान्कबलान्वितन्वते ।
त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यं, सर्वस्य
सर्वेण समानजातीयकत्वात् । नाप्यनेकमेवारभते नैकं इति नियमोऽस्ति ।
अणुमनसोराद्यकर्मारंभाभ्युपगमात् । एकैको हि परमाणुर्मनश्चाद्यं कर्मारभते
न द्रव्यान्तरैः संहत्य इत्यभ्युपगम्यते । द्रव्यारंभ एवानेकारंभकत्वनियम
इति चेत् । न । परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं
द्रव्यं द्रव्यांतरस्यारंभकमभ्युपगम्येत । देव तु द्रव्यं विशेषवद्वस्थान्तरमा-
पद्य तं कार्यं नामाभ्युपगम्यते । तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्धीजादि

अंकुरादिभावेन । कश्चिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन । नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति । अतः श्रुतिप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मणः आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते । तथा चोक्तं—“उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवाद्धि” [२.१.२४] इति ॥

यच्चोक्तं आकाशस्योत्पत्तौ न पूर्वोत्तरकाशयोर्विशेषः संभावयितुं शक्यत इति । तदयुक्तम् । येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवद्दिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । यथा च ब्रह्म न स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत्, ‘अस्थूलमनणु’ इत्यादिश्रुतिभ्यः, एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववदनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशमिति स्थितम् । यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यात् आकाशस्याजत्वमिति । तदप्यसत् । श्रुतिविरोधे सति उत्पत्त्यसंभवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः । उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् । अनित्यमाकाशं, अनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसंभवाच्च । आत्मन्यनैकान्तिकमिति चेत् । न । तस्योपनिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः । विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिर्वादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । यच्चोक्तमेतच्छब्दाच्चेति, तन्नामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति अमृता दिवौकसः इतिवत् द्रष्टव्या । उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् । ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः’ इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशोऽस्मानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमत्वाय । यथा इषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतिव्याधोच्यते नेषुतुल्यगतिव्याय तद्वत् । एतेन अनंतत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता । ‘ज्यायानाकाशात्’ इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्योपपरिमाणत्वमिति सिद्धिः । “न तस्य प्रतिमास्ति” इति च ब्रह्मणोऽनुमानत्वं दर्शयति । ‘अतोऽन्यदार्तम्’ इति च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्तत्वं दर्शयति । तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौतमं इत्येतदाकाशसंभवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम् । तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम् ॥७॥

२ मातरिश्वाधिकरणम् । सू० ८ ।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥८॥

अतिदेशोऽयम् । एतेन वियद्व्याख्यानेन मातरिश्वापि वियदाश्रयो

वायुर्व्याख्यातः । तत्राप्येते यथायोगं पक्षा रचयितव्याः । न वायुरुत्पद्यते
छंदोगानामुत्पत्तिप्रकरणेऽनाम्नानादित्येकः पक्षः । अस्ति तु तैत्तिरीयाणामु-
त्पत्तिप्रकरणे आम्नानं 'आकाशाद्रायुः' इति पक्षान्तरम् । ततश्च श्रुत्योर्विप्र-
तिषेधे ति गौणी वायोरुत्पत्तिश्रुतिः असंभवादित्यपरोऽभिप्रायः । असं-
भवश्च 'सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः' इत्यस्तमयप्रतिषेधात्, अमृतत्वा-
दिश्रवणाच्च । प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभागाभ्युपगमादुत्पद्यते वायु-
रिति सिद्धान्तः । अस्तमयप्रतिषेधोऽपरविद्याविषय आपेक्षिकः । अग्न्यादी-
नामिव वायोरस्तमयाभावात् । कृतप्रतिविधानं चामृतत्वादिश्रवणम् । ननु
वायोरकाशस्य च तुल्ययोरुत्पत्तिप्रकरणे श्रवणाश्रवणयोरैकमेवाधिकरणं उ-
भयविषयमस्तु, किमतिदेशेनासति विशेष इति । उच्यते— सत्यमेवमेतत् ।
तथापि मंदधियां शब्दमात्रकृताशंक्रानिवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रियते । संवर्ग-
विद्यादिषु ुपास्यतया वायोर्महाभागत्वश्रवणात्, अस्तमयप्रतिषेधादिभ्यश्च
भवति नित्यत्वाशंका कस्यचिदिति ॥८॥

३ असंभवाधिकरणम् । सू० ९ ।

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥९॥

वियत्पवनयोः असंभाव्यमानजन्मनोरप्युत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भ-
वेत्कुतश्चिदुत्पत्तिरिति स्यात्कस्याचिन्मतिः । तथा विकारेभ्य एवाकाशादिभ्य
उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्याकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति
कश्चिन्मन्येत । तामाशंकापनेतुमिदं सूत्रम् 'असंभवस्तु' इति । न खलु
ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः संभव उत्पत्तिराशंकितव्या । कस्मात् ?
अनुपपत्तेः । सन्मात्रं हि ब्रह्म । न तस्य सन्मात्रादेवोत्पत्तिः संभवति, अ-
सत्यतिशये प्रकृतिविकारभावानुपपत्तेः । नापि सद्भिदोपात् दृष्टविपर्ययात् ।
सामान्याद्धि विशेषा उत्पद्यमाना दृश्यन्ते मृदादेर्घटादयो, नतु विशेषेभ्यः
।मान्यम् । नाप्यसतो, निरात्मकत्वात् । 'कथमसतः सज्जायेत' इति चा-
क्षेपश्रवणात् । "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चा-
धिपः" इति च ब्रह्मणो जनयितारं वारयति । वियत्पवनयोः पुनरुत्पत्ति-
प्रदर्शिता, नतु ब्रह्मणः सास्तीति वैषम्यम् । नच विकारेभ्यो विकारान्तरो-
त्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं भवितुमर्हति, मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थ-

प्रसंगात् । या मूलप्रकृतिरभ्युपगम्यते तदेव च नो ब्रह्मेत्यविरोधः ॥९॥

४ तेजोऽधिकरणम् । सू० १० ।

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥१०॥

छांदोग्ये न्मूलत्वं तेजः श्रावितं, तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वं, तत्र तेजोयोनौ प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिकं तेज इति । कुतः? 'देव' इत्युपक्रम्य 'तत्तेजोऽजत' इत्युपदेशात् । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य, संभवात् । 'तज्जलान्' इति चाविशेषश्रुतेः । 'एतस्माज्जायते प्राणः' इति चोपक्रम्य श्रुत्यंतरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात् । तैत्तिरीयके च 'स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' इत्यविशेषश्रवणात् । तस्मात् 'वायोरग्निः' इति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यो वायोरनंतरमग्निः संभूत इति । एवं प्राप्त उच्यते— तेजोऽतो मातरिश्वनो जायत इति । कस्मात् ? तथाह्याह— 'वायोरग्निः' इति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति वायुजत्वे वायोरग्निरिति श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । ननु क्रमाथैषा भविष्यतीत्युक्तम् । नेति ब्रूमः— 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति पुरस्तात्संभवत्यपादानस्यात्मनः पंचमीनिर्देशात्, तस्यैव च संभवतेरिहाधिकारात्, परस्तादपि च तदधिकारे 'पृथिव्या ओषधयः' इत्यपादानपंचमीदर्शनात् वायोरग्निरित्यपादानपंचम्येवैषेति गम्यते । अपिच वायोरूर्ध्वमग्निः संभूत इति कल्प्य उपपदार्थयोगः । क्लृप्तस्तु कारकार्थयोगो वायोरग्निः संभूत इति । तस्मादेषा श्रुतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगमयति । नन्वितरापि श्रुतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसोऽवगमयति 'तत्तेजोऽसृजत' इति । न । तस्याः पारंपर्यजत्वेऽप्यविरोधात् । यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते, तदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते । यथा तस्याः शृतं तस्या दधि तस्या आमिक्षेत्यादि । दर्शयामि च ब्रह्मणो विकारात्मनावस्थानं 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति । तथाचेश्वरस्मरणं भवति— "बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः" इत्याद्यनुक्रम्य "भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः" इति । यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवन्तो दृश्यन्ते, तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्पणाब्ध्या वैश्वरवंश्यत्वात् । एतेनाक्रमवत्सृष्टिवादिन्यः श्रुतयो व्याख्याताः । तासां सर्वथोपपत्तेः ।

क्रमवत्पृष्टिवादिनीनां त्वन्यथानुपपत्तेः । प्रतिज्ञापि सद्द्रव्यत्वमात्रमपेक्षते न
अव्यवहितजन्यत्वमित्यविरोधः ॥१०॥

५ अ धिकरणम् । सू० ११ ।

आपः ॥ ११॥

‘अतस्तथाह्याह’ इत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते । कस्मात् ?
तथाह्याह— ‘तदपोऽसृजत’ इति ‘अग्नेरापः’ इति च । सति वचने नास्ति
संशयः । तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या व्याख्यास्यन्नपोऽन्तरियामिति
आप इति सूत्रयांबभूव ॥११॥

६ पृथिव्यधिकाराधिकरणम् । सू० १२ ।

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥१२॥

‘ता आप ऐक्षन्त ब्रह्मः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त’ इति
श्रूयते । तत्र संशयः किमनेनान्नशब्देन व्रीहियवाद्यभ्यवहार्य वा ओद-
नाद्युच्यते किं वा पृथिवीति । तत्र प्रातं तावत् व्रीहियवाद्योदनादि वा प-
रिग्रहीतव्यामिति । तत्र ह्यन्नशब्दः प्रासिद्धो लोके । वाक्यशेषोऽप्येतमर्थमुपो-
द्वलयति । ‘तस्माद्यत्र कच वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति’ इति । व्रीहि-
यवाद्येव हि सति वर्षणे बहु भवति न पृथिवीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— पु-
थिव्येवेयमन्नशब्देनाद्भ्यो जायमाना विवक्ष्यत इति । कस्मात् ? अधिका-
राद्रूपाच्छब्दान्तराच्च । अधिकारस्तावत् ‘तत्तेजोऽसृजत’ ‘तदपोऽसृजत’ इति
महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रमप्राप्तां पृथिवीं महाभूतं विल्लब्धं नाकस्माद्व्री-
ह्यादिपरिग्रहो न्याय्यः । तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते ‘य-
त्त एषं तदन्नस्य’ इति । नद्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनियमोऽस्ति । नापि
व्रीह्यादीनाम् । ननु पृथिव्या अपि नैव कृष्णत्वनियमोऽस्ति पयःपाण्डुरस्यां-
गाररोहितस्य च क्षेत्रस्य दर्शनात् । नायं दोषः । बाहुल्यापेक्षत्वात् । भू-
यिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं रूपं न तथा श्वेतरोहिते । पौराणिका अपि पृथि-
वीच्छायां शर्वरीमुपदिशन्ति । सा च कृष्णाभासेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या
इति श्लिष्यते । श्रुत्यन्तरमपि समानाधिकारं ‘अद्भ्यः पृथिवी’ इति भवति ।
‘तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्’ इति च । पृथिव्यास्तु
व्रीह्यादेरुत्पत्तिं दर्शयति— ‘पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नम्’ इति च ।

एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सु कुतो ब्रह्मादिप्रतिपत्तिः ? प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव बाध्यते । वाक्यशेषोऽपि पार्थिवत्वादन्नाद्यस्य तदद्वारेण पृथिव्या एवाद्भ्यः प्रभवत्वं सूचयतीति द्रष्टव्यम् । तस्मात्पृथिवीयं अन्नशब्देति ॥१२॥

तदभिध्यानाधिकरणम् । सू० १३ ।

तदभिध्यानादेव तु तल्लिगात्सः ॥१३॥

किमिमानि विषयादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारानुजन्त्याहोस्वित्परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति संदेहे सति, प्राप्तं तावत्स्वयमेव सृजन्तीति । कुतः ? 'आकाशाद्वायुर्वयो-रग्निः' इत्यादिस्वातन्त्र्यश्रवणात् । नन्वचेतनानां स्वतंत्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा । नैष दोषः । 'तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त' इति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते— स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्मना अवतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति । कुतः ? तल्लिगात् । तथाहि वाक्यं— 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयति' इत्येवंजातयिकं साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति । तथा 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति प्रस्तुत्य 'सच्च त्वच्चाभवत् । तदात्मानं स्वयमकुरुत' इति च तस्यैव च सर्वात्मभावं दर्शयति । यन्वीक्षणश्रवणमतेजसोः तत्परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यम् 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इतीक्षित्रंतरप्रातिषेधात्, प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' इत्यत्र ॥१३॥

८ विपर्ययाधिकरणम् । सू० १४ ।

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥१४॥

भूतानानुत्पत्तिक्रमश्चित्तितः । अथेदानीमप्ययक्रमश्चित्यते । किमनियतेन क्रमेणाप्ययः उत्तोत्पत्तिक्रमेण अथवा तद्विपरीतेनेति । त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ता श्रूयन्ते— 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति' इति । तत्रानिबमोऽविशेषादिति प्राप्तम् । अथवोत्पत्तेः क्रमस्य तुत्वात्प्रलयस्यापि क्रमाकांक्षिणः स एव क्रमः स्यादिति । एवं प्राप्तं ततो मूः— विपर्ययेण तु

प्रलयक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमान्द्रवितुमर्हति । तथाहि लोके दृश्यते, येन क्रमेण सोपानमारूढस्त १ विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति । अपिच दृश्यते मृदो जातं घटशरावाद्यप्ययकाले मृद्भावमप्येत्यद्भ्यश्च जातं हिमकरकाद्यम्भावमप्येतीति । अतश्चोपपद्यत एतत् । यत्पृथिव्यद्भ्यो जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तौ अपोऽपीयादापश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेजोऽपीयुः । एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं चानंतरमनंतरतरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम् । नहि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्यप्ययो न्यायः । स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र दार्शितः— “जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते” इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तूत्पत्तावेव श्रुतत्वान्नाप्यये भवितुमर्हति । नचासावयोग्यत्वादप्ययेनाकांक्ष्यते । नहि कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः, कारणाप्यये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः । कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात् ॥१४॥

९ अंतराविज्ञानाधिकरणम् । सू० १५ ।

अंतरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिगादिति चेन्नाविशेषात् ॥१५॥

भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ अनुलोमप्रतिलोमक्रमभ्यां भवत इत्युक्तम् । आत्मादिस्तुत्पत्तिः प्रलयश्चात्मान्त इत्यप्युक्तम् । सेन्द्रियस्य तु मनसो बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृत्योः । ‘बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इंद्रियाणि हयानाहुः’ इत्यादिलिङ्गेभ्यः । तयोरपि कस्मिंश्चिदंतराले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयानुपसंग्राह्यौ, सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात् । अपिचाथर्वणे उत्पत्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चांतराले करणान्यनुक्रम्यन्ते । ‘एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी’ इति । तस्मात्पूर्वोक्तोत्पत्तिप्रलयक्रमभंगप्रसंगो भूतानामिति चेत् । न । अविशेषात् । यदि तावद्भौतिकानि करणानि, ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामैवैषामुत्पत्तिप्रलयौ भवत इति नैतयोः क्रमान्तरं मृग्यम् । भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं करणानाम् । ‘अन्नमयं हि तेम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्’ इत्येवंजातीयकम् । व्यपदेशोऽपि क्वचिद्भूतानां करणानां च ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन नेतव्यः । अथ त्वभौतिकानि करणानि, तथापि

भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते, प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि प्रथमं वा भूतान्युत्पद्यन्ते चरमं वा करणानीति । आथर्वणे मान्नाय-
क्रममात्रं करणानां भूतानां च । न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथान्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमत्करणक्रम आम्नायते—‘प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् ।
त्मानमैक्षत स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत्तदात्मानमैक्षत तद्वाचमसृजत’
इत्यादिना । तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भंगः ॥१५॥

० चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् । सू० १६ ।

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावितात् ॥१६॥

स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ, जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवं-
जातीयकालौकिकव्यपदेशात् जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्च, इति स्यात् स्य-
चिद्भातिः तामपनुदामः । न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः, शास्त्रफलसंबंधो-
पपत्तेः । शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं
विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम् । श्रूयते च—‘जीवापेतं वाव किलेदं मि-
यते न जीवो म्रियते’ इति । ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य
दर्शितः । सत्यं दर्शितः । भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः । किमा-
श्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति? उच्यते चराचरव्यपाश्रयः ।
स्थावरजंगमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ । स्थावरजंगमानि हि भूतानि
जायन्ते च म्रियन्ते च । अतस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे
जीवात्मन्युपचर्यन्ते, तद्भावभावित्वात् । शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोः
जन्ममरणशब्दौ भवतो, नासतोः । नहि शरीरसंबन्धादन्यत्र जीवो जातो
मृतो वा केनचिल्लक्ष्यते । ‘स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमाभि पद्य-
मानः स उत्कामन् म्रियमाणः’ इति च शरीरयोगवियोगनिमित्तावेव ज-
न्ममरणशब्दौ दर्शयति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावपेक्षमेव द्रष्ट-
व्यम् । अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परस्मादात्मनः उत्पत्तिः
वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयौ
तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्तः इत्येतदनेन सूत्रेणावोचत् ॥१६॥
११ आत्माधिकरणम् । सू० १ ।

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥१७॥

अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरैर्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफलसंबन्धी । किं व्योमादिवदुत्पद्यते ब्रह्मणः, आहोस्त्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यत, इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः । कासुचित् श्रुतिषु अग्निर्विस्फुल्लिगादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते, कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते, नचोत्पत्तिराम्नायत इति । तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति । कुतः? प्रतिज्ञानुपरोधादेव । ‘एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितम्’ इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत । तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । नचाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं, लक्षणभेदात् । अपहृतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः । विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान्ध्याकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारः, तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः मधिगता । जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखयुक्प्रतिशरीरं प्रविभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति । अपिच ‘यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुल्लिगा व्युच्चरन्त्येवमेवात्मादात्मनः सर्वे प्राणाः’ इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्ट्या ‘सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ते’ इति भोक्तृणांमात्मनां पृथक्सृष्टिं ज्ञास्ति । ‘यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुल्लिगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति’ इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते । सरूपवचनात् । जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात् । नच कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति । श्रुत्यंतरगतस्यापि अविरुद्धस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या, ‘तदात्मानं स्वयमकुरुत’ इत्यादिवत् । तस्मादुत्पद्यते जीव इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— नात्मा जीव उत्पद्यत इति । कस्मात् ? अश्रुतेः । नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयःसु प्रदेशेषु । ननु कचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । उत्पत्तिरेव त्वस्य न संभवतीति वदामः । कस्मात् ? नित्यत्वाच्च ताभ्यः । च-शब्दादजत्वादिभ्यश्च । नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते । तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मना चे । नचैवरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते । ताः काः श्रुतयः ? ‘न जीवो म्रियते’ ‘स वा

एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः' 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' 'स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्रेभ्यः' 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति । ननु प्रवि-भक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यत इत्युक्तम् । अत्रोच्यते— नास्य प्रवि-भागः स्वतोऽस्ति । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरा-त्मा" इति श्रुतेः । बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाश-स्येव घटादिसंबंधनिमित्तम् । तथाच शास्त्रम्— 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः' इत्येवमादि, ब्रह्मण एव अविकृतस्य सतोऽस्वेकस्यानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वं चास्य विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवत् द्रष्टव्यम् । यदपि कचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यतएवोपाधिसंबंधान्नेतव्यम् । उपाभ्युत्पत्त्यास्योत्पत्तिः तत्प्रलयेन च प्रलय इति । तथाच दर्शयति— 'प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञा-ऽस्ति' इति । तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मविलय इत्येतदप्यत्रैव 'मा भग-वान्मोहान्तामापीपदन्न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्ति' इति प्रश्न-पूर्वकं प्रतिपादयति— 'न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमा-त्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति' इति । प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्य-विकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव । 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि' इति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । तस्मान्नैवात्मोत्पद्यते प्रविलीयते चेति ॥१७॥

१२ ज्ञाधिकरणम् । सू० १८ ।

तोऽ एव ॥१८॥

किं कणभुजानामिव आगंतुकचैतन्यः स्वतोऽचेतनः, आहोस्वित्सां-ख्यानामिव नित्यचैतन्यस्वरूप एव इति वादिविप्रतिपत्तेः शयः । किं तावत्प्राप्तम् ? आगंतुकमात्मनश्चैतन्यं तममः संयोगजं अग्निघटसंयोगजरो-

हितादिगुणवादिति प्राप्तम् । नित्यचैतन्यत्वे हि सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात् । ते पृष्टाः सन्तो, न किञ्चिद्व्यसचेतयेमहीति जल्पन्ति । स्वस्थाश्च चेतयमाना दृश्यन्ते । अतः कादाचित्कचैतन्यत्वादागतुकचैतन्य आत्मेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते— शो नित्यचैतन्योऽयमात्मा । अतएव, यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माविकृतमुपाधिसंपर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते । परस्य हि ब्रह्मणश्चैतन्यस्वरूपत्वमाम्नातं— ‘विज्ञानमानंदं ब्रह्म’ ‘त्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म’ ‘अनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव’ इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव चैत्परं ब्रह्म जीवः, तस्माज्जीवस्यापि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमन्यौघ्यप्रकाशक-दिति गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति— ‘असुप्तः सुप्तान्-भिचाकशीति’ ‘अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति’ इति, ‘नहि विज्ञातुर्विज्ञ-तेर्विपरिलोपो विद्यते’ इत्येवंरूपाः । ‘अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा’ इति च सर्वैः करणद्वारैः इदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसंधानात्तद्रूपत्वासाद्धिः । नित्यचैतन्यस्वरूपत्वे प्राणाद्यानर्थक्यमिति चेत् । न । गंधादिष्विषयाविशेष-रिच्छेदार्थत्वात् । तथाहि दर्शयति— ‘गंधाय प्राणम्’ इत्यादि । यत्तु सु-प्तादयो न चेतयन्ते इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः, सुषुप्तं प्रकृत्य ‘यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविज्ञा-शित्वाच्च तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्’ इत्यादिना । एतदुक्तं भवति विषयाभावादियमचेतयमानता न चैतन्याभावादिति । यथा विषयदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिष्यक्तिः, न स्वरूपभावात्तद्वत् । वैशेषिकादितर्कश्च श्रुतिविरोध आभासीभवति । तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एव आत्मेति निश्चिनुमः ॥१८॥

१३ उत्क्रान्तिगत्याधिकरणम् । सू० १९-३२ ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥१९॥

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिंत्यते । किमणुपरिमाणः उत मध्यमपरिमाणः आहोस्विन्महापरिमाण इति । ननु च नात्मीत्यद्यते नित्य-चैतन्यश्चायमित्युक्तम् । अतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति । परस्य चात्मनोऽनंतत्वमाम्नातं, तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिं । त्वतार इति । उच्यते— सत्यमेतत् । उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं

प्रापयन्ति । स्वशब्देन चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते । तस्य सर्वस्या-
नाकुलत्वोपपादनायायमारंभः । तत्र प्राप्तं तावत् उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रव-
णात्परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति । उत्क्रान्तिस्तावत्— “स यदास्मा-
च्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति” इति । गतिरपि “ये वै के
वास्माल्लोकात्प्रयन्ति चंद्रम मेव ते सर्वे गच्छन्ति” इति । आगतिरपि
‘स्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे’ इति । आसामुत्क्रांतिगत्यागतीनां
श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति । नहि विभोश्चलनमवकल्पत इति ।
ति च परिच्छेदे शरीरपरिमाणत्वस्य अर्हतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरास्मेति
गम्यते ॥१९॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥२०॥

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवत् देहस्वाम्यानि-
वृत्त्या कर्मक्षयेणावकल्पेत । उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः संभवतः । स्वा-
त्मना हि तयोः संबंधो भवति, गमेः कर्तृस्थक्रियात्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य
च गत्यागती अणुत्वे एव संभवतः । सत्योश्च गत्यागत्योत्क्रान्तिरपि अप-
सृप्तिरेव देहादिति प्रतीयते । नह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् । देह-
प्रदेशानां चौत्क्रान्तौ अपादानत्ववचनात् । ‘चक्षुषो वा मूढ्नों वान्येभ्यो
वा शरीरदेशेभ्यः’ इति । ‘स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवा-
न्ववक्रामति’ ‘शुक्रमादाय पुनरैति स्थानम्’ इति चान्तरेऽपि शरीरे शारी-
रस्व गत्यागती भवतः । तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः ॥२०॥

अणुरतच्छ्रुतेरिति चेत्तराधिकारात् ॥२१॥

अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा । कस्मात् ? अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरी-
तपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । ‘स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेषु’ ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः’, ‘सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म’ इत्येवंजाती-
यका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेत् । नैष दोषः । कस्मात् ?
इतराधिकारात् । परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः । पर-
स्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात् । ‘विरजः पर
आकाशात्’ इत्येवंविधाच्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात् । ननु

‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इति शरीर एव महत्त्वसंबन्धित्वेन प्रातिनिर्दिश्यते । शस्त्रदृष्ट्या त्वेष निर्देशो वामदेववत् द्रष्टव्यः । तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥२१॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥२२॥

इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते— ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पंचधा संविवेश’ इति । प्राणसंबन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते । तथोन्मानमपि जीवस्याभिमानं गमयति— “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः” इति । “आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” इति चोन्मानान्तरम् ॥

ननु अणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिः अविरुध्यते । दृश्यते च जाह्नवीहृदनिमग्नानां सर्वांगशैत्योपलब्धिः निदावसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति । अत उत्तरं पठति

अविरोधश्चंदनवत् ॥२३॥

यथा हि हरिचंदनविंदुः शरीरैकदेशसंबद्धोऽपि सन्सकलदेहव्यापिन आह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्संबन्धनाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते । त्वगात्मनोर्हि संबन्धः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते, त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति ॥२३॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बुद्धिं हि ॥२४॥

अत्राह—यदुक्तमविरोधश्चंदनवादिति, तदयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः अतुल्यत्वात् । सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चंदनदृष्टान्तो भवति । प्रत्यक्षं तु चंदनस्यावस्थितिवैशेष्यं एकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनं च । आत्मनः पुनः कलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्तित्वम् । अनुमेयं तु तदिति यदप्युच्येत । नचात्रानुमानं संभवति । किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगाद्रिवस्येव सकल देहव्यापिनः सतः, किंवा विभोर्नभस इव, आहोस्त्रिचंदनविंदोरिव अणोरेकदेशस्थस्येति संशयानतिवृत्तेरिति । अत्रोच्यते नायं दोषः । कस्मात् ? अभ्युपगमात् । अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चंदनस्येव देहै देशवृत्तित्वं अवस्थितिवैशेष्यम् । कथमित्युच्यते—हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु । ‘हृदि ह्येष आत्मा’ ‘वा एष आत्मा हृदि’

योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यंतर्ज्योतिः पुरुषः' इत्याद्युपदेशेभ्यः।
इष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः अवैषम्यात् युक्तमेवैतत् 'अविरोधश्चंदनवत्'
४॥

गुणाद्वा लोकव ॥२५॥

अतन्यगुणव्याप्तेर्वा अणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न
। यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनां अपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रमा
व्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्यं करोति तद्वत् । स्यात्कदाचिच्चं-
सावयवत्वात्सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेह आह्लादयितुत्वं, न
अस्यावयवाः सन्ति यैरयं कलदेहं विप्रसर्पेत् इत्याशंक्य 'गुणाद्वा
' इत्युक्तम् ॥२५॥

कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत ? नहि पटस्य शुक्लो गुणः
क्रेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते । प्रदीपप्रभावत् भवोदिति चेत् । न ।
पि द्रव्यत्वाभ्युपगमात् । निबिडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः । प्रवि-
तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति । अत उत्तरं पठति—

व्यतिरेको गंधवत् ॥२६॥

प्रथा गुणस्यापि सतो गंधस्य गंधवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति ।
पि कुसुमादिषु गंधवत्सु कुसुमगंधोपलब्धेः । एवमणोरपि तो
चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानैकान्तिकमेतत् गुणत्वादू-
श्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति । गुणस्यैव सतो गंधस्याश्रयविश्लेषदर्श-
गंधस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेत् । न । यस्मान्मूलद्रव्या-
त्तस्य क्षयप्रसंगात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वावस्थातो गम्यते । अ-
त्पूर्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हयित । स्यादेतत् । गंधाश्रयाणां विश्लिष्टाणां
नामल्पत्वात्सन्नपि विश्लेषो नोपलक्ष्यते । सूक्ष्मा हि गंधपरमाणवः
वेप्रसृता गंधबुद्धिसुत्पादयन्ति नासिकाषुटमनुप्रविशन्त इति चेत् ।
पेद्रियत्वात्परमाणूनां स्फुटगंधोपलब्धेश्च नागकेसरादिषु । नच लोके
धवद्द्रव्यमाघातमिति । गंध एवाघात इति तु लौकिकाः प्रति-
रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेः गंधस्याप्ययुक्त आश्रयव्यतिरेक
। न । प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः । तस्माद्यद्यथा लोके दृष्टं तत्तथै-

वानुमंतव्यं नि-
दयोऽपि गुणा

हृदया
लोमभ्य आ न
यति ॥२७॥

“प्रज्ञा
गुपदेशाच्चैतन्य
विज्ञानमादाय”
उपोद्बल्यति ।
एवं प्र

तु-शब्
परस्यैव तु ब्र
क्तम् । परमेव
मर्हति । परस
‘स वा एष म
जीवविषया वि
जीवस्य सकल
कंटकतोदनेऽ
कृत्स्नायां त्वचि
कनुन्नो वेदनां
शत्वात् । गुण
द्रव्यान्तरत्वं व
र्हति । अन्य
“उपलभ्याप्सु
च श्रितम्”

वानुमंतव्यं निरूपकैर्नान्यथा । नहि रसो गुणो जिह्वयोप म्य इत्यतो रूपा-
दयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥२६॥

तथाच दर्शयति ॥२॥

हृदयायतनत्वं अणुपरिमाणत्वं च आत्मनोऽभिधाय तस्यैव 'आ-
लोमभ्य आ नखाग्रेभ्यः' इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्श-
यति ॥२७॥

पृथगुपदेशात् ॥२८॥

"प्रज्ञया शरीरं समारुह्य" इति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथ-
गुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापिता गम्यते । 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन
विज्ञानमादाय' इति च कर्तुः शरीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेशः एतमेवाभिप्रायं
उपोद्बल्यति । तस्मादणुरात्मेति ॥२८॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

दृणसारत्वानु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥२९॥

तु-शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति अणुरात्मेति । उत्पत्त्यश्रवणात्
परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्यु-
क्तम् । परमेव चेद्ब्रह्म जीवः, तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितु-
मर्हति । परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाप्नातम् । तस्माद्विभुर्जीवः । तथाच
'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्येवंजातीयका
जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्तार्थं समर्थिता भवन्ति । नचाणोः
जीवस्य सकलशरीरगता वेदना उपपद्यते । त्वक्संबन्धात्स्यादिति चेत् । न ।
कंटकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत । त्वक्कंटकयोर्हि संयोगः
कृत्स्नायां त्ववि वर्तते त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति । पादतल एव तु कंट-
कनुन्नो वेदनां प्रति लभते । नच अणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते, गुणस्य गुणिदे-
शत्वात् । गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत । प्रदीपप्रभायाश्च
द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गंधोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात्साश्रय एव संचरितुम-
र्हति । अन्यथा गुणत्वहानिप्रसंगात् । तथाचोक्तं भगवता द्वैपायनेन
"उपलभ्याप्सु चेद्रंघं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः । पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं
च संश्रितम्" इति । यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तं शरीरं व्याप्नुयान्ना-

गुर्जीवः स्यात् । चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपं अग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ । नात्र गुण-
गुणिविभागो विद्यत इति । शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातम् । परिशेषा-
द्विमुर्जीवः ॥

कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह— द्रुणसारत्वानु तद्व्यपदेशः
इति । तस्या बुद्धेर्गुणास्तद्रुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादयस्तद्रुणाः
सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे संभवति स तद्रुणसारः, तस्य भावस्त-
द्रुणसारत्वम् । नहि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति । बुद्धयुपा-
धिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वं अकर्तृभोक्तृश्चा-
संसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः । तस्मात्तद्रुणसारत्वाद्विपरिमाणेनास्य
परिमाणव्यपदेशः । तदुक्तान्त्यादिभिश्च अस्योक्तान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः ।
तथाच— “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स
विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥” इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्य-
माह । तच्चैवमेव समंजसं स्यात् यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्पारमार्थिकं
चानन्त्यम् । नह्युभयं मुख्यमवकल्पेत । नचानन्त्यमौपचारिकमिति शक्यं वि-
ज्ञातुं, सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तथेतरस्मिन्न-
प्युन्माने “बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि नृः” इति च
बुद्धिगुणसंबन्धेनैव आराग्रमात्रतां शास्ति न स्वेनैवात्मना । ‘एषोऽणुरात्मा
चेत । वेदितव्यः’ इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते, परस्यैवात्मनः
चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात् । जीवस्यापि च
मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः । तस्माद्बुद्धान्त्वाभिप्रायं इदमणुत्ववचनं उपा-
ध्याभिप्रायं वा द्रष्टव्यम् । तथा “प्रज्ञया शरीरं समारूढ्य” इत्येवंजातीय-
केष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धचैवोपाधिभूतया जीवः शरीरं समा रूढ इत्येवं योज-
यितव्यम् । व्यपदेशमात्रं वा, शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । नह्यत्र
गुणगुणिविभागोऽपि विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव
तदायतनत्वात् । तथोक्तान्त्यादीनामपि उपाध्यायत्ततां दर्शयति— ‘कस्मि-
न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्ते भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति’ ‘स
प्राणमसृजत’ इति । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञायते । न -
नपसृतस्य देहाद्वत्यागती स्याताम् । एवमुपाधिगुणसारत्वात् जीवस्याणुत्वा-

दिव्यपदेशः प्राज्ञवत् । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः गुणेषूपानेषु उपाधि-
गुणसारत्वादणयिस्त्वादिव्यपदेशः— ‘अणीयान्नीहेर्वा यवाद्वा’ ‘मनोमयः
प्राणमयः प्राणशरीरः सर्वगंधः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकरूपः’ इत्येवंप्र-
कारः तद्वत् ॥२९॥

स्थादेतत् यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं फलयेत्, ततो
बुद्ध्यात्मनोर्भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यंभावि इत्यतो बुद्धिवियोगे सत्या-
त्मनो विभक्तत्वनालक्ष्यत्वात् असत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येतेति । अत उत्तरं
पठति—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् ॥३०॥

नेयमन्तरनिर्दिष्टदोषप्राप्तिराशङ्कनीया । कस्मात् ? यावदात्मभावि-
त्वाद्बुद्धिसंयोगस्य । यावदयमात्मा संसारी भवति, यावदस्य सम्यग्दर्शनेन
संसारित्वं न निवर्तते, तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यति । यावदेव चायं
बुद्ध्युपाधिसंबंधः तावदेवास्य जीवत्वं संसारित्वं च । परमार्थतस्तु न जीवो
नाम बुद्ध्युपाधिसंबंधपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । नहि नित्यमुक्तस्व-
रूपात्सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते ।
‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता संता विज्ञाता’ ‘नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मुंतु
विज्ञातृ’ ‘तत्त्वमसि’ ‘अहं ब्रह्मास्मि’ इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । कथं पुनरवग-
म्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति ? तद्दर्शनादित्याह । तथाहि शास्त्रं
दर्शयति— ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतज्योतिः पुरुषः स समानः
सञ्जुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव’ इत्यादि । तत्र विज्ञानमय
इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति । प्रदेशान्तरे ‘विज्ञानमयो मनोमयः प्राण-
मयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः’ इति विज्ञानमयस्य मनआदिभिः सह पाठात् ।
बुद्धिमयत्वं च तद्गुणसारत्वमेवाभिप्रेयते । यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्त इति
स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते तद्वत् । ‘स समानः सुभौ लोकावनुसंचरति’
इति च लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्या दर्शयति । केन समानः? तयैव
बुद्धयेति गम्यते, निधानात् । तच्च दर्शयति— ‘ध्यायतीव लेलायतीव’
इति । एतदुक्तं भवति— नायं स्वतो ध्यायति, नापि चलति, ध्यायन्त्यां
बुद्धौ ध्यायतीव, चलन्त्यां बुद्धौ चलतीवेति । अपिच मिथ्याज्ञानपुरःसरोऽ-

यमात्मनो बुद्ध्युपाधिसंबंधः । नच मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र निवृत्तिरस्तीत्यतो यावद्ब्रह्मात्मतानवबोधः तावदयं बुद्ध्युपाधिसंबंधो न शाम्यति । दर्शयति च— “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णे तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय” इति ॥३०॥

ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसंबंध आत्मनोऽभ्युपगंतुम् । ‘सतामेव तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति’ इति वचनात् । कृत्स्नाविकार-प्रलयाभ्युपगमाच्च । तत्कथं यावदात्मभावित्वं बुद्धिसंबंधस्येति, अत्रोच्यते—
पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥३१॥

यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्यमानान्येव बाल्यादिध्वनुपलभ्यमानानि अविद्यमानवदाभिप्रेयमाणानि यौवनादिध्वाविर्भवन्ति, नाविद्यमानान्युत्पद्यन्ते षंढादीनामपि तदुत्पत्तिप्रसंगात्, एवमयमपि बुद्धिसंबंधः शक्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः प्रबोधप्र वयोः आविर्भवति । एवं ह्येतद्युज्यते । नह्याकस्मिकी कस्याचिदुत्पत्तिः संभवति । अतिप्रसंगात् । दर्शयति च सुषुप्तादुत्थानं अधिद्यात्मकबीजसद्भावकारितम्— ‘सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति’, ‘त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा’ इत्यादिना । तस्मात्सिद्धमेतत् यावदात्मभावी बुद्ध्युपाधिसंबंध इति ॥३१॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥३२॥

तच्चात्मन उपाधिभूतमंतःकरणं मनो बुद्धिर्विज्ञानं चित्तमिति चानेकधा तत्र तत्राभिलष्यते । क्वचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मन इत्युच्यते, निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैवंभूतमंतःकरणं अवश्यमस्तीत्यभ्युपगंतव्यम् । अन्यथा ह्यन्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगः स्यात् । आत्मेन्द्रियविषयाणां उपलब्धिसाधनानां संनिधाने सति नित्यमेवोपलब्धिः प्र ज्येत । अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभावः, ततो नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत । नचैवं दृश्यते । अथवान्यतरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबंधोऽभ्युपगंतव्यः । नचात्मनः शक्तिप्रतिबंधः संभवति । अविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियस्य । नहि तस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य सतोऽकस्माच्छक्तिः प्रतिबध्येत । तस्मात् यस्यावधानानवधानाभ्यां उपलब्ध्यनुपलब्धी भवतः तन्मनः । तथाच श्रुतिः— ‘अन्यत्रमना अभूवं नाद-

शर्मन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम्' इति, 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति च । कामादयश्चास्य वृत्तय इति दर्शयति 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव' इति । तस्माद्युक्तमेतत् 'तद्वृणसारत्वात्तद्व्यपदेशः' इति ॥३२॥

१४ कर्त्रधिकरणम् । सू० ३३-४० ।

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥३३॥

तद्वृणसारत्वाधिकारेणैव अपरोऽपि जीवधर्मः प्रपञ्च्यते । कर्ता चायं जीवः स्यात् । कस्मात् ? शास्त्रार्थवत्त्वात् । एवं च 'यजेत', 'बुहुयात्', 'दद्यात्' इत्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तद्वि कर्तुः सतः कर्तव्यविशेषमुपदिशति । नचासति कर्तृत्वे तदुपपद्येत । तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति 'एष हि द्रष्टा श्रोता मंता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इति ॥३३॥

विहारोपदेशात् ॥३४॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति— 'स ईर्यतेऽमृतो यत्र कामम्' इति, 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति च ॥३४॥

उपादानात् ॥३५॥

इतश्चास्य कर्तृत्वं, यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्तयति— 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति, 'प्राणान्यृहीत्वा' इति च ॥३५॥

व्यपदेशा क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥३६॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं, यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं व्यपदिशति शास्त्रम्— 'विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च' इति । ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः । कथमनेन जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यत इति । नेत्युच्यते । जीवस्यैवैष निर्देशो न बुद्धेः । न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्यात् । विज्ञानेनेत्येवं निरदेक्ष्यत् । तथा ह्यन्यत्र बुद्धि-विवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभक्तिनिर्देशो दृश्यते 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति । इह तु 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति कर्तृत्वात्मा-

नाधिकरण्यनिर्देशात् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः। ६
अत्राह— यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात् स्वतंत्रः
सन्निप्रयं हितं चैवात्मनो नियमेन संपादयेन्न विपरीतम् । विपरीतमपि तु संपादयन्नपलभ्यते । नच स्वतंत्रस्यात्मनः ईदृशी प्रवृत्तिरनियमेनोपपद्यत इति ।
अत उत्तरं पठति—

उपलब्धिवदनियमः ॥३७॥

यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतंत्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभते, एवमनियमेनैवेष्टमनिष्टं च संपादयिष्यति । उपलब्धावप्यस्वातंत्र्यं, उपलब्धिहेतुपादानोपलंभादिति चेत् । न । विषयप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादुपलब्धिहेतुनाम् । उपलब्धौ तु अनन्यापेक्षत्वमात्मनश्चैतन्ययोगात् । अपिच अर्थक्रियायामपि नात्यंतमात्मनः स्वातंत्र्यमस्ति देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । नच सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निवर्तते । भवति ह्येवोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम् । सहकारिवैचित्र्याच्च इष्टानिष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥३७॥

शक्तिविपर्ययात् ॥३८॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । यदि पुनर्विज्ञानशब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् । करणशक्तिर्बुद्धेर्हयित कर्तृशक्तिश्चापद्येत । सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाहंप्रत्ययविषयत्वं अभ्युपगंतव्यम् । अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दर्शनात् । अहं गच्छाम्यहमागच्छाम्यहं भुंजेऽहं पिबामीति च । तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः वीर्यकारि करणमन्यत्कल्पायितव्यम् । शक्तोऽपि हि नकर्ता करणं उपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यते इति । ततश्च संज्ञामात्रे विवादः स्यान्न वस्तुभेदः कश्चित् । करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥३८॥

समाध्यभावाच्च ॥३९॥

योऽप्ययमौपनिषदां आत्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिष्टो वेदांतेषु— ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः ॐऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः’ ‘ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्’ इत्येवंलक्षणः, सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत । तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥३९॥

१५ तक्षाधिकरणम् । सू० ४० ।

यथा च तक्षोभयथा ॥४०॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितं, तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते । तत्रैतैरेव शास्त्रार्थ-
वत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वं अपवादहेत्वभावादिति । एवं प्राप्ते
ब्रूमः— न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मनः संभवति, अनिमोक्षप्रसंगात् । कर्तृ-
त्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निमोक्षः संभवति, अग्नेरिवौष्ण्यात् । नच
कर्तृत्वादनिर्युक्तस्यास्ति पुरुषार्थसिद्धिः, कर्तृत्वस्य दुःस्वरूपत्वात् । ननु
स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात्पुरुषार्थः सेत्स्यति । तत्परिहा-
रश्च निमित्तपरिहारात् । यथाग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठवियोगाद्दहनकार्य-
भावः तद्वत् । न । निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबन्धेन संबद्धानामत्यंतप-
रिहारासंभवात् । ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति । न । साधना-
यत्तस्यानित्यत्वात् । अपिच नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्षसिद्धिरभि-
मता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविकं कर्तृत्वेऽवकल्पेत । तस्मात्
उपाधिधर्माध्यासेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वाभाविकम् । तथाच श्रुतिः—
'ध्यायतीव लेलायतीव' इति, 'आत्मैन्द्रियमनोयुक्तं भोक्त्याहुर्मनीषिणः'
इति च, उपाधिसंपृक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । नहि
विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता भोक्ता वा विद्यते । 'नान्योऽतो-
ऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रवणात् । पर एव तर्हि संसारी कर्ता भोक्ता च प्रस-
ज्येत, परस्मादन्यश्चेच्चितिमाज्जीवः कर्ता बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न
स्यात् । न । अविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च
शास्त्रं— 'यत्र हि द्वैतामिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यविद्यावस्थायां
कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति—
'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इति । तथा स्वप्नजागरितयोः
आत्मनः उपाधिसंपर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तद-
भावं सुषुप्तौ प्राप्तेनात्मना संपरिष्वक्तस्य श्रावयति— 'तद्वा अस्मैतदातका-
ममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम्' इत्यारभ्य 'एषास्य परमा गतिरेषास्य
परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः' इत्युप हारात् ॥

तदेतदाहाचार्यः— 'यथा च तक्षोभयथा' इति । त्वर्थे चायं चः पठितः । नैवं मंतव्यं स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्रेरिवौष्ण्यमिति । यथा तु क्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति, स एव स्वग्रहं प्राप्नोति विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृतो निर्व्यापारः सुखी भवति, एवमविद्या-प्रत्युपस्थापितद्वैतसंपृक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति, स तच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्यकरणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति संप्रसादावस्थायाम् । तथा मुक्त्यवस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्या-प्रदीपेन विधूय आत्मैव केवलो निर्वृतः सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चैतावतां-शेन द्रष्टव्यः । तक्षा हि विशिष्टेषु तक्षणादिव्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता भवति । स्वशरीरेण त्वकर्तैव । एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति, स्वात्मना त्वकर्तै-वेति । नत्वात्मनस्तद्वक्ष्ये इवावयवाः सन्ति यैर्हस्तादिभिरिव वास्यादीनि तक्षा मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत न्यस्येद्वा ॥

यत्तुक्तं शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति । तन्न । विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपदिशति न कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । नच स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति, ब्रह्मात्म-त्त्वोपदेशात्, इत्यवोचाम । तस्मादविद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय विधिशास्त्रं प्रव-र्तिष्यते । कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रं अनुवादरूप-त्वाद्यथाप्राप्तमेव अविद्याकृतं कर्तृत्वमनुवादिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते । तयोरप्यनुवादरूपत्वात् । ननु संध्ये स्थाने प्रसुतेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते, इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृ-त्वमावहति । तथोपादानेऽपि 'तदेषां प्रा ानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय' इति करणेषु कर्मकरणविभक्ती श्रूयमाणे केवलस्यात्मनः कर्तृत्वं गमयत इति । अत्रोच्यते— न तावत्संध्ये स्थानेऽत्यंतमात्मनः करणविरमणमस्ति । 'सधीः स्वप्नो भूत्वेन लोकमतिक्रामति' इति तत्रापि धीसंबंधश्रवणात् । याच स्मरन्ति— "इन्द्रियाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात्त्वप्रदर्शनम्" इति । 'कामादयश्च मनो वृत्तयः' इति श्रुतिः । ताश्च स्वे दृश्यन्ते । तस्मात्समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि च